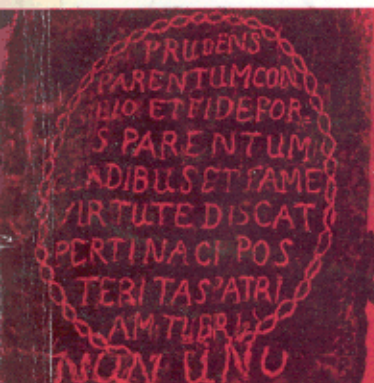

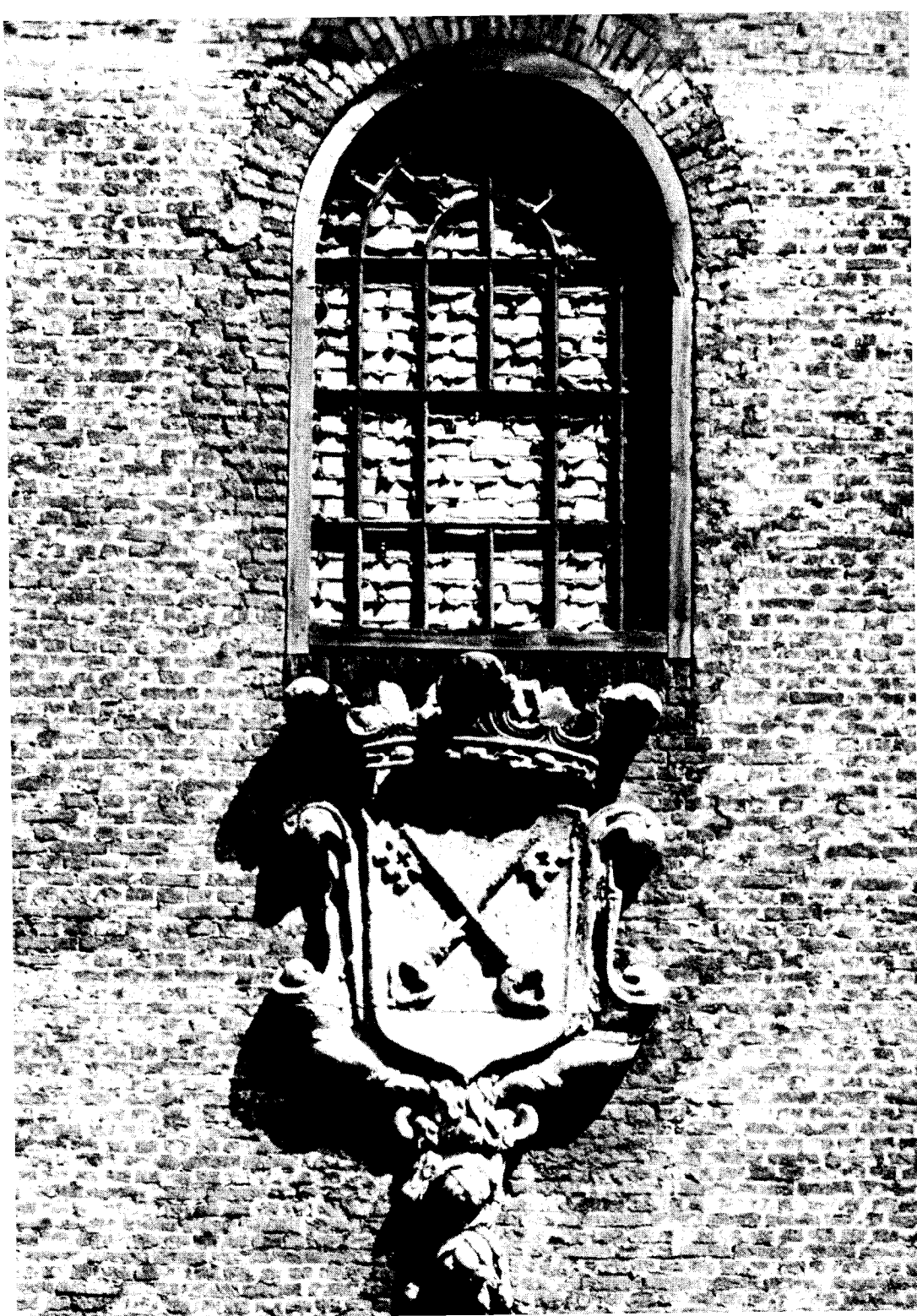
JAARBOEKJE 1975

voor geschiedenis en oudheidkunde van

LEIDEN EN OMSTREKEN

LEIDS JAARBOEKJE
1975

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1975

ZEVEN EN ZESTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR SAMSOM-SIJTHOFF GRAFISCHE BEDRIJVEN

VOORWOORD

Na het vorige Jaarboekje, dat in verband met de herdenking van Leidens ontzet, geheel was toegespitst op de periode rond deze gebeurtenis, biedt de redactie-commissie thans weer een deel met gevarieerde inhoud aan. Maar ook hierin zal men artikelen aantreffen die thans in zekere zin actueel zijn. Was het helaas niet mogelijk de gehele inhoud te richten op het „Monumentenjaar 1975”, toch kon door het weer invoeren van de rubriek „Leidse monumenten” de aandacht op het restauratiewerk sinds 1968 in en om onze stad worden gevestigd. Tegenover de vele verbeteringen aan woonhuizen en opvallende restauraties als die van het Rijnlandshuis en de Burcht staan helaas nog vele zorgwekkende, ja ergerlijke gevallen van verregaande verwaarlozing. Wij herinneren hier aan de Boerhaavezalen c.a., het Herenlogement, de Latijnse School en de Zijlpoort, om alleen maar enkele van onze allerbelangrijkste monumenten te noemen. Ook het achterstallig onderhoud aan bruggen en bestratingen is voor stadgenoot en vreemdeling een droevig symptoom. Ik denk daarbij aan de bruggen over het Rapenburg en de verwaarloosde sierbestrating (waaiermotief) in de Pietersbuurt. Het her en der plaatsen van weinig aantrekkelijke zitbanken vermag hiervoor géén soulaas te bieden.

Gelukkig kunnen wij vaststellen dat er de laatste jaren wel tekenen van verbetering zijn waar te nemen, ook al zijn het er nog maar weinige. Zo is onze geliefde Schouwburg eindelijk aan de beurt gekomen en komt er licht in de moeilijke situatie waarin o.a. de Pieterskerk en de Boerhaavezalen al te lang verkeren. Mede mag hier melding gemaakt worden van de gewijzigde aanpak van het Universitaire Witte-Singel-complex, waarbij door een geheel nieuwe oplossing de door velen zo verafschuwde torenbouw zal komen te vervallen.

Dit alles zijn tekenen van een doorbreken in breder kring van meer liefde, belangstelling en begrip voor onze oude gebouwen en het karakteristieke schoon in ons stadsgebied. Er zullen hiervoor echter meer offers gebracht dienen te worden, niet alleen door het beschikbaar stellen van meer middelen, zoals dat nu gelukkig door de maatregelen tot de werkverruiming wordt mogelijk gemaakt, maar ook zal men op kritieke punten de rem aan moeten trekken en afzien van ruïneuze vestigingen van grote omvang en onmogelijke schaal binnen het klein-percelige milieu van de binnenstad.

Met de toegenomen belangstelling voor monumentenzorg gaat ook een uitbreiding van dit onderwerp naar een meer recent verleden gepaard. Men begint te beseffen dat er toch ook in de 19de en 20ste eeuw behoudenswaar-

dige gebouwen zijn gezet en dat het nú zaak is daar nauwlettend op toe te zien. In verband hiermee stelden Leidse kunsthistorische studenten reeds een lijst op van te beschermen objecten uit de vorige en vroeg-twintigste eeuw. Een markant voorbeeld in deze categorie is de Hartebrugkerk, die zowel uit stedenbouwkundig als uit architectonisch oogpunt met de meeste zorg omringd dient te worden.

Maar ook de belangstelling voor geheel nieuwe gebieden, zoals de „industrial archeology”, begint wakker te worden, getuige o.a. de bijdrage in dit Jaarboekje over het oudste Stoomgemaal te Katwijk.

De redactie is buitengewoon verheugd dat zij dit jaar melding mag maken van een niet aflatende stroom van bijdragen voor het Jaarboekje, waaronder er zich ook enige bevinden die in het teken staan van het Eeuwfeest van de Universiteit. Alle auteurs zeggen wij voor hun medewerking op deze plaats hartelijk dank. Ook de instanties die in enkele gevallen hun toestemming tot herplaatsing gaven zijn wij zeer erkentelijk.

Hier tegenover staat echter de zorgelijke ontwikkeling van de kosten. Daarom moesten wij er, in overleg met het bestuur, toe besluiten dit jaar voor het eerst ook advertenties op te nemen. Wij hopen door een zorgvuldige plaatsing van deze nieuwe soort bijdragen zowel de inzenders als de lezers tevreden te stellen.

Namens de Commissie tot Redactie:

J. J. TERWEN
voorzitter

VERENIGINGGOUD - LEIDEN

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P. J. Blok en mr. dr. J. C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

De vereniging heeft in eigendom het uit ca. 1650 daterende woonhuis Kloksteeg 2 en het ca. 1661 gebouwde woonhuis Oranjegracht 83, waar eertijds het weversambacht werd uitgeoefend.

Bestuurskamer: Regentenkamer van het Brouckhovenhof, Papengracht 16.

BESTUUR

Dr. M. A. van Dongen (1974), *voorzitter*

Mejuffrouw drs. I. W. L. **Moerman** (1971), *ondervoorzitter*

Drs. R. E. O. Ekkart (1975), *secretaris* (Jan van Goyenkade 1A, Leiden)

Mr. H. Weiland (1970), *penningmeester*

J. A. E. Aalders (1974)

Mejuffrouw P. Buring (1973)

Mevrouw P. van Dishoeck-Dudok van Heel (1973)

T. W. Mulder (1975)

Mr. B. Plomp (1973)

Mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen (1975)

Drs. M. L. Wurfbain (1968)

Erelid: A. Bicker Caarten (1965)

Leden van verdienste: G. van der Mark (1954), dr. W. C. Braat (1966) en prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer (1974).

Voor aanmelding nieuwe leden en administratie ledenlijst: J. A. E. Aalders, Nieuwe Mare 25, Leiden.

Contributie f 15,00 per jaar, voor jongeren-leden f 7,50 per jaar; m.i.v.

1 januari 1976: f 20,00 per jaar, jongeren-leden f 10,00 per jaar.

Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Slavenburg's Bank N.V., Leiden.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET „LEIDS JAARBOEKJE”
Ingesteld december 1902

Prof. ir. J. J. **Terwen** (1973), voorzitter

Mejuffrouw drs. C. W. **Fock** (1973), *secretaresse* (Kloksteeg 25, Leiden)

Drs. R. E. O. **Ekkart** (1974)

G. 't Hart (1964)

Drs. B. N. **Leverland** (1963)

Mejuffrouw drs. I. W. L. **Moerman** (1974)

Dr. S. J. van Ooststroom (1968)

Voor kopij Leids Jaarboekje: het secretariaat der Redactiecommissie.

EXCURSIE-COMMISSIE
Ingesteld 7 september 1954

Dr. S. J. van Ooststroom, voorzitter

J. A. E. **Aalders** (Nieuwe Mare 25, Leiden)

Dr. Th. J. **Meijer**

A. **Sevenster**

Drs. G. **Kortenbout van der Sluys**.

Vertegenwoordiger in de *Rijnlandse Molensichting*.

Prof. dr. H. van der **Linden**.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Voor:

Aarlanderveen: Mevrouw F. Th. van der Wind-Peereboom Voller (1945).

Alkemade: .

Alphen aan den Rijn: E. van Elk (1945).

Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk aan den Rijn: H. J. de Kort (1950).

Katwijk: J. P. van Brakel (1969).

Leiderdorp: G. Scheepstra (1943).

Leimuiden: J. W. de Ren (1959).

Lisse: A. M. Hulkenberg (1973).

Noordwijk: Mevrouw G. T. M. Vio-Hoge (1973).

Noordwijkerhout: J. J. **Bergman** (1950).

Oegstgeest: W. J. van Varik (1941).

Rijnsburg: S. C. H. Leenheer (1945).

Rijnsaterwoude: J. W. de Ren (1960).

Voorhout: . . .

Voorschoten: W. J. **Berghuis** (1962).

Warmond: A. G. van der Steur (1962).

Wassenaar: E. M. Ch. M. Janson (1975).

Woubrugge: D. Brouwer de Koning (1973).

Zoeterwoude: Mevrouw Th. M. van Harteveld-Liesveld (1973).

VERSLAGVANDE VERENIGINGGoud - LEIDEN OVERHETJAAR1974

Na een voorzitterschap van acht jaar was Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer in de ledenvergadering van 23 april 1974 aan de beurt van aftreden. In deze vergadering werd hij tot lid van verdienste benoemd. Als zijn opvolger werd Dr. M. A. van Dongen gekozen. Ook Dr. S. J. van Ooststroom was niet meer herkiesbaar; hij werd opgevolgd door de heer J. A. E. Aalders, die zich tevens bereid verklaarde de ledenadministratie op zich te nemen. De penningmeester werd herkozen.

Benoemd tot lid van de kascommissie voor de jaren 1975 en 1976 werd de heer F. Siersma.

Het ledenaantal vertoonde een kleine stijging en bedroeg 1079 per 31 december 1974. Er was een verheugende aanwas te constateren van 132 personen. Hiertegenover moesten wij 117 leden uitschrijven wegens bedanken en overlijden; ook moest bij een controle op het betalen van de contributie gedurende de laatste drie jaar een aantal ledenkaartjes uit het bestand verwijderd worden, een pijnlijke doch noodzakelijke operatie.

Het bestuur vergaderde zes maal, waarvan twee keer met de redactie van het Leids Jaarboekje en een maal met de correspondenten; allen stelden het contact zeer op prijs.

In verband met de vele werkzaamheden voor het Leids Jaarboekje, dat in het kader van de cultuurhistorische tentoonstelling in de Lakenhal geheel gewijd was aan het thema „Leiden ‘74, leven in oorlogstijd in de tweede helft van de 16de eeuw”, werd de redactiecommissie uitgebreid met Mej. Drs. I. W. L. Moerman en Drs. R. E. O. Ekkart. Verheugend was het dat beiden na het verschijnen van het jaarboekje bereid bleken deel te blijven uitmaken van de redactiecommissie.

Aan de werkzaamheden van de Adviesraad voor de Binnenstad werd wederom door een aantal leden van de vereniging deelgenomen. Ondanks een onvoldoende bemanning van diverse werkgroepen van de Adviesraad werden tien adviezen uitgebracht, deels op verzoek van het College van Burgemeester en Wethouders, deels op eigen initiatief. Van de behandelde zaken kunnen speciaal worden genoemd het bestemmingsplan voor het

gebied Herengracht/Zijlsingel, het door de Adviesraad sterk **bestreden plan** tot oprichting van een groot kantoorgebouw aan de Morssingel, de verbetering van de straatverlichting in de Pieterswijk en de nieuwbouw van C & A aan de Breestraat. Met betrekking tot het laatste kan worden opgemerkt dat de Adviesraad sterk stelling heeft genomen tegen de aantasting van het Leidse monumentenbezit, die uit dit plan voortvloeit. Het C & A-plan wordt door de raad beschouwd als een ernstige aanslag op een van de kwetsbaarste punten van de Breestraat, terwijl zij ook van mening is dat het monumentale complex van Gulden Vlies en bijbehorende tuin en koetshuis in zijn geheel bewaard dient te blijven. De Adviesraad heeft zich, evenals het bestuur van de Vereniging Oud-Leiden, tot B & W gewend met het verzoek te willen bevorderen dat het pand Breestraat 127-129 op de Monumentenlijst wordt geplaatst.

Verheugend is de oprichting van de Stichting Pieterskerk Leiden en de Stichting Vrienden van de Pieterskerk, waaraan ook door de Vereniging Oud-Leiden is meegewerkt.

Bij de firma Gijsbers en Van Loon verscheen een ongewijzigde herdruk van het in 1952 door de Vereniging Oud-Leiden uitgegeven boek „Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland”.

be heer M. van Hoogenhuyze sprak op 24 januari over de betekenis van het Rapenburg voor de geschiedenis van Leiden. Deze avond trok 129 belangstellenden. Na de ledenvergadering van 23 april vond een forumdiscussie plaats over Wonen in de binnenstad?!, na een inleiding door de heer A. van Hemert van de Rijksdienst voor de monumentenzorg (93 toehoorders).

Op 20 juni sprak de heer A. M. Hulkenberg uit Lisse voor 51 belangstellenden over de bouw en het herstel van Dever.

Door de Vereniging van Belangstellenden in de Lakenhal werden de leden van Oud-Leiden uitgenodigd voor een lezing door Prof. dr. I. Schöffer op 28 oktober, getiteld P. C. Hooft over het beleg van Leiden. Deze avond werd bijgewoond door 105 belangstellenden.

Tenslotte nodigde Oud-Leiden op haar beurt de leden van de Vereniging van Belangstellenden in de Lakenhal uit voor de lezing van Drs. M. L. Wurfbain over het beleg van Leiden in de Romantiek (66 bezoekers).

De excursiecommissie organiseerde op 31 augustus een tocht naar slot Loevestein en de vestingstad Heusden, waaraan niet minder dan 108 personen deelnamen. Naar aanleiding van de 400-jarige herdenking van het ontzet van Leiden werd op 28 september een tocht gemaakt naar Maassluis, Gouderak en Benthuizen, met een vaartocht naar Zoeterwoude en werden de Watergeuzen op de voet gevolgd door 52 personen onder aanvoering van de heer Schortinghuis. Tot slot werd een hutspotmaaltijd genoten. Daar de belangstelling voor deze excursie erg groot bleek, werd met een zelfde aantal reisgenoten op 1 2 oktober dezelfde reis nogmaals ondernomen.

JAAROVERZICHT 1974

	Ontvangsten		Uitgaven	Balans
Postgiro				f 4.253,90
Banken				f 11.175,62
Deposito's				f 37.000,-
Effecten/Deelnemingen				f 7.860,50
Leids Woonhuis	f 335,38	J	272,73	f 8.087,14
Contr. voorg. jaren	f 142,50			
Contr. 1974	f 15.515,35			
Contr. 1975	f 222,50			f 222,50
Verkopen etc.	f 2.346,05			
Rente/dividend	f 1.604,81			f 858,01
Jaarboekje/Drukwerk		f	19.872,19	f 16.109,30
Lezingen/Excursies		f	705,06	
Div. Bijdragen	f 3.500,-			
Lidmaatschappen		f	664,-	
Onkosten Secr./Penn.		f	1.848,77	f 500,-
Diversen		f	1.827,-	
Subsidie Reserve				f 6.228,-
Fonds Opgravingen				f 95,99
Fonds Bijz. Publikaties				f 4.501,10
Fonds Stadherstel				f 40.000,-
Kapitaal				f 1.578,28
Saldo	f 1.523,16			
	f 25.189,75	j	25.189,75	f 69.235,17 f 69.235,17

OVERZICHT FINANCIËN

„LEIDSCHÉ WOONHUIS” 1974

Leidse Spaarbank		Onderhoud	f 16.024,94
01.01.74	f 7.813,53	Assurantie	f 126,88
Bank	f 3.111,78	Belastingen	f 143,61
Huren		Saldo Spaarbank	f 8.288,82
Kloksteeg 2	f 1.449,31		
Oranjegracht	f 829,92		
Rente	f 548,64		
Bijdrage bewoners			
restaurantie	f 7.252,-		
Saldo Bank	f 3.579,07		
f 24.584,25		f 24.584,25	

BALANS

Banken	f 4.709,75	Schuld Ver.	
Panden	p.m.	Oud Leiden	f 8.087,14
Renten	f 497,28	Kapitaal -/-	f 2.880,11
f 5.207,03		f 5.207,03	

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1974

JANUARI

1 J. H. Schüller, van 1925-1958 raadslid van de gemeente Leiden, op 84-jarige leeftijd overleden.

Baron J. H. von Knobelsdorff, burgemeester van Sassenheim, benoemd tot dijkgraaf van het hoogheemraadschap Rijnland.

3 De zebrapaden op de De Sitterlaan zijn vervangen door blokbanden. De oudercommissie van de Lorentzschool wil nu verkeerslichten ter beveiliging van de kinderen of terugkeer van de zebrapaden.

7 De eerste slag om de overname van Rotterdams opgeheven veemarkt lijkt door Leiden te zijn gewonnen van Utrecht.

12 J. M. Schlatmann geïnstalleerd als pastoor van de Meerburgparochie. Gedeputeerde Staten zijn van mening, dat de omstreden Leidse Baan wel degelijk een functie in het regionale verkeer zou hebben.

16 B. en W. van Leiden willen de begroting van Leiden sluitend maken door te putten uit de reserves.

18 De commissie voor economische zaken vindt het plan van de winkeliers van het Winkelcentrum Herenstraat de beste oplossing.

23 Nieuw Posthof aan de Rijnsburgerweg geopend.

28 Het enige maanden geleden bij Zwammerdam ontdekte Romeinse schip kan na veel financiële acties behouden worden.

29 De raadscommissie voor stadsontwikkeling heeft geen bezwaar tegen de nieuwbouw van C & A aan de Breestraat.

FEBRUARI

1 Leiden mag naast de Groenordhal een nieuwe runderhal bouwen voor de veemarkt.

Zoeterwoude zal niet bijdragen in het verkeers- en vervoersplan van de Leidse agglomeratie.

2 De werkgroep Het Spoortje dient plannen in voor gebruik van het

emplacement van het voormalig Haarlemmermeerstation.

5 Huis Ter Wadding na restauratie in gebruik genomen als districts-kantoor van de Provinciale Waterstaat.

De Verkeerscommissie wil de zebra's op de De Sitterlaan en de Rijns-burgerweg terug.

Leidens raad kiest voor een sluitende begroting ten koste van de reserves.

6 De commissie Thurlings concludeert, dat in de Randstad-Holland 40.000 ha. nieuw bos moet komen.

12 Het Witte kerkje van Noordwijkerhout zal gerestaureerd worden.

13 Bij de nieuwe gewestenindeling zal Leiden met de omliggende gemeenten een zelfstandig gewest worden.

15 De afdeling Boskoop van de Kon. Ned. Mij. voor Tuinbouw en Plantkunde bestaat 100 jaar (zie ook L.D. d.d. 7 februari).

18 Onderzoek gestart naar de kwaliteit van de woningen en hun omgeving in De Kooi en een deel van het Noorderkwartier.

21 De Adviesraad voor de binnenstad is tegen de demping van de Waard-gracht.

22 Herstructureringsplan voor de Van den Bergh-stichting in Noordwijk in uitvoering.

27 Eerste paal geslagen op het industrieterrein De Grote Polder voor een nieuwe fabriek van de Grofsmederij.

MAART

1 De kerkvoogdij van de Ned. Herv. gemeente heeft geen emplooi meer voor de Pieterskerk.

4 Roofoverval op het postkantoor van Hazerswoude.

5 De Adviesraad voor de binnenstad wil geen kantoorflat aan de Mors-singel.

7 De Ned. Herv. kerk in Katwijk aan de Rijn moet gerestaureerd worden.

8 Staatssecretaris Schaefer: de renovatie van woningen in Leiden Noord gaat door.

De oogheelkundige kliniek in het Acad. Ziekenhuis is opnieuw ingericht.

De Kyckenborg-MAVO bestaat 60 jaar.

11 De werkgroep Milieubeheer van de Universiteit meent, dat in de nota „Verkeersprognose op korte termijn” het openbaar vervoer en de fiets zijn vergeten.

De wijkbewoners rond de voormalige Trekvljet willen geen doorgaand verkeer over de gedempte Trekvljet.

Mevr. M. C. Zwart-Feenstra benoemd tot directeur van de G.G. en G.D.

15 Weer een Romeins scheepswrak ontdekt in Zwammerdam.

17 Ds. G. C. Post (Ned. Herv.) neemt afscheid wegens vertrek naar Baarn.

Ds. H. J. Heemstede doet intree als Ned. Herv. regionaal jeugdpredikant.

- 18 Werkbezoek van de Commissaris van de Koningin aan Voorschoten.
19 H. Hensen 50 jaar in dienst bij de Leidse Broodfabriek.
21 De Stichting Weg vindt de aanleg van Rijksweg 11 tussen Bodegraven en Leiden noodzakelijk.
28 De Gemeenteraad van Katwijk verleent een subsidie van f 580.000 voor de restauratie van de dorpskerk te Katwijk aan de Rijn.
29 Staking van leerlingen op de Rembrandtscholengemeenschap tegen de schoolleiding.
De Olga matrassenfabriek is verhuisd naar de Evertsenstraat.

APRIL

- 1 Hotel Huis Ter Duin in Noordwijk zal worden verbouwd tot vakantie- en congrescentrum.
6 Het echtpaar F. Redel-de Vink 60 jaar getrouwd.
Het echtpaar Van Strien 60 jaar getrouwd.
13 Mevr. A. v. d. Blom-Baxhoven 100 jaar.
14/15 Zeer veel toeristen bezoeken de kuststreek Katwijk-Noordwijk tijdens de Paasdagen.
17 Het wijkcomité De Kooi stelt aan B. en W. voor om het zwembad De Zijl te sluiten en te vervangen door een nieuw open en overdekt zwembad.
19 „Onderwijswinkel” in de Sophiastraat geopend.
B. en W. stellen aan de raad een aan IBB-Kondor tegemoetkomend preadvies voor over de bebouwing van het Grofsmederijterrein.
22 De roeivereniging Die Leythe bestaat 60 jaar.
24 W. Kroon neemt na 50 jaar afscheid van het Leidsch Dagblad.
27 Bollenstreekcorso Haarlem-Sassenheim.
Opening van het zwembad Haasbroek te Zoeterwoude door de Commissaris van de Koningin.
29 H. de Wilde overleden (zie blz. 24).

MEI

- 1 Demonstratie tegen de voorgenomen sluiting van de longafdeling van het Rotterdams Zeehospitium in Katwijk aan Zee.
2 „Leiden moet zuiniger worden op oud cultuurgood”, uitspraak van S. Platteel bij de verschijning van het boek „Leiden voorheen en thans”.
De gemeente Sassenheim treedt toe tot het gewest Leiden.
3 Het Economisch Technologisch Instituut voor Zuid-Holland heeft opdracht voor het opstellen van een doelstellingennota voor het economisch beleid van Leiden.
4 Heropening van het gemeentemuseum van Woubrugge, waarvan de naam gewijzigd wordt in Museum van Hemessen.

5 Ds. M. H. Boogert doet intree als Ned. Herv. predikant in de **Boshuizer-wijk**.

6 De provincie wil indien nodig j 50.000 bijdragen aan een gedenkteken voor de graven uit het Hollandse Huis te Rijnsburg.

8 De woningbouw in de Stevenshofpolder moet primair op de behoeften van de Leidse bevolking worden gericht.

12 Ds. R. J. Koolstra doet intree als predikant van de Gereformeerde kerk.

Op het voormalig spoorwegcomplex aan de Herensingel zijn 235 vaten met chemisch afval gevonden.

13 De gemeenteraad stelt het bestemmingsplan voor het gebied tussen de **Heerengracht** en de Zijlsingel vast.

De PvdA wil in Leiden wijkraden met bestuurlijke bevoegdheden.

16 De gymnastiekvereniging **Meerburg** bestaat 50 jaar.

22 Rijnsburgs vrijwillige brandweer bestaat 50 jaar.

De studentenroeivereniging Njord bestaat 100 jaar.

28 De gemeenten Alphen aan den Rijn en Leiden en de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland dringen aan op snelle aanleg van Rijksweg 11.

De nieuwbouwplannen van veiling Flora te Rijnsburg zijn door Gedeputeerde Staten verworpen.

29 De drie panden van de Leidse Courant zijn door de Rijksgebouwendienst aangekocht ten behoeve van het Rijksmuseum van Oudheden.

30 Scheepswerf De Dageraad in Woubrugge bestaat 125 jaar.

31 Winkelcentrum De Winkelhof in Leiderdorp geopend.

JUNI

5 B. en W. stellen aan de raad voor om de Jelgersmakliniek over te dragen aan het Rijk en de inrichting Endegeest in een nieuwe stichting onder te brengen.

10 Bewoners van de Merenwijk bezetten de werkkamer van de staatssecretaris Van Dam bij een actie om de huren verlaagd te krijgen.

Leiden krijgt een burgerraadsman in de persoon van mr. F. J. A. **Quadeker**.

De 17de eeuwse boerderij aan de Grachtweg in Lisse wordt voorlopig niet gesloopt.

13 Leiden krijgt een professionele dieren-ambulance dienst.

Het echtpaar Van **Leeuwen-Teljeur** 60 jaar getrouwd.

17 De studentensociëteit Minerva bestaat 160 jaar.

18 De H. Hartschool aan de Lusthoflaan bestaat 50 jaar.

Het psychiatrisch centrum Schakenbosch in Leidschendam bestaat 25 jaar.

De gemeenteraad van Leiden stemt in principe in met de voorgestelde reorganisatie van het ambtelijk apparaat.

20 Pastoor P. de Lange van de Leidse St. Petrusparochie benoemd tot pastoor in Rijpwetering, als opvolger van E. van Diepen.

Stichting Pieterskerk Leiden en Stichting Vrienden van de Pieterskerk opgericht.

21 De vuilverbranding krijgt een derde oven.

25 J. van Vliet, directeur van de lagere landbouwschool aan de Hoge **Rijndijk** in Zoeterwoude, gaat met pensioen.

27 Te Katwijk wordt met succes een „toeristenmarkt” gehouden, tot eind augustus elke week herhaald.

29 Het Rijkszuivelstation te Leiden zal naar Wageningen worden verplaatst.

De muziek- en toneelvereniging Nut en Vermaak bestaat 100 jaar (zie ook L.D. d.d. 16 februari).

JULI

1 Tussen 1966 en 1974 is de bevolking van Leidens binnenstad met 30% gedaald.

De Leidse Wolspinnerij bestaat 40 jaar.

2 Het echtpaar de Vries-de Jong in Sassenheim 60 jaar getrouwd.

3 Wethouder A. J. Kret van Leiden is met ingang van 1 januari a.s. benoemd tot burgemeester van Sassenheim.

8 Met de verwerving van de Geremolen of Blauwe Wip heeft De Rijnlandse Molenstichting de 22ste molen in beheer gekregen.

11 Burgemeester B. H. Koomans van Rijnsburg op 63-jarige leeftijd overleden.

12 Het echtpaar Piket 60 jaar getrouwd.

15 In de Cronesteinpolder zullen vijf scholen worden gebouwd voor ongeveer 3000 leerlingen.

18 De Katwijkse en Rijnsburgse groenteveilingen gaan fuseren.

20 De Doelensteegbewoners vragen aan B. en W. om een stopverbod in die steeg naar aanleiding van de brand aldaar op 4 mei j.l.

Op de Bouvelard te Katwijk wordt een ringrijderij met antieke **costuums** en voertuigen gehouden.

25 De Stichting Huisvesting Werkende Jongeren gaat in 1975 drie flats bouwen: aan de Waardkerksteeg hoek Langestraat, aan de Middelweg hoek Choorsteeg en aan de Rijnsburgersingel.

26 De golfslag van de speedboten veroorzaakt ernstige beschadigingen aan de walkanten van Leidens grachten.

AUGUSTUS

- 1 Rector P. Bakker van de Louise de Colignyscholengemeenschap in gelijke functie benoemd te Holten (0).
- De Zoeterwoudse lagere Landbouwschool aan de Hoge **Rijndijk** opgeheven wegens te klein leerlingenaantal.
- 2 De bouw van het winkelcentrum in de Merenwijk begonnen.
- In het Morskwartier zal een **wijkpark** worden aangelegd.
- 3 Rijnsburgs Bloemencorso.
- 5 De Waardermolen uit Haarlem is verplaatst naar de plek van de in 1972 verbrande Broekdijkermolen.
- 10 De Stichting Oud Zoeterwoude krijgt een streekmuseum in een boerderij.
- Internationaal volksdansfestival in de Groenoordhal.
- 9 J. C. van **Schaik**, oud-wethouder van Leiden, op 81-jarige leeftijd overleden.
- 12 De gemeenteraad besluit tot de bouw van de Sumatrabrug over de Oude Rijn tussen de Lage **Rijndijk** en Admiraalsweg.
- Hulp- en Adviescentrum in de Merenwijk gestart.
- 15 De Willem van den Berghstichting in Noordwijk bestaat 50 jaar (zie voor het werk daar ook L.C. d.d. 24 augustus).
- De Gewestraad Leiden besluit om het gewest Leiden op te heffen.
- Het Rijk gaat accoord met de plannen van de Voorschotense gemeenteraad ten aanzien van het Vernèdepark.
- 18 60-jarig jubileum van pater Berk te Zoeterwoude.
- 19 De groep, die 3 maanden geleden het klooster De Goede Herder in Zoeterwoude heeft gekraakt, wil met die gemeente een gesprek over een buurtfunctie voor het gebouw.
- 21 Het nieuwe regionale woonwagenterrein „Trekvaartplein” aan de Haarlemmerweg officieel geopend.
- 30 Door heiwerkzaamheden heeft er gevaar bestaan voor instorting van de in restauratie zijnde schouwburg.

SEPTEMBER

- 1 De Culturele Raad wordt gereorganiseerd.
- 3 Op grond van de uitslag der gemeenteraadsverkiezingen krijgt Leiden een politiek links wethouderscollege: vijf uit de PvdA, één uit D'66.
- 6 Dertiende Leidato geopend.
- 7 De cursus „ouders op herhaling” van de school aan de Lusthoflaan ■ een jaar bestaand ■ wordt uitgebreid.
- 9 Turkse en Marokkaanse kinderen krijgen op de 3 Octoberschool eenmaal per week les in hun eigen taal.

- 11 De Welzijnsraad is van mening dat aan vernieuwing van oude woonwijken voorrang moet worden gegeven.
- 12 Het echtpaar **Verbiest** 65 jaar getrouwd.
- 15 De nieuwe studentenmensa aan de Kaiserstraat geopend.
- 17 Het jongerencentrum De Lindehoeve in Voorschoten heeft per week ongeveer 2000 bezoekers.
- 18 De film **Salicht** Leyden, gemaakt voor het vierde eeuwfeest van het beleg en ontzet, wordt op de televisie uitgezonden ter inleiding van het Spel zonder Grenzen rond molen De Valk.
- 20 De restauratie van de panden Lokhorststraat 18 en 20 door de Stichting Diogenes is gereed.
- 25 Het jubileumboek van de Leidse tekenacademie Ars Aemula Naturae „Leids Kunstlegaat” is verschenen.
Tentoonstelling in De Lakenhal over Leiden in de tweede helft van de 16e eeuw geopend: Leiden '74.
- 27 De gehele produktieafdeling van Tokheim (benzinepompenfabriek) zal naar Schotland worden overgebracht.
- 28/29 De 9de internationale kattententoonstelling in de Groenordhal trekt 16.000 bezoekers.

OKTOBER

1 Begin van de 3 oktober feestweek ter herdenking van de 400ste verjaardag van Leidens ontzet.

Het Centrum Milieuzorg Leiderdorp wil „de Ruigekamp ruig laten”.

2 De gemeente Leiden verleent de erepenning der gemeente aan Mr. Ph. J. de Ruijter de **Wildt**, de voorzitter van de 3 October Vereeniging.

3 Herdenkingsdienst in de Pieterskerk in tegenwoordigheid van H.M. de Koningin.

Haring- en brooduitdeling, gevolgd door een hutspotmaaltijd op het Rapenburg.

5 Historische optocht van de 3 October Vereeniging onder het motto: „de tyrannie verdrijven” (vier eeuwen strijd voor de vrijheid).

De eerste fase van de restauratie van het slot **Dever** is afgesloten.

8 Er komt, blijkens een mededeling van wethouder Waal, een nieuw wegplan voor de gemeente Leiden.

9 De Vereniging Natuur- en Vogelbescherming Noordwijk dient bij die gemeente plannen in voor een heemtuin.

11 Vijf metaalbedrijven willen meewerken aan het omscholingsproject voor de metaalnijverheid: omscholing tot metaalarbeider.

S.O.S.-dienst voor gezinnen in nood te **Voorhout** gestart.

12 In de komende jaren zal Leidens station met een perron worden

uitgebreid voor de Schiphollijn, waarvoor ook aanpassing van het Stationsplein nodig is.

14 Het Leidse Volkshuis bestaat 75 jaar.

Wetswinkel in Alphen aan den Rijn geopend.

Werkbezoek van de Commissaris van de Koningin aan Woubrugge.

15 Het winkelcentrum De Lange Voort in Oegstgeest zal worden uitgebreid.

19 De eerste woningen van het renovatieplan in De Kooi zijn opgeleverd (Driftstraat 100 en 102).

23 Het wijkcentrum aan de **Maredijk** door overstroming geteisterd.

28 Het gebruik van hard drugs in Leiden blijkt snel toe te nemen.

Leiderdorps gemeenteraad neemt principebesluit tot de bouw van een nieuw raadhuis.

30 Het wijkcomité Plan Noord wil verkeerslichten bij de kruising **Marnix**-straat-Willem de Zwijgerlaan.

NOVEMBER

1 De universiteit zal de Pieterskerk als groot-auditorium gaan gebruiken.

2 De Algemene Kerkelijke Merenwijkraad organiseert een regionale oecumenische dag.

Rehabilitatieplan voor De Kooi opgesteld door Geoproject b.v. en voor het Noorderkwartier door de Nationale Woningraad.

5 De verdeling van nieuwe voetbalvelden brengt veel problemen voor de Leidse verenigingen.

6 Het kindertehuis **Voordorp** in Voorschoten zal met ingang van 1 januari 1975 worden gesloten.

11 Bezoek van de Commissaris van de Koningin aan Katwijk.

14 Het complex van 365 maisonnettes en flats in de Merenwijk is door de staatssecretaris aangewezen als een object waarop de „huurgewenningsbijdrage” van toepassing is.

J. Nievaart, die door een fout van de stemmachine uit Leiderdorps gemeenteraad werd gehouden, is daarin toch toegelaten.

De geruchten over de sluiting van het Ziekenhuis **Rijn**oord in Alphen zijn niet gegrond.

15 K & O heeft een nieuw onderdak in het Cultureel Centrum.

De bewoners van de Ververstraat willen een buurthuis.

16 De Leidse afdeling van De Stem des Volks bestaat 70 jaar.

19 De regering wenst een apart Leids gewest: de Oude Rijnstreek.

21 Leids vestigingsklimaat benadeelt de situatie op de arbeidsmarkt.

Slechte opkomst van belanghebbenden op de inspraakavonden over de renovatie in De Kooi en het Noorderkwartier.

P. L. Gillissen overleden (zie blz. 23).

- 23 De nieuwe accommodatie voor de roeivereniging Asopos/De Vliet in Leiderdorp geopend door prinses Beatrix.
- 28 De werkgroep Milieubeheer van de universiteit vindt de nieuwbouwplannen voor het Academisch Ziekenhuis onaanvaardbaar.
- 29 Zoeterwoude wil Rijksweg 11 langs de spoorlijn.

DECEMBER

- 2 Dr. G. A. Steffens uit Zwolle benoemd tot rector van de Louise de Coligny-scholengemeenschap.
- 4 Het zoutgehalte van het water in Stompwijken tuinbouwgebied blijkt zeer sterk gestegen te zijn.
- 6 De graven en gravinnen uit het Hollandse Huis krijgen een gedenksteen in Rijnsburg.
- 9 Het wijkcomité Plan Noord wil een directe beveiliging van het kruispunt Marnixstraat-Willem de Zwijgerlaan.
- 11 Een werkgroep van de provincie zal o.a. een onderzoek doen naar de mogelijkheid tot ondertunneling van het Stationsplein.
- 19 De universiteit heeft bijna 13.000 studenten.
- 20 De Rijnsburgse veiling Flora heeft voor de eerste keer een jaaromzet van f 100 miljoen bereikt.
- 30 Oplevering van de eerste gerenoveerde woningen in de Tuinstadwijk.
- 31 De gebouwen van het Legermuseum zijn dringend aan restauratie toe, het museum wordt voorlopig gesloten.

PIETER LEVINUS GILLISSEN

31 oktober 1889-21 november 1974

Toen Pieter Levinus Gillissen in 1920 een functie ter gemeentesecretarie van Leiden aanvaardde, was hij reeds als ambtenaar werkzaam geweest in Middelburg, Ermelo en Gouda. Laatstgenoemde stad kende hem als directeur van het gemeentelijk levensmiddelenbedrijf.

Alhoewel geen rasechte Leidenaar, hij voelde zich hier thuis. Geboren te Vlissingen zal het vele water in en rondom onze stad hem wel hebben aangetrokken, verwoed zeiler als hij in zijn jonge jaren was, alhoewel ook dient gezegd, dat de fiets zeer hoog stond genoteerd. Door zijn vele tochten op dit gezegende vervoermiddel, kende hij de stad en omgeving uitstekend.

In 1957 (zijn ambtelijke loopbaan was reeds enkele jaren achter de rug) werd hem gevraagd het secretariaat van „Oud-Leiden” op zich te willen nemen. Met bijzonder veel toewijding en enthousiasme heeft hij zich gedurende vele jaren van deze taak gekweten. Ook de excursiecommissie was hij als haar secretaris tot grote steun. Men kon de zaak aan Gillissen overlaten. Gedurende het jaar 1965 was hij tevens een nauwgezet beheerder der geldmiddelen bij een langdurige vacature van penningmeester. Beschikkende over veel vrije tijd, heeft hij een ontelbaar aantal uren geheel belangeloos voor onze vereniging gewerkt. Het vulde om zo te zeggen zijn leven.

Dat hem in 1970 het lidmaatschap van verdienste werd aangeboden, zal velen hebben verheugd en het zal hemzelf vermoedelijk goed hebben gedaan eens te ervaren dat zijn werk op prijs werd gesteld.

Tot op hoge leeftijd opvallend vitaal, begonnen de laatste tijd de voor-tekenen van een ernstige ziekte zich aan te dienen. Bij herhaling bleek ziekenhuisopname noodzakelijk; ook in deze laatste periode van zijn leven bleef hij immer dezelfde sympathieke en bescheiden mens. Voor bezoekers een onderhoudend causeur, voor doktoren en verpleegsters een dankbare en niets eisende patiënt.

Zijn vrouw die altijd zo met „Oud-Leiden” meeleefde en steeds zijn werk stimuleerde, verloor een voortreffelijk echtgenoot.

J. Hennes

HAN DE WILDE

4 mei 1907-29 april 1974

Op 29 april 1974 overleed op 66-jarige leeftijd Han de Wilde, een zeer bekend en geliefd man, die het Leidse openbare leven op vele manieren met grote toewijding heeft gediend.

Gedurende ruim dertig jaren is hij lid van onze vereniging geweest.

Zijn vele verdiensten voor de stad Leiden en haar bevolking vonden in 1967 officiële erkenning, toen hem op de vooravond van 3 oktober de zilveren erepenning van de Gemeente Leiden werd uitgereikt.

Han de Wilde was eigenaar van een heel bekende textielhandel „in het hartje van de stad”. In 1959 bestond de zaak 150 jaar en dat betekent dat ook de oudsten onder ons niet beter wisten of de Wilde op de Breestraat had altijd bestaan.

Maar bekender nog dan zijn zaak was Han de Wilde zelf, mede door zijn grote veelzijdigheid, artistiek inzicht en bourgondische levensstijl. Jarenlang was hij voorzitter van de Leidse Volksuniversiteit K. en O. en de drijvende kracht achter de restauratieplannen van de Leidse Schouwburg, die nu gelukkig worden gerealiseerd.

Han was zelf een begaafd toneelspeler. Tientallen jaren lid en bestuurslid van Litteris Sacrum, trad hij op verzoek ook wel op bij het beroepstoneel. Verschillende toneelstukken, revues en ook kinderboeken van zijn hand vonden gretig aftrek.

Maar het meest naar buiten trad hij in zijn scheppingen voor de 3 October Vereniging. Niet als persoon, want zo was hij niet, maar als ontwerper van tal van prachtige optochten die de belangstelling van honderdduizenden genoten. Zijn voorliefde ging uit naar de historische optocht. Van elke uit te beelden groep maakte hij een gedegen studie en zijn optochtteksten in het programmaboekje illustreerden zijn literaire, historische en humoristische gaven.

Bijna 25 jaar heeft het leidse publiek kunnen profiteren van zijn speelse creativiteit. Van zichzelf placht Han te zeggen dat hij geen lijn op papier kon krijgen. Maar hij wist, puttend uit een veelzijdige belangstelling, zijn medebestuursleden zo te inspireren en mee te slepen dat men de optocht al voor zich zag als Han zijn denkbeelden ontvouwde. Han wist als geen ander wat er

dan nog moest gebeuren. Als organisator was hij bijzonder streng, geen detail ontsnapte aan zijn aandacht.

Het is die combinatie van lenigheid van geest met een kritische benadering van zijn eigen denkbeelden, wanneer ze eenmaal door anderen waren geaccepteerd, die voor ons Han de Wilde zo'n fascinerend man maakten.

Een echte **Leienaar** met een groot gevoel voor zijn eigen stad en voor de Leidse bevolking.

In wezen een onvervangbaar mens.

A. M. P. van Aelst

FEESTREDE

GEHOUDEN TER GELEGENHEID VAN DE VIERING VAN HET
ONTZET VAN LEIDEN 400 JAAR GELEDEN OP 3 OKTOBER 1974
IN DE PIETERSKERK TE LEIDEN

door

dr. A. J. Vis

Opnieuw bevinden wij ons in de Pieterskerk ter herdenking van het ontzet van Leiden. Toen deze plechtigheid in 1674 werd gehouden sprak de feestrede-naar, Karel Crucius de verzamelde menigte, waaronder „zeer veele aanzienlijke luiden” onder meer als volgt toe: „Niet wasser ooit, Geagte Heren en Medeburgers, dat mij, de wereltsche gedenk-boecken doorbladerende, in soo ernstige *gedagten* en verwonderinge kost doen opklimmen, als de onbegrijpelijke opkomst van deze Republijck”. Met deze woorden begon Crucius zijn „Oratie van de gedurige Voorsienigheit Godts over ons Vaderlandt”, welke hij volgens een latere verklaring „met zulk eene *cierlijkheid* en zeggenskragt” uitsprak, „dat de *traanen* zijnen ouden grootvader uit de *oogen* bersteden: uitroepende: Karel, gij hebt mijne ingewanden getroffen!”

Honderd jaar later viel Le Francq van Berkhey de eer te beurt „het tweede Eeuwfeest van Leydens Ontzet met eene openbaare redevoering in dichtmaat” te vieren.

Zijn 95 pagina's lange „Dichtkundige Redenvoering”, die in de Gasthuis Kerk, zoals de Waalse Kerk aan de Breestraat toen werd genoemd, werd uitgesproken ontlokte op zijn beurt aan enige tijdgenoten eveneens in poëzie gestelde ontboezemingen. Als voorbeeld daarvan mogen de volgende dichtregels dienen:

De gantsche Waereld moog'op grootsche Dichters **boogen**,
Die ze immer op haar kloot de lier behand'len zag!
Gij zingt hen alle stom, op deez'befaaenden dag,
En toont ons zonneklaar, door 't **Godlijk** Kunstvermoogen,
Hoe hier niets wisselt, dan in plaats, en naam, en klank;
Dat Romens God Apol is Nederlands Le **Francq**.

Vrijwel onnodig is het te zeggen dat de poëtische ontboezemingen van de feestredenaar zelf in soortgelijke stijl de toehoorders hebben geboeid of vermoeid.

Tiele houdt in 1874 vanaf *deze* plaats zijn feestrede tot de „geëerbiedigde Koning en Koningin, doorluchtige Prinsen van het Koninklijk Huis, hoofden en leden der Regeering van staat, gewest en gemeente, aanzienlijke vergadering, feestgenoten”. Hij stelt al aan het begin de vraag: „Gaaf het niet aan van heldenmoed te spreken, waar men zelfs geen bestorming had af te slaan? waar krijgslieden en burgers hun dapperheid slechts nu en dan in een enkelen, maar dan ook meestal zegevierenden, uitval konden **toon**en? Ik neem het woord niet terug”. En even verder: „Dit wàs heldenmoed, een andere misschien dan die leert pal staan in de bres of op ‘t slagveld, maar zeker geen mindere”. Einde citaat. In zijn nog steeds zeer lezenswaardige bespiegelingen over de betekenis van Leidens ontzet ook voor zijn eigen tijd komt hij tot de constatering: „Aan het lot van Leiden hing het lot van Holland niet slechts, maar de toekomst van die **zaak**, die niet de zaak van een enkel volk, die de zaak der menschheid is, de toekomst van die vrijheid, waarop onze nieuwere maatschappij is gegrondvest en die de noodwendige voorwaarde is van haar bestaan”.

Nu wij, wéér honderd jaar later, dezelfde gebeurtenis herdenken, is ongetwijfeld onze natuurlijke neiging nog steeds, het met de algemene strekking van de zojuist aangehaalde woorden van harte eens te zijn. Wel beseffen wij dat de geschiedbeschouwing, ook die van onze grote Opstand, sedert honderd jaren, en met name sedert dertig jaren, een ingrijpende ontwikkeling heeft doorgemaakt. De vergruizeling van het historiebeeld, waaraan Romein in zijn oratie al eerder zo’n pregnant accent gaf, heeft ons ertoe gebracht in toenemende mate gereserveerd te staan tegenover iedere stoot op welke loftrumpet dan ook. Zo goed als ook iedere constatering van de wereldhistorische betekenis van een historische gebeurtenis ons het voorhoofd doet fronsen en doet verzuchten: „Was het maar zo simpel!”

Toch is nog altijd de behoefte springlevend gebleven de derde oktober 1574 te gedenken als de dag waarop Leiden ontzet en dus Holland gered werd. Misschien moeten we dit gedeeltelijk verklaren door een gangbare traagheid van de geest, die zo moeilijk loslaat wat vele generaties vóór hem elkaar hebben naverteld. Misschien is ook een min of meer natuurlijke neiging tot lokaal patriotisme hiervan de oorzaak. Het is echter nu eenmaal de ondankbare taak van de historicus te onderzoeken of zulke slagzinnen houdbaar zijn. Zo goed als zovele historische waarheden hun graf gevonden hebben, gedolven door consciëntieus historisch-critisch onderzoek, en dichtgegooid op het nog niet eens schijn-dode lichaam van de volkstraditie door de **bou(w)mannen** van het nieuwe populaire historiebeeld, zouden ook de stoere verhalen van beleg en ontzet van Leiden wel eens hun beste tijd gehad kunnen hebben. Ook het historiebeeld is niet meer wat het geweest is!

O R A T I E
Van de gedurige
VOORSIENIGHEIT
G O D T S,
Over ons
V A D E R L A N D T .

Kortelick gepast

Op den Jare MDCLXXIV.

*Sijnde het hondertste nae de Verlosfinge
der Stad*

L E Y D E N .

D Ó O R

K A R E L C R U C I U S .

Naar d'Origineele Druk by ADRIANUS
SEVERINUS, 1676.

afb. 1. Karel Crucius, Oratie van de gedurige
voorsienigheid Gods, 1674, naar de uitgave
van 1757.

afb. 2. Joannes le Francq van Berkhey, door
Hendrik Pothoven 1771. Gouache, 17,2 x
10,7 cm. Leiden, Academisch Historisch Mu-
seum.

afb. 3. Cornelis Petrus Tiele, door Jan Veth,
1894. Tekening. Leiden. Academisch Histo-
risch Museum.

afb. 4. Dr. A. J. Vis. Foto.

U hebt het zojuist gehoord: De drieste helden van de strijd tegen de bloeddorstige belegerende Spaanse troepen zijn gereduceerd tot stugge volhouders, ondanks pest en hongersnood, in een wanhopige situatie, die vrijwel geen uitzicht op redding bood. Een toevallige samenloop van meteorologische omstandigheden brengt nog juist op tijd toch een redding, zó op het nippertje en zó'n toevalstreffer van gedeeltelijk niet door de mens beheerste factoren, dat deze daarom werd en door velen nog wordt gezien als een werking bij uitstek van Gods hand. Daarbij moet dan wel worden verondersteld dat de Goddelijke Voorzienigheid de zijde der Hollandse opstandelingen had gekozen. En mijn illustere voorganger Pieter Adriaensz. Vermeer, ook genaamd Van der Werff, zal toch niet helemaal ten onrechte door de Prins van Oranje onmiddellijk na het ontzet uit zijn burgemeestersambt zijn gezet. Hoewel zijn bereidheid om te sterven een lang leven heeft gehad is daarmee nog niet aangetoond dat hij werkelijk de beroemde woorden gesproken heeft die de latere geschiedschrijvers van elkaar hebben overgeschreven.

Aan het begin van iedere wetenschap staat de vraag, en iedere wetenschap bestaat bij de gratie van de twijfel aan de juistheid van het reeds gegeven antwoord. De wetenschap der geschiedenis, eens door de Leidse hoogleraar Huizinga gedefinieerd als „de geestelijke vorm waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden” ontsnapt zeker niet aan deze wetmatigheid. Toegepast op het Leidse beleg en ontzet is de *vraag* tweeledig: Wat is er gebeurd; en: Welke betekenis hebben de gebeurtenissen gehad voor het verloop van onze Opstand?

De twijfel aan de historische juistheid van veel overgeleverde verhalen is pertinent aanwezig en verantwoord. Toch zullen wij moeten beseffen, dat het materiaal der geschiedbeschouwing niet alleen bestaat uit de feiten, maar evenzeer uit de slechts gedeeltelijk op deze feiten gebaseerde legendevorming. Immers als deze legenden een taai leven hebben, dan gaan zij een werkelijkheid van eigen aard vormen, waarmee evenzeer moet worden rekening gehouden als het gaat om de beantwoording van de tweede door mij gestelde vraag, nu enigszins aangepast: Welke betekenis hebben de feiten, waaronder gerekend de misschien nauwelijks op feiten gebaseerde verhalen over beleg en ontzet van Leiden, gehad voor het verloop van onze Opstand die zolang ten onrechte de Tachtigjarige oorlog werd genoemd? Het nimmer eindigend gesprek met het verleden, dat de historieschrijver altijd weer voert, veronderstelt niet alleen gesprekstof, maar óók tenminste twee sprekers: Aan de ene kant de historicus die vraagt omdat hij weten en begrijpen wil, aan de andere kant het verleden dat, gevraagd en ongevraagd, met vele monden spreekt.

Ook wie zich zo wat afstandelijk opstelt tegenover de geschiedenis van beleg en ontzet van Leiden kan er niet aan ontkomen dat hij onder de indruk raakt van wat zich in en om Leiden in 1573 en 1574 heeft afgespeeld. Het volstrekt bijzondere van wat daar gebeurde heeft het met iedere andere

gebeurtenis in de geschiedenis gemeen. De historische waarde van de gebeurtenis wordt echter bepaald door zijn plaats en doorwerking in het algemene. Ook in dit opzicht past het Leidse ontzet in het algemeen patroon. Het bijzonder unieke echter van deze gebeurtenis ligt eensdeels in de dramatiek van de bevrijding op het laatste moment, veroorzaakt, na menselijke voorbereiding in offervaardigheid en doorzettingsvermogen, door een factor die niet in de handen van de mens ligt, de wind. Anderdeels is het bijzonder unieke de keerpuntwaarde van de mare van Leidens bevrijding voor de voortgang en het succes van de Opstand. Deze keerpuntwaarde is, dat is duidelijk, mede veroorzaakt door de legendevorming die de toch al dramatische gebeurtenissen nog danig heeft opgesierd. De geweldige positieve werking van het bericht van Leidens ontzet op de vrijwel ten ondergang gedoemde opstandelingen en de demoralisering van de Spaanse troepen, mede door deze nederlaag veroorzaakt, hebben een grote betekenis gehad voor het verloop van onze Opstand. Deze betekenis is slechts te peilen door hem die zich kan voorstellen hoe het met Holland zou zijn gegaan als Leiden in handen van Valdez was gevallen. In het historiebeeld van de eerste fase van onze grote Opstand heeft het ontzet van Leiden terecht een kardinale plaats gekregen, die, tezamen met Alkmaars victorie, de slag op de Zuiderzee en de verovering van Middelburg een niet te voorziene ommekeer in het verloop van de Opstand veroorzaakte.

Die eerste fase van de Opstand ving feitelijk aan met de komst van dezelfde Alva wiens vertrek plaatsvond tijdens het eerste beleg van Leiden. Zijn komst betekende een maximale verharding, een polarisatie van de houding van de Spaans-Brusselse regering tegenover de nog wat weifelende opstandelingen. Het zenden van een generaal met als opdracht: „herstel van de orde en van het ware geloof” betekende dat de tijd van praten en concessies afdwingen voorbij was, al heeft ook Alva genoeg moeten nemen met een afkooksom in de plaats van de heffing van de Tiende Penning. Dat Alva troepen meenam om de orders die hij gekregen had uit te voeren was begrijpelijk. Even begrijpelijk was de angst van de bevolking, op eeuwenlange ervaring gebaseerd, dat troepen altijd, maar **vreemde** troepen in het bijzonder, een plaag waren voor vriend en vijand, op één lijn te stellen met de gevreesde pest.

Deze polarisatie vroeg ook aan de andere kant om een leider. Dat dat Willem van Oranje zou zijn was te verwachten in verband met de voorgeschiedenis. De haat tegen Alva gaf hem al gauw een aureool van geheiligd leiderschap dat, zoals vaak, eenmaal verworven, ternauwernood door mislukkingen werd aangetast, maar wel door enkele kleine successen werd versterkt. Dit was vooral zo omdat men, terecht, in zijn stug volhouden en steeds weer beginnen de vrijwel enige kans op blijvend succes moest zien.

Zo groeide, dank zij Alva, in die door lokaal patriottisme van oudsher verdeelde bevolking der Lage Landen een saamhorigheidsgevoel dat kon uitgroeien tot een nationaal besef. Van de drie elementen die dit konden

verwerkelijken volgens de opvattingen van die tijd waren er twee aanwezig: een in religie geworteld besef van rechtvaardiging van de opstand, en een vereerde leider. Eén element ontbrak voorsnóg, dat in 1573 en 1574 zich voor het eerst duidelijk manifesteerde. Dat element is: sukses.

IJ wilt mij, geachte toehoorders, ontslaan van de verplichting u het relaas te doen van het verloop van onze Opstand in die eerste jaren. Het is het verhaal dat aanvangt met het uiterst moeizame begin in het hoge Noorden, dat overigens meer weg had van een laatste **opflikkering**. Het eerste hoofdstuk van dit verhaal eindigt met die wonderlijke, voor iedereen (ook voor de veroveraars!) volkomen onverwachte inneming van Den Briel en de daaropvolgende, echt spontane, want zeker niet zó voorbereide, volksopstand. Het tweede hoofdstuk vertelt, hoe deze volksopstand werd gekanaliseerd door de halfbakken legalisatie, maar ook organisatie van de Opstand in de Dordtse Statenvergadering. Hierdoor immers werd de opstand tegen de Spaanse generaal Alva tot een burgeroorlog in optima forma en ging daarvan alle eigenschappen vertonen. Dit betekent, vergis u niet, een overmaat van aarzelaars en onverschilligen, van niet-partijkiezers, aan de kant-staanders en over- en teruglopers.

In een tijd waarin zo weinigen rechtstreeks bij het regeren van stad en land betrokken waren, was ook het gevoel van betrokkenheid bij wat zich op dat vlak afspeelde uiteraard een privilege van weinigen. Echter heeft de **sterk**-religieuze factor in onze Opstand de popularisatie van de opstandsmentaliteit sterk bevorderd. Ook hiervoor is het optreden van het Alva-bewind verantwoordelijk, evenals voor de andere grote popularisator van de opstandsmentaliteit: de wreedheid. Wij treffen deze bepaald niet alleen aan de Spaanse kant aan: De terechtstelling in 1572 van Cornelis **Musius** door Lumey hier **vlakbij** is een duidelijk bewijs van het tegendeel. Tot wanhoop gebrachte, van semi-religieuze haat vervulde mannen die leefden in een eeuw waarvan bloedvergieten vrijwel een kenmerk is geworden, stonden tegenover de beste beroepsvechters van Europa, geleid door aan de orders van de Spaanse koning gehoorzamende bevelhebbers.

Wreedheid was er zeker aan beide kanten. Maar een bevolking van een stad die belegerd wordt of de kans heeft belegerd te zullen worden, vraagt zich niet af of aan *beide* zijden wreedheid is; zij kijkt naar de vrijwel zekere wreedheid van de huurlingen die een veroverde stad binnentrekken en heeft dan weinig keus. Alleen als het ongunstig verloop van de krijgskansen naar een totale ondergang leek te voeren kwam de gedachte op dat overgave een *kans* bood op behoud tegenover de *zekerheid* van de dood bij voortzetting van de strijd. In zo'n situatie kregen de **glippers** hun kans: Onderhandelingen over overgave tegen garantie van lijfsbehoud werd dan bepleit. Maar daartegenover kwam te staan het keiharde argument van de volhouders: „Wat is die garantie waard?” Met als aanvulling de verwijzing naar drama's als de moordpartijen

in Zutphen, Naarden en Haarlem. Dat deze steden zich van deze ramp zodanig hebben hersteld dat ik vandaag mijn collega's van daar mag begroeten verheugt mij zeer.

Terug in het Leiden van 1573 en 1574 moeten wij vaststellen dat niet alleen weifeling uit lijfsbehoud, maar ook ongefundeerd optimisme de kans om het beleg te doorstaan heeft verkleind. De inval van Lodewijk en Hendrik van Nassau heeft, ondanks het rampzalig einde op de Mokerhei, toch in het begin tot resultaat gehad dat de Spaanse troepen hun eerste beleg van Leiden hebben opgebroken. Dat men toen ondanks waarschuwingen geen rekening heeft gehouden met een mogelijke hervatting van het beleg, is een onvergeeflijke fout. Dat men laat, en niet volmaakt, distributie van levensmiddelen invoert tijdens het tweede beleg willen *wij* hen echter veel minder kwalijk nemen nu wij kortgeleden zelf zo uitgebreid hebben gediscussieerd en van mening verschild over de wenselijkheid van het invoeren van een distributieregeling! Voeg bij deze problemen nog die van de verbindingen, zo lang mogelijk in stand gehouden door boden die door de linies probeerden te komen, tenslotte slechts *lacuneus* door enkele duiven verzorgd. De enkele berichten omtrent de buitenwereld die op deze wijze Leiden bereikten, waren daardoor natuurlijk wel uiterst waardevol.

Met groot respect gedenken wij op dit moment die weinigen waarvan we weten dat zij bewust gekozen hebben voor de weg van de meeste weerstand: Erop of eronder, volhouden tot het enig-mogelijke einde. En die kans hebben gezien, dit standpunt te doen overheersen. Evenzeer met veel respect gedenken wij diegenen die buiten Leiden een voor zovelen desastreus plan tot ontzet ontwierpen, doorzetten en uitvoerden. Want, dames en heren, onderschat niet het rechtstreeks effect en de langer durende gevolgen van de inundatie van een groot deel van Zuidelijk Holland, dat misschien buiten de stadswallen voor jaren in een moeras herschappen zou zijn. Toen men omstreeks 1576 maatregelen ging nemen tot herstel van de schade bleek het een grote handicap te zijn dat vele watermolens tijdens de vijandelijkheden waren vernield: Dijk dichtingen en herstel van molens, sluisjes en verlaten moesten voorafgaan aan het watervrij maken van het geïnundeerde gebied dat tussen '78 en '80 tenslotte droog viel; pas toen ook nog de vele scheepswrakken waren geruimd was het herstel volledig. Men heeft dit enorme risico genomen, wetend dat bovendien resultaat van dit waagstuk alleen te verwachten was bij goede windrichting en regenval.

Als Van der Palm in 1824 op deze plaats zijn feestrede uitspreekt „bij de viering der tweehonderdvijftigste verjaaring van Leydens Ontzet” dan luidt het in de taal van zijn tijd: „Zoo veel moed en trouw van binnen: zoo veel moed en trouw van buiten, werd met de schoonste zegepraal bekroond, en Leyden werd gered!”

Het is die wonderlijke mengeling van opzet en toeval, van nonchalance en

stug volhouden, van tot het laatste moment balanceren op de uiterste rand van de ondergang, en toch worden gered, die het verhaal over het beleg en ontzet van Leiden, met, maar ook zonder de opsiering van de legendevoorming, heeft gemaakt tot een uiterst boeiende geschiedenis. Het was een puur drama, maar dan met een happy **ending**, bij tijd en wijle spannend als een Hitchcock-film, waarin **bijna** niets gebeurt, maar net genoeg om alle zenuwen tot het uiterste gespannen te houden.

Hoe moet men niet de adem hebben ingehouden toen Prins Willem in Delft, tijdens het Leidse beleg, vrijwel stervende leek aan een ziekte waarvan sommigen zeiden dat het de pest was. En wat is men nog op het allerlaatste moment angstig dicht bij de nederlaag geweest toen in de nacht van 2 op 3 oktober een gedeelte van de stadsmuur instortte, zodat de belegeraars gemakkelijk de stad hadden kunnen binnentrekken, ware het niet dat zij juist op dat moment bezig waren hun biezen te pakken.

Dankbaar mogen we ervoor zijn dat de ervaringen van de belegeringen van Haarlem en Alkmaar, en allerlei krijgstechnische problemen Valdez hadden doen besluiten Leiden ten val te brengen zonder van belegeringsgeschut gebruik te maken, dus door uithongering **alléén**. Dezelfde Alkmaarse ervaring aan de andere kant toonde aan hoe men zich daartegen te weer kon stellen. De hogere ligging van Rijnland ten opzichte van Delf- en Schieland leek de inundatiemogelijkheid tot vrijwel niets te reduceren. Een wind die eerst het water hoog opstuwt en, daarna draaiend, het een andere, en precies de goede kant opjaagt. Een ontzettingsvloot die ontdekt dat de rechte weg onbegaanbaar is, en die via een grote omweg kans ziet juist die vaarwegen te bereiken die dank zij de inundatie voldoende water hebben om Leiden voor de platboomde vaartuigen bereikbaar te maken.

Is het wonder dat de kerkelijke overheid op de derde oktober 1574 een dankdag afkondigde en opdracht gaf „**eenen** yegelic hem mit gantscher herten tot Godt te begeven **ende diezelve** voor zyne oneyndelic goedicheyt **ende** onvoersiene barmharticheyt hartgrondelic te **dancken** prysen **ende** loven **ende** die victuaelgen de **welcke** binnen **gecomen** zyn mit dancbaerheyt doch soberlycken **ende** matelycken te **nutzen** **ende** zal **eenen** yegelic tot dien eynde in de Pieterskercke gaen”.

Als wij tezelfderplaatsse thans bijeen zijn ter herdenking van Leidens ontzet, moge het ons gegeven zijn iets over ons te voelen komen van de gevoelens van waaruit deze oproep werd geformuleerd. Velen van ons hebben de honger in de jaren '44-'45 nog in herinnering. Misschien hebben velen ook, met mij, in herinnering de dankdienst in deze Pieterskerk op 6 mei 1945. Meer levend dan **toen** kan de herdenking van 1574 nooit zijn. Maar als wij het ontzet van Leiden in 1574 plaatsen tegen de achtergrond van de gebeurtenissen die tot dit ontzet hebben geleid, en plaatsen in de context van wat toen en later in onze contreien is geschied, dan durf ik zonder aarzeling vast te stellen dat deze herdenking niet is een zinloos wordende traditie, maar een levend

houden van die elementen van ons volksbestaan, die in belangrijke mate richtinggevend hebben ingewerkt op onze geschiedenis. Het is voor mij een bijzonder voorrecht geweest dat ik bij deze bijzondere gelegenheid uw gedachten daarop heb mogen richten.

EEN MONNIK VAN EGMOND AAN DE LEIDSE UNIVERSITEIT

JACOB BLONDEEL 1537-1591

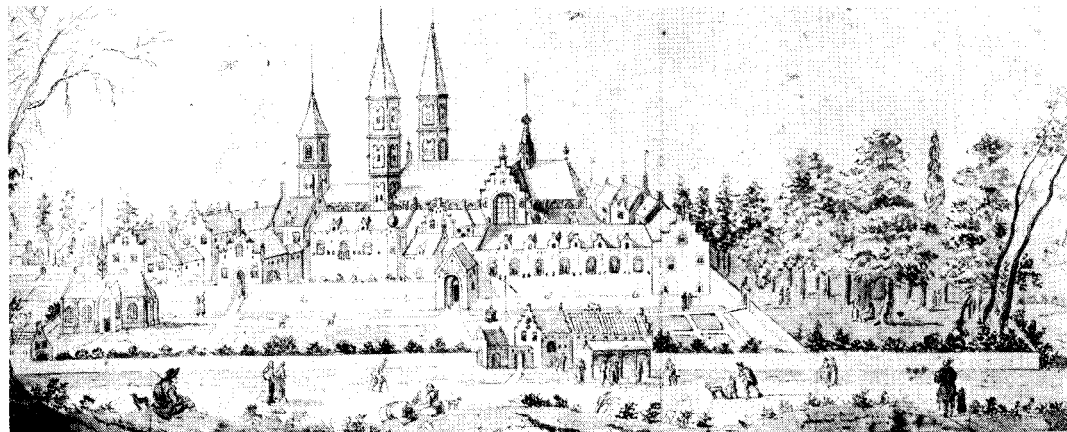
door

J. Hof O.S.B.

De dag waarop de abdij van Egmond definitief ten onder ging, 7 juni 1573, ligt niet ver van die van de stichting der Leidse hogeschool, 6 januari 1575. De data zijn evenwel te ver van elkaar verwijderd om enig verband tussen beide gebeurtenissen aan te nemen. Ook het feit dat de Leidse Universiteitsbibliotheek een aantal codices uit de voormalige abdijsbibliotheek bevat, berust te veel op samenloop van omstandigheden dan dat men daar enig verband zou kunnen zoeken. Pas van verband tussen abdij en universiteit kan men spreken als het gaat over de financiering van de opkomende en in geldzorgen verkerende stichting. Het kapitaal van de voormalige abdij heeft hier in belangrijke mate bijgedragen, zij het dan zonder instemming van de kloosterbewoners, om de lasten te verlichten. Deze kwestie is reeds elders meerdere malen en in voldoende mate beschreven, zodat we ook daar niet op behoeven in te gaan.

Dat een Egmondse monnik echter een, zij het dan bescheiden, rol heeft gespeeld in de eerste jaren van de universiteit is tot nu toe tamelijk onbekend gebleven. Daar zijn optreden ook enig licht werpt op de toestand van de voormalige kloosterlingen in het algemeen, lijkt het nuttig er hier enige aandacht aan te besteden. Het betreft de laatste prior, tevens keldermeester of econoom van de abdij, Jacob Blondeel.

Jacob Jansz. Blondeel werd in 1537 te Aalst geboren. Dat Vlaanderen zijn geboorteland was kunnen we wel met zekerheid aannemen. Het was nl. in de meeste laat-middeleeuwse kloosters gewoonte de monniken naar hun geboorteplaats te noemen en Jacob Blondeel wordt op verschillende plaatsen „van Aalst” genoemd. De naam Blondeel komt in Vlaanderen nu nog veelvuldig

afb. 1. De abdij van Egmond, door Claes van der Heck, 1650. Tekening. Egmond, Abdijmuseum

voor. Een neef van de prior, die wij in 1593 als chirurg in Leiden aantreffen, wordt in zijn ondertrouwakte ook als afkomstig uit Aalst genoemd.⁷

Kloosterjaren

Hoe Jacob relaties met Egmond heeft gekregen weten we niet, maar in 1553, dus op zestienjarige leeftijd, trad de jongeman als novice in het klooster. Waarschijnlijk in 1561 ontving hij de priesterwijding. In dat jaar wordt hij priester genoemd en gezien zijn leeftijd, 24 jaar, zal dat wel het jaar van zijn wijding zijn geweest. Bij de visitaties van 1559 en 1561 behoorde hij als jonge kloosterling nog niet tot de stemgerechtigde kapitulanten maar in 1567 was hij „senior”, een van de onmiddellijke raadgevers van de overste.² In die hoedanigheid schreef hij namens de bisschop van Haarlem, Nicolaas van Nieuwland, die tevens abt van Egmond was, aan zijn vriend Cornelis Jan Schermer, prior van de regulieren te Heiloo. De bisschop wilde dat deze hem een van zijn kloosterlingen Jacob Saffius zou zenden om overleg te plegen betreffende het verluchten van zijn getijdenboek.³

In 1570 was Blondeel kellenaar of keldermeester van de abdij. Met de prior Jan Heusden maakte hij toen in opdracht van de vicaris van de bisschop, Godfried van Mierlo, een inventaris van de abtsgoederen op.⁴ Kort daarop volgde hij Van Heusden op als prior. Daar de abt-bisschop praktisch voortdurend afwezig was wegens zijn bisschopsambt, hield dit in dat Blondeel het bestuur van de abdij in zijn volle omvang moest waarnemen. Het was een moeilijke tijd. Het begin van het jaar 1572 bracht een overval van

muitende troepen van kapitein Wybe, waarbij prior en monniken enige tijd gevangen werden gehouden. De hulp van de zeker niet paapsgezinde Sonoy en de militaire gouverneur van Alkmaar, **Guillaume Mostart** deden de kansen ten goede keren. Aan hun ingrijpen is het zeker te danken dat het archief van de abdij en vele kostbaarheden gered werden.⁵ De eerste maanden van 1573 brachten nog meer troebelen door de inkwartiering van minstens 600 man van de troepen van Jacob **Cabbeljou**.⁶ De monniken trachtten aanvankelijk zich nog te handhaven, maar eind februari begin maart is de beslissing, vrijwillig of noodgedwongen, gevallen om de abdij te ontruimen. In april werd een aanvang gemaakt met het slopen dat bespoedigd werd door de brand van 7 juni waardoor de abdijgebouwen definitief ten onder gingen.⁷ Was het misschien met het oog op de plundering en verwoesting dat **Blondeel** in het laatste jaar aan zijn letterkundige vriend Pieter Meerhout, rector van de latijnse school te Alkmaar, het beroemde handschrift van abt **Willeram** ten geschenke gaf?

Te Leiden

We weten niet waar de monniken heengetrokken zijn. Het is niet waarschijnlijk dat zij in het door belegering bedreigde Alkmaar een toevlucht gezocht hebben. Haarlem was evenmin veilig. Mogelijk is het Leiden geweest dat hun een verblijfplaats bood. Voor **Blondeel** is dit wel zeker. Hij schijnt daar een alimentatie toegezegd gekregen te hebben van de prins van Oranje, die op 21 april 1575 werd bevestigd door de Staten van Holland, met de bepaling: „mits dat den suppliant gehouden sal zijn hem binnen de stadt Leyden te onthouden **ende** aldaer in eerlijke studiën te **oeffnen** **ende** exerceren”. Dit klinkt wel enigszins anders dan het regest van de resolutie waarin kortweg staat „mits hij te Leiden studere”. Daar hij geen alimentatie genoot uit de stedelijke kloostergoederen van Leiden zal voor hem het decreet van „den gerechte der stede van Leyden” van 12 februari 1575 wel niet gegolden hebben. Dit schreef voor dat allen die alimentatie genoten uit geestelijke goederen, lessen aan de universiteit moesten volgen.⁸ Maar dit was niet van toepassing op de kloostergoederen van Egmond waarover de stad niets te zeggen had. Trouwens van de acht medebroeders van **Blondeel** die eveneens alimentatie genoten, is het wel zeker dat zij niet te Leiden gestudeerd hebben. Toch heeft **Blondeel** zich op 23 juli 1576 als student in de theologie laten inschrijven.⁹ Daar ik aanneem dat dit niet was om de protestantse theologie te bestuderen zou het kunnen zijn om de belastingvrijheid te genieten en onder de academische vierschaar te vallen. Een typisch voorbeeld van het voordeel voor een katholiek om onder deze vierschaar te vallen is wel de zaak van Mr. Willem van Assendelft. Deze kanunnik van het pas opgerichte kapittel van het bisdom Haarlem kwam in 1579 te Leiden waar hij aan de Hooigracht een school opende en zijn huis openstelde als convict voor studenten. Op 24 april

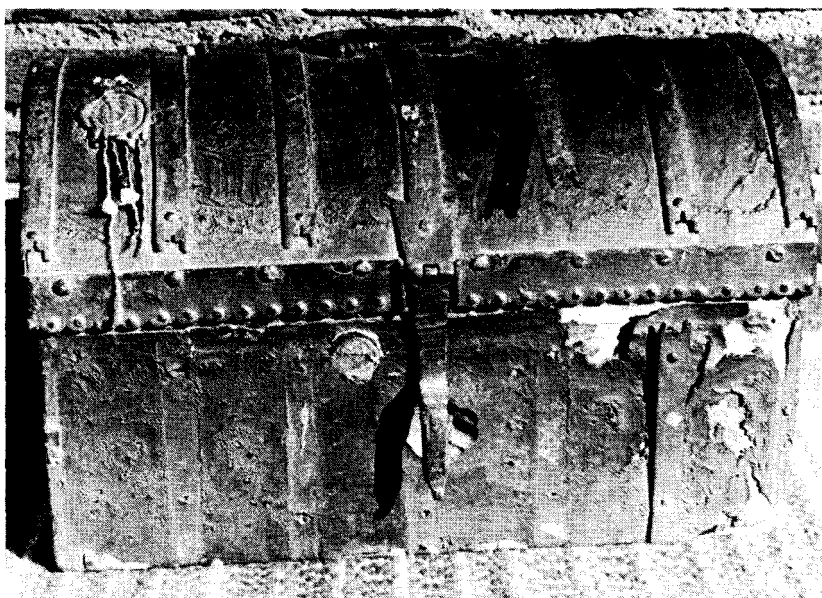
1580 liet hij zich inschrijven als student aan de universiteit. De particuliere synode van Zuid-Holland van de hervormde kerk verweet hem in 1587 onderricht te geven in de Roomse catechismus van Petrus Canisius en steunde een proces dat tegen Willem werd aangegaan voor het Hof van Holland. Dit was een inbreuk op de privileges van de Leidse universiteit, die dit hoog opnam en haar lidmaat verbood te recht te staan voor dat Hof. Het werd aanleiding tot het eerste grote conflict over de eigen rechtspraak der universiteit. Het vonnis dat de vierschaar zelf over de zaak van Willem van Assendelft velde was eigenlijk vrijspraak maar zij kon er niet buiten de schoolmeester te verbieden iets in strijd met de gereformeerde religie te onderwijzen.¹⁰

Religie

Het klimaat te Leiden was dan ook voor een student, zelfs als hij „paaps” was, gunstig te noemen. **Blondeel** heeft daarvan geprofiteerd door zich als student te laten inschrijven. We kunnen ons afvragen of broeder Jacob, na gedwongen het kloosterkleed afgelegd te hebben, ook misschien de oude religie vaarwel gezegd heeft. Het feit dat hij werd ingeschreven als student in de theologie, wat natuurlijk de gereformeerde theologie was, heeft sommigen ervan overtuigd dat **Blondeel** Rome de rug toegekeerd zou hebben. De eed waartoe volgens artikel 17 der statuten de studenten verplicht werden, was duidelijk op dit punt: „nochte oick eenyghē leeringhe aen te hangen ofte volgen, dan die in de zelve Universiteyt geprofesseert **ende geleert** sal worden”. Voor de studenten die geen theologielessen volgden werd deze eed reeds in 1578 veranderd in een eed van gehoorzaamheid aan rector en statuten. Men kan zich echter afvragen of ook met betrekking tot de theologiestudenten en wel speciaal diegenen die geen lessen volgden, aan deze eed in de praktijk de hand werd gehouden.¹¹ Misschien dat de weigering in 1582 om **Blondeel** opnieuw als lidmaat in te schrijven verband houdt met een scherpere naleving van het afleggen van de eed.¹²

Hoewel we geen enkel doorslaggevend bewijs kunnen aanvoeren menen we toch te kunnen aannemen dat **Blondeel** de oude religie getrouw is gebleven. Aanwijzingen in die richting zijn wel te vinden. Vooreerst is daar de relatie met Paulus **Buys**, waarover we later nog zullen spreken. Buys is de oude religie getrouw gebleven of wilde minstens, blijkens Dusseldorp, „in de oude boot van lant **steecken**” toen hij overleed.

Meer zegt in dit opzicht de vriendschap met Plantijn. In 1584 kreeg **Blondeel** van Christoffel Plantijn, die toen pas zijn drukkerszaak naar Leiden had overgebracht, een exemplaar cadeau van de ***Solitudo*** van Cornelius **Musius**, dat in 1566 te Antwerpen gedrukt was. Het is de vraag of dit boekje in hervormde kringen toen nog wel „in” was, of dat Plantijn het alleen maar kon schenken aan iemand die nog aan de oude religie hield of minstens zo liberaal was dat hij ook nog dergelijke paapse producten kon waarderen. In

afb. 2. Reliekenkoffertje, 16de eeuw. Egmond, Abdijmuseum

ieder geval was **Blondeel** zijn oude klooster niet vergeten. Op de schutbladen van het boekje schreef hij eigenhandig enkele gedichten van zijn medebroeder Antonius Hovaeus, later abt van de St. Willibrordsabdij te Echternach en vriend van de Delftse rector Musius. Dit waren o.a. het *Encomium quietis* waarin Hovaeus Musius aanspoort om de inwendige rust en verborgenheid te zoeken, enkele andere gedichten aan Musius, en verder een gedicht van Musius aan bisschop Van Nieuwland. Merkwaardiger is de achterin geschreven ode van Musius. *De coena Dominica*, waarin wel is waar niet rechtstreeks maar toch zijdelings de nieuwe leer over de eucharistie wordt aangevallen. Ook een gedicht op de marteldood van de heilige Agatha van dezelfde schrijver, lijkt mij niet te passen in de interessesfeer van een nieuw hervormde.¹³ Samenvattend mogen we aannemen dat **Blondeel** niet tot de nieuwe religie is toegetreden.

Het Rijnlandhuis

Blondeel is ook niet in het huwelijk getreden. Minstens vanaf 1576 woonde hij als commensaal in bij Jacob **Jacobs** van Endegeest, schout van Zoeterwoude. In het bevolkingsregister, opgemaakt in 1581, wordt de samenstelling van het gezin aldus beschreven: „Jacob van Endegeest Jacobsz, van Reijnsburch,

wijntapper. hier geweest IX jaren, Lijsbeth Dammasdr. van Reijnsburch zijn wijf, Jannetgen Gijsberts van Reijnsburch, haer nicht, Aeltgen Pieters van Valckenburch, haer dienstmaacht, Jacob Blondeel student, haer com-mensael, Dammas Adriaensz. van Zevenberghen haer neefken". Daar Blondeel in zijn testament o.a. de weduwe met een „zilveren overdecte cop" bedacht en 25 gulden legateerde aan het nichtje en aan de dienstmaagd, kan men gevoeglijk aannemen dat hij tot aan zijn dood in 1591 ten huize van Elisabeth gewoond heeft. Het huis waarin het gezin woonde, is het tegenwoordige Rijnlandhuis, Breestraat 59. Toen Jacob van Endegeest er zich als huurder vestigde was het nog een particulier woonhuis dat bijna de gehele zestiende eeuw eigendom was van leden van de familie Van der Does. Jacob van Endegeest, die blijkens het bevolkingsregister reeds vanaf 1572 te Leiden woonachtig was, wordt vanaf 1575 als huurder van dit huis vermeld. Op 3 februari 1578 kocht hij het huis, maar blijkbaar in opdracht van Jan van Broecheven, rentmeester van Rijnland, en diens zoon Foy van Broecheven, dijkgraaf en baljuw, want op 21 februari d.a.v. verkocht hij het huis aan de heemraden van Rijnland. Jacob bleef er met zijn gezin wonen, want op 13 juli 1580 sloten hoogheemraden met hem een contract, waarbij bepaald werd, dat hij als „casteleijn" van Rijnland zou optreden. Hij kreeg enige vertrekken ter bewoning. Zo heeft onze prior in Leiden toch nog een behuizing gehad die aan zijn vroegere stand van „prior ende kelder" van de abdij van Egmond beantwoordde. In die hoedanigheid was hij ook de man om deel te nemen aan de veelvuldige ontvangsten die het stadsbestuur van Leiden en later het hoogheemraadschap er hielden. De ruime behuizing van dit patriciërshuis was een welkome gelegenheid om voorname personen te ontvangen. Voordat Rijnland het aankocht ontving de stad er in 1576 de calvinistische edelman Floris van Pallandt, graaf van Culenborch en op 23 en 24 juni 1577 en later nog eens op 16 augustus prins Willem van Oranje. Na de overname door Rijnland organiseerde de stad Leiden er de ontvangsten van de ambassadeurs van de koning van Navarre en van koning Hendrik 111 van Frankrijk, die daar tevens logeerden (8 en 9 juni 1582). We zien er nog: Johan van Duvenvoirde in 1583 en de ambassadeur van Engeland in 1585. Na de dood van de casteleijn in 1587 nam zijn vrouw de taak over. Zij ontving prins Maurits in 1587, en ambassadeurs van de Engelse koningin in 1588 en 1590. Ook verschillende „dies" maaltijden waarbij o.a. de graven van Nassau aanzaten werden op Breestraat 59 gehouden. Als man van stand zal ook Blondeel deze personen ontmoet hebben.¹⁴

Financiële positie

De financiële situatie van de ex-kloosterlingen was niet rooskleurig, maar of ze zo krap is geweest als zij soms in rekestten wilden doen uitkomen, is een vraag. Maar zeker kort na hun expulsie was de kwestie van levensonderhoud

dringend. De overheid die zelf niet zo ruim zat, heeft het na de confiskering van de kloostergoederen tot haar plicht gerekend om de gewezen kloosterlingen een, zij het krappe, alimentatie toe te kennen. Helaas bleef het dikwijls bij toekennen, de praktijk liet nogal eens te wensen over. Blijkens een resolutie van de Staten van Holland had prins Willem van Oranje aan de Egmondse monniken reeds in 1573 een jaarlijkse toelage van 300 pond van 40 groten Vlaams toegekend. Maar in 1577 moesten acht met name genoemde monniken er nog eens uitdrukkelijk om verzoeken. Een resolutie van 21 april 1575 bepaalde dat de alimentatie van Jacob **Blondeel** gedaan zou worden uit de ontvangsten van de abdijgoederen door de ontvanger **Joosten**, maar op voorwaarde dat **Blondeel** zich te Leiden zou ophouden en daar studeren. Voor de andere monniken ging het niet zo vlot. Op 10 juni 1575 behandelden de Staten een klacht van zes monniken over achtersta1 van alimentatie. Men besloot er in te voorzien door land (van de abdij) te verkopen. Op 11 augustus van hetzelfde jaar had deze verkoop plaats en op 6 september kreeg de ontvanger Gerard van Hogenhouck een aanmaning om het „agterwesen” der conventualen te voldoen. De oude monniken kregen op 22 januari 1577 nog een buitenkansje, toen in de satisfactie, gesloten tussen de Staten en bisschop van Haarlem als prelaat van Egmond, overeengekomen werd dat de prelaat de voormalige religieuzen, nog acht in getal, ieder 100 gulden als jaargeld zou uitkeren. Bij de reeds genoemde resolutie der Staten in 1577 over de 300 pond, werd toegestaan dat de religieuzen de 100 gulden van de prelaat naar discretie van de prins mochten behouden.¹⁵

In 1576 verzocht **Blondeel** aan de Staten van Holland om de inkomsten van de pastorie en de vicarie van **Voorhout** te mogen genieten. Dit werd hem bij resolutie van 6 september 1576 toegestaan. Volgens de oudste aantekeningen van de abdij van Egmond was de kerk van **Voorhout** met alle tienden door graaf **Dirk II** aan de abdij geschonken. Op het eind van de 15de eeuw bedroeg de waarde van de pastoorsplaats 40 nobel en die van de vicarie 8 nobel.¹⁶ We weten verder dat de opbrengst van de inkomsten van de tienden verdeeld werd tussen de pastoor en de abdij en wel de pastoor één deel en de abdij twee delen. In de jaren twintig van de 16de eeuw ontving de abdij ongeveer 74 pond, zodat de rest van de pastoor ongeveer 37 pond bedragen heeft.¹⁷ Maar dit is waarschijnlijk een zeer slechte tijd geweest. Want tienden waren natuurlijk afhankelijk van opbrengst van land en dieren. Uit de periode waarin **Blondeel** de inkomsten trok, weten we dat de twee derde opbrengst in 1584 494 pond bedroeg, in 1587 773 pond en in 1588 647 pond. **Blondeel** heeft dus in de betreffende jaren 247, 386 en 323 pond geïnd.¹⁸ Het was toch de moeite waard om er zich voor in te spannen. **Blondeel** moest beginnen met het vaststellen van de inkomsten. Daartoe liet hij op 2 februari voor notaris Salomon Lenaertszen van der Wuert drie getuigen een verklaring afleggen. Het waren **Louris Dircxz.**, **Jacob Claesz.** en **Dignum Pietersz.**, die zeiden te weten dat de pastoor van **Voorhout** van oudsher een derde deel van een aantal

tienden te Voorhout had genoten, waarvan de overige twee derde delen de abdij van Egmond toekwamen.¹⁹

Voor dezelfde notaris, 4 april 1577, gaf hij „prior ende kelder van de abdie van Egmond, volmacht aan Willem Jansz. Hoffthuyn en Willem Cornelisz. Goes „omme tsamen uuyt zijnen name ende van zijnentwegen de landen specterende tot de pastorie ende vicarie van Voorhout t'zijnen profijte te mogen verhuyn, de huurders van dien te passeren behoerlicke huyrcedullen, de penningen profijten ende nutschappen daervan comende, mitsgaders alle andere renten pachten ende lanthuyren de voorseyde pastorie ende vicarie cometerende die alrede verscheenen zijn ende noch zullen verschijnen te mogen innen ende ontfangen” en ook overigens te dier zake op te treden, eventueel in rechten.²⁰

Dezelfde notaris protesteerde 26 juni 1577 namens Jacob Blondeel, prior enz. ten huize van Annetgen Jansdr., weduwe van Cornelis Jansz. aan Hendrick Symonsz. van der Strijp, rentmeester van de bisschop van Haarlem, prelaat van de abdij van Egmond, die daar in het openbaar zou verkopen de korentienden van de abdij van het lopende jaar '77 benevens de korentienden van dat jaar behorende aan de pastorie van Voorhout. In bijzijn van Blondeel toonde de notaris aan de rentmeester een ordonnantie van de Staten van Holland, „waerbij den voorseyde Blondeel van dezelve Staten tot zijnen behouwe ende onderhout boven zijn toegevouchde alimentatie gegunt ende geaccordeert es alle de incompten ende profijten behoorende aende voorseyde pastorie ende vicarie van Voorhout, ende heeft hem dien volgende geïnsinueert ingevalle hij van meninge was mitte vercopinge van de coorentienden der voorseyde pastorie, als wesende des voornoemden Blondeels guet, voort te gaen, dat hij alsdan tegens hem protesteerde. . .” Getuigen waren de bovenvermelde Willem Jansz. Hoffthuyn, schout van Rijnsburg en Frans Isaacxz, snijder wonende te Leiden.²¹

De volgende dag protesteerde dezelfde notaris namens dezelfde te Voorhout ten huize van Jannetgen Willemsdr. aan Louris Dircxz. en Pieter Woutersz., kerkmeesters van Voorhout tegen de voorgenomen, door hen op 28 juni aldaar te houden, veiling van de bovenvermelde korentienden. In deze akte wordt de datum van de bovenvermelde ordonnantie van de Staten van Holland genoemd.²² Mogelijk is het nog tot een proces voor het Hof van Holland gekomen. Op 31 augustus gaf de oud-prior een algemene volmacht aan de procureur Jacob van Couwenhoven om voor hem in rechte op te treden voor het Hof van Holland.²³

Maar niettegenstaande de in theorie gedane uitkeringen bleek de oud-prior het in de praktijk nogal eens moeilijk te hebben. Treffend is een brief van hem aan de rentmeester Claes van der Wiel te Delft op 28 februari 1579. Blondeel schijnt pachten te hebben ontvangen en moest die afdragen. Maar het kwam hem blijkbaar niet zo direct gelegen „ende verwonderde mij zeer, dat die duerwaerdere al bij mij quam, zeer importuyn, d'welck ick nyet gewoon en

ben, alzoehij wel wiste ende oick u.L. wel weet, dat den huysman van mij quitantie hadde; maer moet (Godt betert) met veel andere goede luyden nu ter tijt patientie hebben, want nu ter tijt gemeen is, dat den knecht over den meester heerscappe heeft; ende u.L. genoech kennelick is, dat zoelang u.L. 't rentmeesterscap bedient hebt, noch noyt van u.L. eenige penning ontfangen hebbe; immers oick die 20 guldens, die ick duer bevel van mijn eerw. heer van Anna Jansdr. ontfangen hadde, in 't overgeven van een requeste indenHage van wegen mijn heer den Bisschop ende gemeene capittel overgaff ende achtervolchde. . ." De gewezen prior had het financieel nog steeds moeilijk en voelde zich „bloot ende cael ende uuyt mijnen regementen veriaecht" zoals hij in dezelfde brief schrijft.²⁴

In 1581 was de alimentatie van Blondeel opgevoerd tot 350 pond 's jaars. Die van de andere conventualen, nog acht in getal, bedroeg 300 pond. Dit was echter niet geheel hun inkomen. Ook de steden die abdijgoederen in bezit hadden gekregen moesten daarvan alimentatie uitkeren. Zo kregen Pouwel Cornelisz. Cools en Jacob van Holst in 1600 ieder van de stad Alkmaar 87 gulden.²⁵ Deze uitkering zal wel van na 1584 dateren toen de geestelijke goederen in het Noorderkwartier tussen de steden verloot werden.¹⁶ In theorie waren de inkomsten van de ex-kloosterlingen niet zo slecht. Hun alimentatie verschilde b.v. niet veel van het honorarium van sommige professoren van de universiteit. Ik vind b.v. bij Witkam dat De Bont en Drusius zich in 1584 met eenzelfde bedrag tevreden moesten stellen.²⁷ In de „capitale impositie" of verponding van 1582 werd Blondeel aangeslagen voor 20 kerven. Dit was waarschijnlijk de eerste aanslag na de beëindiging van zijn lidmaatschap van de universiteit in 1581. Het was voor eenzelfde bedrag als b.v. zijn buurman notaris Oudevliet en mr. Symon Fransz. van Merwen.²⁸ Dit alles lijkt wel heel gunstig. Maar de vraag blijft in hoeverre de toegezegde alimentatie in werkelijkheid uitgekeerd is.

Bemoeiingen met de abdijgoederen

Het ligt voor de hand dat de oud-prior en kelder van de abdij nog dikwijls geraadpleegd is in zaken van beheer van de voormalige abdijgoederen. In een tijd waarin de meeste eigendommen nog vastgelegd werden aan de hand van getuigenverklaringen en de onzekerheid daaromtrent nog vermeerderd werd door het plotseling verdwijnen van grondeigenaren zoals kerken en kloosters, hebben zeker vele pachters en leenmannen van de gelegenheid geprofiteerd om gepachte of geleende grond als eigendom te gaan beschouwen. Een competente getuige zoals de oud-kelder van de abdij kon hier soms kostbare verklaringen afleggen.

Zo legde Blondeel op 18 augustus 1587 voor notaris Van der Wuert ten verzoeke van Mr. Gerard Boot, rentmeester van de abdij, een verklaring af, „dat de elst staende benoorden Tetroes saet in den ban van Heyloo de

*afb. 3. Nicolaas van Nieuwland
(Novaterra), door onbekende
kunstenaar. Olieverf op doek.
Haarlem, Bisschopshuis.*

voorseyde abdie van Egmont is toecomende” althans „sedert hij deposant in de voorseyde abdie heeft gewoont”.²⁹ Op 18 augustus 1587 verklaarde hij „eertijts prior ende kelder van de abdie van Egmont out omtrent vijftich jaren”, voor dezelfde notaris ten verzoeken van Hendrick Duyst van Voorhout, dat de abdij „subject is geweest de Stoel van Roomen ende nyet de graeflicheyt van Hollant, oick dat de geenen die eenige gueden van de voorseyde abdie te leenen gehouden hebben ende willende daarvan disponeeren, deselve gehouden zijn geweest diesaangaende octroy te versoucken aen den abt van de voorseyde abdie”.³⁰

Nog een andere belangrijke verklaring betreffende de vroegere rechtsverhoudingen legde Blondeel op 18 april 1589 af, ook weer ten overstaan van notaris Van der Wuert, ten verzoeken van Catharina Duyst van Voorhout, dus blijkbaar in dezelfde zaak als de vorige. Hij verklaarde „dat ten tijde als Nycolaes de Novaterra bisschop van Haarlem ende prelaet van Egmont was, aen hem De Novaterra verzocht is geweest seekere leen, ‘t welck van de vorseide abdie te leen gehouden werde, daarvan uyt crachte van ‘t octroy geobtaineert van den Coninck van Spangien als grave van Hollant bij testament gedisponeert was, ende dat de voorseyde bisschop ‘t voorseyde leen, hebbende daarvan de heergewaden ontfangen, verlijt heeft op den persoon die ‘t selve uyt cracht van de testamentaire beschikking was

versouckende. Tuychde mede dat hem deposant wel indachtig is, dat ‘t voorseyde **verlij** gedaen is ten tijde als mr. Willem Heda, schepen van Haarlem, secretaris was van de voorseyde **bisschop**”.³¹ Als datering was dit getuigenis tamelijk vaag, maar enige tijd later heeft de oud-prior zijn geheugen waarschijnlijk opgefrist. Op 23 augustus 1589 legde **Blondeel** voor dezelfde notaris ten verzoeken van dezelfde een woordelijk gelijkluidende verklaring af, maar met de toevoeging „**namelijk in den jare XV^{ne}negent-**zestich, dat vorder hij deposant onlancx daer naedat ‘t voorseyde **verlij** gesciet was, mit mr. **Jacop** Starck pastoor tot Noortwijck geweest is bij den vorseiden bisschop **ende** prelaet **opten** huyse van Abspoel, alwaer **alsdoen** mede present was mr. Johan de Gouda de Jonge, **advocaet ende** raet van den vorseiden bisschop, **ende** hebbende mitten anderen **propooost** van ‘t **verlij** van ‘voorseyde leen, waerinnen hij deposant **ende** de voorseyde Starck zeer verwondert waren, doordien van ‘t leen in **crachte** van ‘t octroy van de Conincklijke Majesteit was gedisponeert, heeft de voorseyde Goude geseyt dat den prelaet of d’abdie geen schade door zoedanige verlijen was lijdende, **dewijle** de heergewaden daarvan evenwel betaelt werden; verclaerde noch dat hem deposant wel **kennelijck** is, dat de voorseyde bisschop **ende** prelaet **naer** date van dien noch andere diergelijcke verlijden heeft **gedaen**.”³²

Ook de Staten van Holland hebben geprofiteerd van de ervaring van de oud-prior en kelder. In de jaren 1577 en 1578 werd hij gecommiteerd tot het **afhoren** van de rekening van Claes van der Wiel, rentmeester van de goederen van de abdij van Egmond. Als zodanig was hij de 21ste december 1579 in Den Haag aanwezig en ontving daarvoor „**met gaen ende coemen** den tijt van 18 daegen tot 2 pond’s daechs, fct 36 pond”.³³

Blondeel was een getuige met gezag. Hij had immers „**een kiste mit brieven en boucken, der abdie toecomende**” onder zijn beheer. Waarschijnlijk vlak voor zijn dood gaf hij deze in bewaring aan mr. Gerard Boot, voormalig rentmeester van de abdij in het Noorderkwartier, wonende te Weesp. Na de dood van **Blondeel** werd de kist door Claes van der Wiel, de toenmalige rentmeester der abdij-goederen, in beslag genomen en in tegenwoordigheid van twee schepenen der stad Leiden geopend.³⁴

Secretaris van curatoren

Tenslotte komen we tot de merkwaardige periode uit **Blondeels** verblijf te Leiden, waarin hij, eigenlijk alleen maar in naam, het ambt van secretaris van curatoren uitgeoefend heeft. We laten hem zelf aan het woord in een rekest dat hij op 6 mei 1586 aan de curatoren van de universiteit richtte: „**Den 17en julii 1583**tich zij ick van mijn heer Buys ontboeden geweest **ende** hebbe **alsdoen** aengenoemen te scrijven **ende** te registreren alle ‘t **geene** wes mij bijde voirs. Curateurs **gelevert** zoude worden, de zaecten vande Universiteit aengaende, mij toeseggende voir mijn ordonnaris wedden ierlicx 24tich

afb. 4. Paulus Buys, door Aert Schouman en Jacobus Houbraken. Kopergravure.

ponden te 40 grooten, t'welcken eynde ick doen maken hebbe een register van vier boecken papiers, daer voiren bij mij betaelt is, 1 pond 12 st".³⁵

Blondeel is dus in 1583 tot secretaris van curatoren benoemd, dit waarschijnlijk op instigatie van Paulus Buys. Wie de situatie aan de jonge Leidse universiteit kent begrijpt al spoedig dat dit wel tot conflicten moest leiden. De verhouding tussen Buys en de burgemeesters was uitgesproken slecht. Buys was door de Staten van Holland en Oranje tot curator benoemd op aanvraag van de hoogleraren. Zij verlangden een sterk tegenwicht tegen de grote invloed van de burgemeesters en blijvende bescherming door de Staten. Paulus Buys, sterk door zijn benoeming vanwege de Prins en de Staten, schijnt niet erg tactisch te zijn opgetreden. De burgemeesters beschuldigden hem ervan heimelijk te pogen hen opzij te schuiven. Dat niet zonder grond. Bekend is het geval van de benoeming van de jurist Thomas Sosius, die buiten medeweten van de burgemeesters geschiedde. Dit was tegen de statuten van de universiteit. De schuld hiervan werd aan Buys gegeven en terecht. Het was een begin van blijvende vijandschap tussen burgemeesters en curator Buys, die pas een tiental jaren later haar hoogtepunt bereikte door de feitelijke afzetting van Buys door de burgemeesters.³⁶

Een overeenkomstig geval, maar dan in het klein, moet de benoeming van Blondeel tot secretaris van curatoren geweest zijn. Ze lag geheel in Buys'

politiek om de curatoren onafhankelijk van de burgemeesters te maken. Onderdeel van dit krijgsplan was het uitschakelen van de stadssecretaris Jan van Hout. Deze was sedert 1564 stadssecretaris en fungeerde vanaf de oprichting van de universiteit ook als haar secretaris. Pas eind 1586 is hij officieel tot secretaris van de universiteit benoemd. Het spreekt vanzelf dat hij van de partij van de burgemeesters was. In het kader van deze politiek is Jacob Blondeel tot secretaris van curatoren benoemd. We zien de benoeming van Blondeel dan ook als de eerste zet van Buys in dit spel. Maar het lag voor de hand dat de beschermeling van Buys kansloos was tegen de machtige stadssecretaris. Het vervolg van het verhaal toont dit wel aan. Uit de eigen mond van Blondeel vernemen we het falen van zijn opdracht. „Den 26en Novembris anno voirs. (1583) heeft mij mijn heer Buys belast om te gaen bij Claes Dircxsoon van Montfoort, rentmr. van de voirs. Universiteit, ten eynde hij mij bij geschrifte zoude leveren de aenneminghe ende beloninghe vande Professoren der voirs. Universiteit. Ende van hem voir antwoordt ontfangen hebbende, dat hij die rolle op zijn rekeninghe hadde overgelevert. Ende dat hij dies nyet te min mijn heer Buys mitten eersten daer van pertinente verclaringhe zoude overseynden, hebbe ik mijn wedervaren mijn heer Buys gerelateert, die mij alsdoen zeyde, dat ick voir all in't beginsel van't register schrijven soude't Octroeye, Privilegien ende Statuten der voirs. Universiteyt, ende daer nae die anneminghe ende weddens vande Professoirs, daer hij mij mitten eersten aen zoude helpen”.³⁷

Bij zijn eerste opdracht werd Blondeel dus met een kluitje in het riet gestuurd. Ook zijn volgende opdrachten hadden niet veel om het lijf. Op 26 december 1583 schreef hij in opdracht van Van Noortwijck en Buys drie ordonnanties, te weten voor de weduwe van mr. Willem Silvius voor 350 pond, voor Christoffel Plantijn van 200 pond en voor Jacobus Westerhovius, professor in de physica van 60 pond.

Zijn derde en laatste opdracht dateert van 31 januari 1584. Ten huize van Paulus Buys schreef hij in opdracht van Buys en de medecurator Almonde een ordonnatie voor Drusius, professor in het Hebreeuws van 100 pond. Van dit laatste karwei heeft Blondeel nog heel wat last ondervonden. Drusius was nl. niet tevreden met de inhoud van deze ordonnantie. Deze stond hem 100 pond toe boven zijn salaris vanwege het grote verlies dat hij in Oudenaarde geleden had. Drusius wilde blijkbaar meer en viel daar dagelijks de secretaris van curatoren over aan. Deze plagerij duurde meer dan een vol jaar totdat in februari 1585 Buys de knoop doorhakte door te verklaren dat er niets meer aan te veranderen viel. Maar dit was dan ook alles wat Blondeel in zijn ambt verricht heeft. Jan van Hout kon dan ook later wel terecht verklaren: „zonder dat de zelve Blondeel oyt 't zelve ampt in 't alderminste heeft bedient”.³⁸

De geschiedenis eindigde met een rekest van Blondeel om „contentement ter discretie van mijn E. heeren de curateurs”, 6 mei 1586. De vergadering van curatoren en burgemeesteren besloot aan de rentmeester opdracht te geven

om **Blondeel** 51 gulden en 12 stuivers uit te keren voor wedde en onkosten door hem gemaakt. Maar tevens werd **Blondeel** van zijn ambt ontheven.³⁹ Jan van Hout had het gewonnen.

Het einde

Jacob **Blondeel** is niet oud geworden. Op 54-jarige leeftijd legde hij het hoofd te ruste. Op 2 april 1591 des middags om half vier ten zijnen huize te Leiden, liet hij zijn vriend notaris Van der Wuert, bij wie hij zo dikwijls als getuige was opgetreden, zijn testament opmaken. „**Wesende** sieckelich van **lichame**, sittende **bijde vier**” verlangde hij voor zijn lichaam de kerkelijke begrafenis. Naast legaten aan neven en nicht, bespreekt hij „**Elysabeth Dammisdr.** weduwe wijlen **Jacop** van Endegeest jacopsz, zijn zilveren overdeckte **cop**” en zijn beide huisgenoten Jannetgen Ghijsbertsdr. en Aeltgen Pietersdochter elk 25 gld. Tot universeel erfgenaam benoemde hij Jacob **Blondeel**, zijn broeders zoon en tot executeurs Claes van der Wiel en notaris Van der Wuert met verbod „**geduyrende** d’uytlandicheyt van zijn voors. erfgename aen yemant eenige staet of inventaris van zijn nagelaten **gueden**” mede te **delen**.⁴⁰ De erfgenaam ging het volgende jaar 26 november 1592 in ondertrouw met Jannitgen Ghijsbertsdr. van de Codde,⁴¹ dezelfde als de bovengenoemde huisgenote van zijn oom?

Zo kwam het einde voor de laatste prior en keldermeester van de abdij van Egmond „alsoe hij **opden 25en** der voors. maendt (April) **deser** werltdt overleden is” aldus een aantekening in de rekeningen van Claes van der **Wiel**.⁴²

Het grafboek van de St. Pieterskerk vermeldt: „**Dat derde** graft behoort toe Maritgen Jan **Heyndricxz**⁹. wede. Dit graf heeft **gecoft** Jacob **Blondeel** die **cosijn** van Jacob **Blondeel**, eertijts prior **ende** kelder **vande** abdye van **Egmond**t, met die sarck daerop, anno 1591”.⁴³

AANTEKENINGEN

1. H.J. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit van 1581 tot 1596*, Leiden 1969 e.v., III, blz. 1. Voor deze studie heb ik veel geprofiteerd van gesprekken met de auteur van dit boek, waarvoor mijn oprechte dank.

2. A. H. L. Hensen, „**Haecmundensia**” I en II, *Bijdragen Geschiedenis Bisdom Haarlem* (B.G.B.H.) 3 (1908), blz. 266-291 en 384-434.

3. J. J. Graaf, „Proost Zaffius: miniatuurschilder”, *B.G.B.H.* 2 (1874), blz. 194.

4. J. Hof, „Een inventarislijst van de abdij van Egmond, anno 1570”, *Oud Holland* 85 (1970), blz. 116-128.

5. H. Scheerman, „De abdij van Egmond in het geuzenjaar”, *B.G.B.H.* 61 (1946), blz. 81-102.

6. I. H. van Eeghen, *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz.*, Groningen 1959, blz. 125 (Werken Historisch Genootschap 4de ser. nr. 5).

7. G. Boomkamp, *Alkmaar en deszelfs geschiedenissen*. Rotterdam 1747, blz. 200. Van Eeghen, a.w., blz. 260.

8. Witkam, a.w., I, blz. 165.
9. Witkam, a.w., I, blz. 166en II, blz. 143.
10. P. A. M. Geurts O.F.M., *Hef eerste grote conflict over de eigen rechtspraak der Leidse universiteit (1579-1591)*, Utrecht 1964.
11. P. A. M. Geurts O.F.M., „Het gewetensconflict van de katholieke studenten aan de Leidse universiteit ± 1600”, *Voor Rogier*, 1964, blz. 65 e.v.
12. Witkam, a.w., III, blz. 1.
13. Haarlem, Bisschoppelijk Museum, inv. 177.
14. Deze gegevens dank ik aan een vriendelijke mededeling van de archivaris van het Hoogheemraadschap van Rijnland, G. 't Hart. Zie ook: Witkam, a.w., 111, blz. I en VII, blz. 262.
15. W. van Heteren, *B.G.B.H.* 30 (1906), blz. 58.
16. Koninklijke Bibliotheek, 's Gravenhage, 132 F. 15, fol. 1.
17. 's Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Archief Abdij van Egmond, inv. 789.
18. Leiden Universiteitsbibliotheek, Archief curatoren 1575-1815, nrs. 715, 716.
19. Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden, Not.arch., inv. 6, akte 41, fol. 59.
20. Alsv., akte 112, fol. 167.
21. Alsv., akte 204, fol. 330.
22. Alsv., akte 205, fol. 334.
23. Alsv., akte 269, fol. 419.
24. Witkam, a.w., V, blz. 141.
25. W. Bruinvis, „Alimentatie van conventualen door de stad Alkmaar”, *B.G.B.H.* (1906), blz. 58.
26. 16 mei 1584. Archief Alkmaar.
27. Witkam, a.w., IV, blz. 125.
28. Witkam, a.w., I, blz. 174.
29. Leiden, Not.Arch., inv. 11, akte 21
30. Alsv., inv. 16, akte 240.
31. Alsv., inv. 18, akte 86.
32. Alsv., akte 197.
33. Witkam, a.w., 111, blz. 1.
34. „Stukken over de abdij van Egmond te Leyden aanwezig”. *Kroniek van het Ned. Hist. Genootschap* V, blz. 165.
35. Witkam, a.w., I, blz. 165 e.v.
36. J. J. Woltjer, „De positie van curatoren der Leidse universiteit in de zestiende eeuw”, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 1970, blz. 486.496.
37. Witkam, a.w., 111, blz. 1.
38. Witkam, a.w., II, blz. 177.
39. Witkam, a.w., 111, blz. 1.
40. Leiden, Not.Arch., inv. 20, akte 72.
41. Kerk. ondertr. reg. C, fol. 27. Witkam, a.w., III, blz. 2.
42. Witkam, a.w., 111, blz. 2.
43. 1ste Grafboek Pieterskerk, fol. 40 v°. Witkam, a.w., V, blz. 142.

DEPEDELLENSTAVEN DER LEIDSEUNIVERSITEIT

door

drs. R. E. O. Ekkart

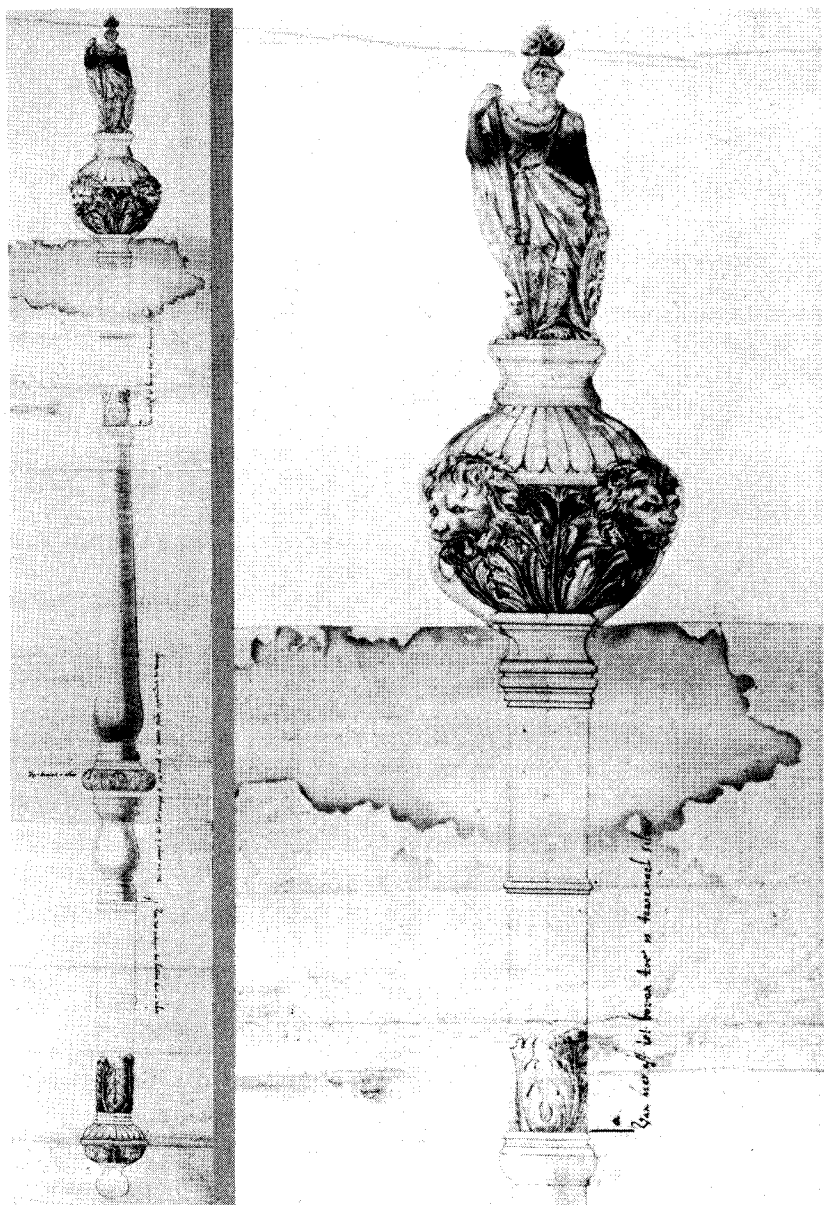
In het Leids Jaarboekje van 1956 publiceerde de toenmalige conservatrice van het Academisch Historisch Museum, Mevrouw O. C. D. **Idenburg-Siegenbeek** van Heukelom, een belangrijk artikel over de pedellenstaven van de Leidse Universiteit.' Voor het eerst werden daar de beide staven gepubliceerd met de ontwerp-tekening ervoor en dankzij archiefstukken kon worden vastgesteld welke kunstenaars tekening en staven in het laatste decennium van de 16de eeuw hadden vervaardigd. Intussen zijn echter enkele feiten betreffende de geschiedenis van de pedellenstaven aan het licht gekomen die een belangrijke aanvulling vormen op het reeds door Mevrouw Idenburg gepubliceerde materiaal. Het feit dat deze gegevens in haar artikel ontbreken en ook sindsdien nimmer zijn opgemerkt, is voor een belangrijk deel een gevolg van een ernstige lacune in Molhuysens belangrijke bronnenuitgave betreffende de universitaire geschiedenis,² namelijk het ontbreken van een zakenregister. Indien een dergelijk register wel bestaan zou hebben, zou spoedig gebleken zijn wat er in de loop van de 17de eeuw met de staven is gebeurd en zou het duidelijk zijn geweest, dat een onderzoek in de archivalia betreffende de financiële administratie van de academie zou kunnen leiden tot conclusies die geheel afwijken van de in 1956 gepubliceerde gegevens. Zolang echter een dergelijk register op de door curatoren en hoogleraren in hun vergaderingen behandelde zaken nog ontbreekt, is men aangewezen op toevallige vondsten.³ Alvorens op de op deze wijze aan het licht gekomen nieuwe gegevens over de latere lotgevallen van de staven in te gaan, lijkt het wenselijk de reeds eerder gepubliceerde gegevens over het ontstaan van de tekening en van de oorspronkelijke staven, aangevuld met enkele sindsdien aan het licht gekomen details, hier samengevat weer te geven.

Ontstaansgeschiedenis

Eerst zeventien jaar na de stichting van de Leidse Universiteit schijnt de behoefte te zijn opgekomen scepters voor de beide pedellen te laten maken. De wens tot vervaardiging van dergelijke ambtstekens werd voor het eerst uitgesproken in de vergadering van de Senaat van 5 oktober 1592.⁴ Het **Collège** van Curatoren en Burgemeesters liet de heren professoren niet lang wachten, want reeds twee dagen later, op 7 oktober, werd besloten „mitten aldereersten te doen maecken twee pedelstocken mit zilver beslagen, daer boven staende tbeelt van Pallas **ende** daer **omme** hangende de wapenen van Hollandt, van Zijn Excellentie Ho. Me., van dezer Stede **ende** van de **Universiteit**”.⁵ Het is duidelijk dat men reeds een vrij scherp beeld had van het uiterlijk van de toekomstige staven, zodat het waarschijnlijk lijkt dat ook al eerder, zij het informeel, over dit onderwerp door professoren en curatoren gesproken was.

Na de beslissing van oktober 1592 verliep alles zeer traag. Pas op 25 februari 1593 werd een afschrift van het curatorenbesluit gemaakt om ter hand te stellen aan de Rector **Magnificus**,⁶ en eerst op 8 februari 1594 werd de zaak opnieuw besproken en besloot het College van Curatoren en Burge-meesters dat „**de Pens(ionarys)** Hogerbeets **ende** de **Secretarys** van Hout, als daer toe mitsdezen gecommitteert, hem daer op zullen bespreecken mit mr. Yzaac Nicolay **ende** **doer** den **zelven** een patroen daervan doen teyckenen **ende** ‘t zelve daer **naer** zullen communiceren de Senaet **vander** universiteyt (...).⁷ Hoewel aan deze resolutie werd toegevoegd dat de beide heren „**ter naester** vergaderinge” van hun bevindingen zouden rapporteren en dat men dan definitief zou besluiten, gingen er weer ruim drie jaren voorbij, voordat men tot een besluit kwam. Of dit oponthoud moet worden geweten aan laksheid van de universiteitsbestuurders of aan traagheid van Isaac Nicolai Swanenburgh, is niet duidelijk, maar eerst op 11 augustus 1597 kon worden besloten „**voor** de pedellen te laten maken 2 scepters van brasilien hout, lang 3 voeten, conform de **Res(olutie)** van 7 Oct. 1592”.⁸ Het valt op dat de hier aangegeven houtsoort afwijkt van hetgeen door Swanenburgh op de ontwerptekening is genoteerd, zodat het mogelijk is dat deze tekening eerst na het besluit van augustus 1597 is vervaardigd en dat toen nog een wijziging in de keuze van het te gebruiken materiaal is aangebracht. Een rekening van de ontwerper is niet bewaard **gebleven**,⁹ maar wel is er de vermelding van een uitbetaling van 103 pond aan Johan van **Griecken** voor het zilverwerk aan de beide staven.¹⁰

afb. 1-2. Ontwerp voor de Leidse pedellenstaven, door Isaac Claesz. Swanenburgh. Tekening. Leiden, Academisch Historisch Museum. ►

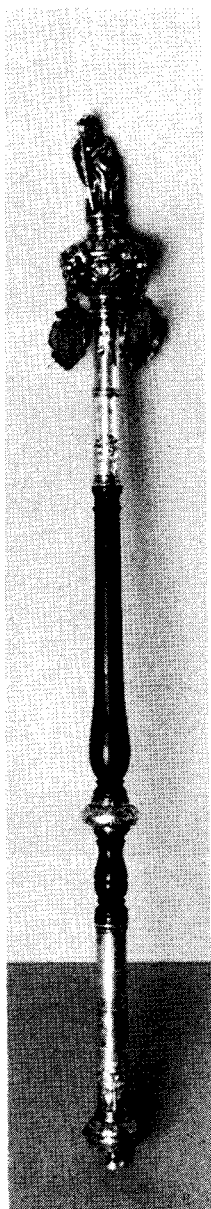
We zagen reeds dat in 1594 besloten werd Meester Isaac Nicolai een ontwerptekening te laten maken. Dat men voor deze opdracht juist die kunstenaar koos, wekt geen verbazing. Isaac Nicolai of Isaac Claesz. Swanenburgh (ca. 1538-1614) was in die tijd de belangrijkste en veelzijdigste kunstenaar ter plaatse en heeft, mede dankzij het feit dat hij als schepen en later als burgemeester van de stad in dagelijks contact stond met zijn medebestuurders, talloze opdrachten voor artistieke werkzaamheden van allerlei aard voor de stad Leiden uitgevoerd.”

In het artikel van Mevrouw Idenburg is een toen in de Universiteitsbibliotheek bewaarde tekening terecht in verband gebracht met Swanenburghs ontwerp,¹² een toeschrijving die ook wordt bevestigd door de stijl en door de opschriften, die veel overeenkomst vertonen met het uit vele andere stukken bekende handschrift van de kunstenaar.

Het ontwerp, dat met krijt is getekend op een viertal aan elkaar geplakte vellen papier,” is uitgevoerd op hetzelfde formaat als de staven. Enige bijschriften geven aan welke materialen gebruikt dienden te worden, namelijk zilver voor het boven- en onderstuk en voor de brede ring (nodus) halverwege de stam en ebbhout voor de staf zelf. De in zilver uit te voeren verbredingen zijn met knorren en acanthusbladen versierd, terwijl aan de bovenste knop tevens leeuwenkoppen zitten. Het geheel wordt bekroond door een afbeelding van Minerva. Op de ontwerptekening ontbreken de wapenschildjes van Holland, van Prins Willem I, van de stad Leiden en van de Universiteit, maar daarvoor zullen ongetwijfeld op een apart stuk papier ontwerptekeningen zijn gemaakt.

De tekening van Swanenburgh is geheel en al een uitwerking van de reeds op 7 oktober 1592 door Burgemeesters en Curatoren vastgestelde hoofdpzet. Het is niet zeker of de toen aangenomen ideeën geheel aan het brein van één der aanwezige gezagsdragers waren ontsproten of dat men al vóór die datum met Meester Isaac had overlegd. De vraag is des te belangwekkender daar het ontwerp vooral aan de toen reeds vastgelegde punten zijn originaliteit ontleent. Gebleken is namelijk dat van de thans nog bekende oudere Europese pedellenstaven er geen is met een dergelijk Minervabeeldje en met afhangende wapenschildjes.¹⁴ In de verdere opzet zien we wel enige vage overeenkomsten met andere staven; een door ringen gelede en door een beeldje van een staande figuur bekroonde staf bezat men b.v. al sinds de 15de eeuw aan de Artistarum-faculteit te Padua,¹⁵ terwijl de in het Leidse ontwerp toegepaste afwisseling van zilver en hout ook al voorkwam bij de in 1585 vervaardigde pedellenstaven van Franeker.¹⁶ De verschillen met deze en

afb. 3-4. Pedellenstaf van de Leidse Universiteit, door Johan de Maerschalc Fransz., 1658. Zilver en ebbhout, hoog 122,5 cm. Leiden, Rijksuniversiteit

andere oudere staven zijn echter dusdanig groot, dat het waarschijnlijk is, dat men in Leiden van een geheel eigen opzet is uitgegaan, een opzet die, zoals uit de laatste paragraaf van dit artikel zal blijken, in Nederland en daarbuiten een duidelijke invloed heeft gehad.

De oorspronkelijke staven

Blijkens de hierboven reeds genoemde afrekening werden de oorspronkelijke pedellenstaven vervaardigd door Jan van Griecken. Deze Jan Jansz. van Griecken was omstreeks 1554 geboren in Leiden, waar zijn oom Gysbrecht Arentsz. van Griecken in die tijd als goudsmid werkzaam was.¹⁷ Jan huwde in 1577; vanaf 1596 is zijn naam vermeld in het **gilde**,¹⁸ waarvan hij in 1614 deken was. De laatst bekende vermelding van Jan van Griecken is uit 1628, zodat het niet onwaarschijnlijk is dat hij identiek zal zijn met de op 20 mei 1631 in Leiden begraven persoon van die naam.

Het lijkt waarschijnlijk dat Van Griecken de pedellenstaven conform het ontwerp uitvoerde, maar te controleren is dit niet, aangezien gebleken is dat de thans nog aanwezige staven niet de oorspronkelijke zijn. Het intensieve gebruik schijnt een wel zeer snelle slijtage te hebben veroorzaakt, want op 8 november 1656 besloten Curatoren en Burgemeesters nieuwe scepters voor de pedellen te laten **maken**.¹⁹ Evenals ruim zestig jaar tevoren ging de uitvoering van dit besluit nogal langzaam. Op 8 februari 1657 „Is bekend gemaect dat de **bodellen** klagen dat hare scepters door de lanckheyt van tijdt dat se gebruyckt **sijn**, grootelickx ontrampolineert **sijn**, **ende** derhalven versoucken met nieuwe scepters voorsien te werden; waerop de deliberatie uytgesteld wert tot completer **vergaderinge**”.²⁰ Weer gingen enige vergaderingen voorbij, maar in de notulen van Curatoren en Burgemeesters van 8 november 1657 lezen we: „Op de **schriftelicke** memorie van Pieter van Hoven **ende** Mathijs Pancratsz., pedellen van d’**Universiteyt**, versouckende ordre tot het maken van twee nieuwe scepters, in plaetse van de oude, die niet meer reparabel **sijn**, wert goetgevonden twee nieuwe scepters te laten maecken met **silver beslach**, na ‘t fatsoen van de voors. oude, daer toe autoriserende den secretaris van dit **collegie**”.²¹ Secretaris Jan van Wevelinchoven heeft de hem opgedragen taak snel uitgevoerd, zodat bij notulen van 8 februari 1658 kon worden genoteerd: „**Voorgesteld** sijnde dat het **beslach** van de nieuwe scepters van de **bodellen** seer swaer is van silver **ende** van curieus fatsoen, daarvan de rekeninghe naderhandt, affgetrocken sijnde de waerdye van ‘t silver van de oude scepters, is bevonden alles te **beloopen** de **somme** van 684 guldens **ende** 4 stuyvers, **off** men de voors. scepters sal laten opmaecken **ende** de voors. **somme** tot laste van d’**Universiteyt** betalen; wert, na deliberatie, verstaen **ende** geresolveert, de voors. scepters te laten opmaken, **ende** op de voors. rekeninghe ordonnantie tot laste van des **Universiteits** comptoir te **verleenen**”.²² Eerst nu kon de goudsmid aan het werk gaan.

De nieuwe staven

Welke goudsmid de opdracht tot vervaardiging van nieuwe staven had gekregen, blijkt uit de rentmeestersrekeningen van de Universiteit over het jaar 1658, waarin vermeld is dat in dat jaar een bedrag van 684 pond en vier schellingen is uitbetaald aan Johan de Maerschallck Fransz., zilversmid.²³ Deze kunstenaar, die in hetzelfde jaar ook het zilver leverde voor het zegelstempel van de Vierschaar van de Universiteit,²⁴ was een telg van een vrij omvangrijke zilversmedendynastie. Van de andere leden van de familie noemen we hier slechts Johans vader Frans Jansz. de Maerschallck²⁵ en zijn gelijknamige neef Johan Davidsz. de Maerschallck.²⁶ Johan Fransz. was in 1656 in Leiden gehuwd en trad in 1666 op als deken van het goudsmedengilde. Behalve de pedellenstaven zijn er thans geen werken van zijn hand meer aanwijsbaar.

De hiervoor geciteerde stukken maken duidelijk dat bij de vervanging der pedellenstaven de oude exemplaren zijn versmolten. Of De Maerschallck bij de vervaardiging van de nieuwe staven alleen de oude exemplaren tot voorbeeld had of dat hij ook de beschikking had over de ontwerptekening van Swanenburgh, is niet duidelijk. Een vergelijking van deze tekening met de thans nog aanwezige staven leert ons echter in ieder geval, dat De Maerschallck in de uitwerking van de ornamentiek, met name in de bladmotieven, het oorspronkelijke ontwerp niet geheel getrouw volgde, doch zijn werk door een naturalistischer weergave van de bladeren aanpaste aan de stijl van zijn eigen tijd. De formulering van de resolutie van 8 februari 1658 wijst er bovendien op dat men, lering trekkend uit de snelle slijtage van de oorspronkelijke staven, het zilverwerk zwaarder heeft uitgevoerd dan bij de werkstukken van Van Griecken het geval was. Daarmee heeft men weten te bereiken dat de nieuwe staven nu al ruim 300 jaar in gebruik konden blijven,²⁷ terwijl de eerste exemplaren nog geen 60 jaar meegingen.

Andere Nederlandse pedellenstaven

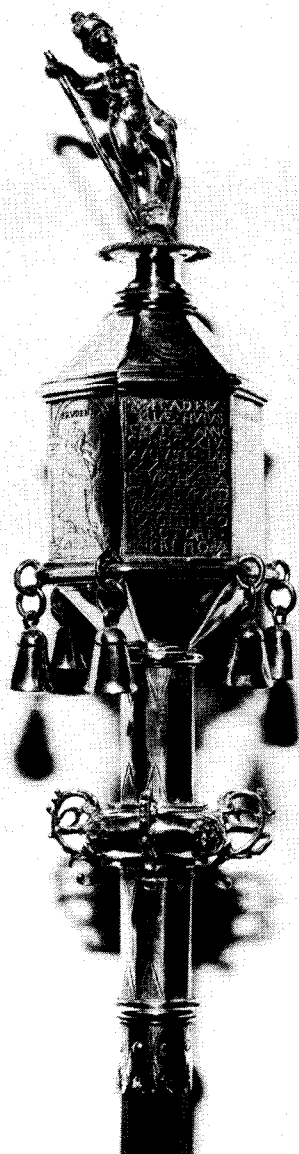
Hiervoor werd er reeds op gewezen dat de algemene opzet van de Leidse pedellenstaven nogal afwijkt van die van hun voorgangers en dat deze opzet al was vastgelegd in het besluit van Curatoren en Burgemeesters van 7 oktober 1592. Dit besluit blijkt niet alleen voor de vormgeving van de Leidse staven van grote betekenis te zijn geweest, maar ook voor die van de meeste latere Nederlandse pedellenstaven en zelfs voor die van een enkele buitenlandse universiteit. Vrij getrouwe afspiegelingen van het Leidse voorbeeld, met een bekronend Athene-beeldje, met afhangende schildjes en met de afwisseling van zilver en ebbhout, zijn de 19de-eeuwse pedellenstaven van de Gemeentelijke Universiteit²⁸ en van de Vrije Universiteit²⁹ te Amsterdam, respectievelijk uit 1879 en 1880. Ook in de 17de eeuw werden de Leidse

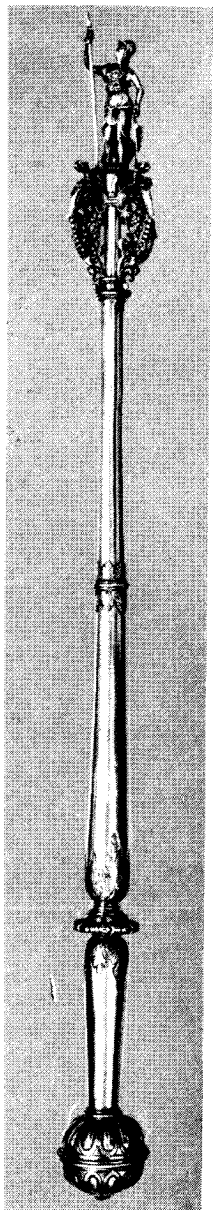
exemplaren al nagebootst, maar helaas zijn de duidelijkste voorbeelden daarvan verloren of verminkt. Toen in 1646 Claes van Tol een staf moest ontwerpen voor de pedel van de Illustre School te Breda, werd bepaald dat deze naar het Leidse voorbeeld zou moeten worden **gemaakt**;³⁰ na de opheffing van de Illustre School is de Bredase staf echter spoorloos verdwenen. Ook bij de Universiteit van Harderwijk maakte men, waarschijnlijk kort na de oprichting in 1648, een staf die geheel op de Leidse exemplaren geïnspireerd was;³¹ de staf wordt thans bewaard in het Gemeentemuseum te Arnhem, doch het bekronende Athenebeeldje is in 1944 verloren gegaan. De Illustre School te Utrecht, die in 1636 tot Universiteit verheven werd, had in 1633 en 1635 door de zilversmid Francois Eliout twee pedellenstaven laten maken, die waarschijnlijk sterk geleken op de Leidse stukken, ook al zijn er geen zilveren ringen als geledingen van de staf. In de 19de eeuw werden echter de staven ingrijpend veranderd: de oorspronkelijke bekroning, waarschijnlijk ook hier een beeldje van Athene, verdween en werd vervangen door een in messing uitgevoerde kroon op een stralenkrans.³² Een 20ste-eeuwse interpretatie van het oorspronkelijke uiterlijk van de Utrechtse universiteitscepters zien we in de staf van de Veeartsenijschool te Utrecht uit 1918.³³

Een variatie op het Leidse thema zien we bij de staf van de Groningse Universiteit door Luitgen Westerwolt uit 1615-1616.³⁴ De bovenste bol is daar vervangen door een zeskantig busje, terwijl in plaats van afhangende schildjes belletjes zijn aangebracht, die doen denken aan rinkelbellen en rammelaars. De Theologische Hogeschool te Kampen heeft een staf uit 1934 met weer een geheel ander variant: daar is als bekroning niet Athene, maar een boek **gekozen**,³⁵ vanzelfsprekend een bijbel, wat ook wordt bevestigd door het feit dat de vier schildjes de symbolen van de vier evangelisten tonen.

Buiten de tegenwoordige landsgrenzen zien we eveneens sporen van directe en indirecte Leidse invloed. De Universiteit van Leuven bezit twee staven die, juist als in Groningen het geval is, een Athene op een zeskantig busje tonen.³⁶ Aan dit busje zijn geen schildjes of belletjes gehangen (enkele belletjes zijn wat lager aangebracht), terwijl de staven in tegenstelling tot hun Nederlandse tegenhangers, geheel van zilver zijn. De tegenwoordige Leuvense scepters werden vervaardigd in 1915 naar het voorbeeld van de in 1914 vernietigde oudere exemplaren, die waren gemaakt omstreeks 1816, dus in de tijd dat Nederland en België onder Koning Willem 1 tot één land verenigd waren. Het is niet onwaarschijnlijk dat ook in de Duitse gebieden die direct aan ons land grenzen een zekere invloed van de Nederlandse voorbeelden is uitgegaan. Helaas echter is van een aantal daar gevestigde instellingen geen pedellenstaf bewaard gebleven. Wel bewaard is de in 1607 vervaardigde scepter van het Gymnasium in Burgsteinfurt,³⁷ die in algemene opzet weinig

afb. 5-6. Pedellenstaf van de Groningse Universiteit, door Luitgen Westerwolt, 1615-1616. Zilver en mahoniehout, hoog 131,3 cm. Groningen, Rijksuniversiteit. ►

overeenstemming vertoont met de Leidse staven, maar wel versierd is met een vijftal gedenkpenningen, die niet bij de oorspronkelijke staf behoren en er ná 1627 aan zijn bevestigd op een manier die bekendheid met de Nederlandse staven doet vermoeden.

Een bijzonder fraai voorbeeld van een pedellenstaf met Athene-beeldje bevindt zich in het Allen Memorial Art Museum te Oberlin in de Verenigde Staten.³⁸ De herkomst van deze vrij korte, zilveren en gedeeltelijk vergulde, staf is niet bekend, maar op grond van de stijl lijkt het niet onwaarschijnlijk dat dit stuk in het begin van de 17de eeuw is vervaardigd voor een academische instelling in het Duits-Nederlandse grensgebied. Ook al is hier bij de bekroning de massieve bol vervangen door een decoratie met opengewerkte voluten en zijn er geen afhangende schildjes, toch is er in de gehele opbouw van deze staf zoveel overeenkomst met die van Leiden, dat het wel zeer waarschijnlijk is dat de ontwerper van dit exemplaar de Leidse staven gekend heeft.

Het voorgaande toont aan dat de in 1592 vastgestelde en door Isaac Claesz. Swanenburgh nader uitgewerkte hoofdopzet van de Leidse pedellenstaven tot ver in de 20ste eeuw een sterke invloed heeft uitgeoefend op de ontwerpers van dergelijke staven voor andere Nederlandse universiteiten, ja dat het Leidse ontwerp zonder overdrijving kan worden beschouwd als het prototype voor de pedellenstaven van de Nederlandse instellingen voor hoger onderwijs. Sommige latere ontwerpers hebben zich beperkt tot klakkeloze navolging van het voorbeeld, anderen hebben op hun eigen manier elementen ervan verwerkt in een nieuw ontwerp, maar de invloed van de scepters van de Universiteit van Leiden is in bijna alle latere Nederlandse exemplaren onmiskenbaar aanwezig.

AANTEKENINGEN

1. O.C.D. Idenburg-Siegenbeek van Heukelom, „De pedellen-staven der Universiteit”, *Jaarboekje voorgeschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 48 (1956), blz. 112-1 16.

2. P. C. Molhuysen, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidse Universiteit, 's-Gravenhage* 1913-1924, 7 dln. (Rijks Geschiedkundige Publicatiën).

3. Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan de heren P.J. M. de Baaren Dr. Th. J. Meijer, die mij beiden attent maakten op de hierna besproken archiefstukken uit de jaren 1656-1658.

4. Molhuysen, a.w., dl. I, blz. 69.

5. Molhuysen, a.w., dl. I, blz. 72; Idenburg, a.w., blz. 112-1 13.

6. H. J. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse Universiteit van 1581 tot 1596*. di. IV, Leiden 1970, blz. 161.

7. Idenburg. a.w., blz. 113; Witkam, a.w., blz. 161.

◀ afb. 7-8. Pedellenstaf van een onbekende instelling, begin 17e eeuw. Zilver, gedeeltelijk verguld, hoog 58,5 cm. Oberlin, Allen Memorial Art Museum, Oberlin College.

8. Idenburg, a.w., blz. 114.
9. De rentmeestersrekeningen van vóór 1598 zijn niet bewaard gebleven.
10. Archief Curatoren (Universiteitsbibliotheek Leiden), nr. 264, fol. 301.
11. R. E. O. Ekkart, „Leidse schilders, tekenaars en graveurs uit de tweede helft van de 16de en het begin van de 17de eeuw”, *Jaarboekje voorgeschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 66 (1974), blz. 171-196.
12. Sinds 1973 berust de tekening in het Academisch Historisch Museum der Rijksuniversiteit te Leiden. In 1975 werd zij gerestaureerd.
13. 140 X 32,5 cm. Het bovenste gedeelte is indertijd dicht langs de tekening afgeknipt en opgeplakt.
14. Vgl. W. Paatz, *Sceptrum Universitatis. Die europäischen Universitätsszepter*, Heidelberg 1953 (Heidelberger Kunstgeschichtliche Abhandlungen) en vooral G. W. Vorbrodt und I. Vorbrodt, *Die akademischen Szepter und Stäbe in Europa*, Heidelberg 1971 (Corpus Sceptrorum).
15. Vorbrodt, a.w., dl. I, blz. 187-188, dl. II, afb. 299 (rechts).
16. Vorbrodt, a.w., dl. I, blz. 69-70, dl. II, afb. 134-135.
17. M. L. Wurfain, „Twee stukken Leids zilver rond het beleg”, *Jaarboekje voorgeschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 66 (1974), blz. 66-67.
18. F. van Mieris en D. van Alphen, *Beschryving der stad Leyden*, dl. II, Leyden 1770, blz. 458.
19. Molhuysen, a.w., dl. III, blz. 116.
20. Molhuysen, a.w., dl. III, blz. 127.
21. Molhuysen, a.w., dl. III, blz. 131.
22. Molhuysen, a.w., dl. III, blz. 137.
23. Archief Curatoren, nr. 345, fol. 472v°. Bij vergissing vermeldde ik in de catalogus tentoonstelling *Leidse universiteit* 400, Rijksmuseum, Amsterdam, 1975, blz. 43-44, nr. A61, en in *Athenae Batavae. De Leidse Universiteit/The University of Leiden 1575-1975*, Leiden 1975, blz. 108, nr. 37, Frans i.p.v. Johan Fransz. de Maerschalck als maker.
24. Archief Curatoren, nr. 345, fol. 470.
25. Geborenomstreeks 1599, gehuwd in 1622 en hertrouwd in 1651. In 1641 leverde hij aan de stad Leiden een kan en schotel, thans nog aanwezig in het Stedelijk Museum de Lakenhal (catalogus door E. Pelinck, 1951, blz. 65, nr. 167).
26. Geboren omstreeks 1616 en in 1639 in Leiden gehuwd. In 1647 was hij deken van het goudsmidengilde.
27. Het is niet duidelijk op wat voor werkzaamheden de betaling van 8-5-1668 van negen gulden en tien stuivers aan Johan de Maerschalck „overt gene hij heeft verdient ende geleverd aan de scepters van de pedellen” betrekking heeft (zie Archief Curatoren, nr. 86. d.d. 8-5-1668). Mogelijk betreft het hier kleine herstelwerkzaamheden.
28. Vorbrodt, a.w., dl. I, blz. 12-13, dl. II, afb. 16. Vervaardigd door A. D. Verschuur. In 1926 werd een tweede staf vervaardigd, die een exacte kopie is van die uit 1879.
29. Vorbrodt, a.w., dl. I, blz. 13-14, dl. II, afb. 17-18.
30. Vorbrodt, a.w., dl. I, blz. 27.
31. Vorbrodt, a.w., dl. I, blz. 96, dl. II, afb. 168.
32. Vorbrodt, a.w., dl. I, blz. 250-251, dl. II, afb. 400-401; W. S. Heckschet, *Maces. An Exhibition of American Ceremonial Academic Scepters*. The Duke University Museum of Art, Durham 1970, blz. 9-11.
33. Vorbrodt, a.w., dl. I, blz. 251, dl. II, afb. 402-403.
34. Paatz, a.w., blz. 38, 105; Vorbrodt, a.w., dl. I, blz. 91, dl. II, afb. 159-160. In 1817 werd een tweede staf vervaardigd, die een iets vereenvoudigde kopie is van die uit 1614. Zie ook: catalogus tentoonstelling *Groninger Zilver*, Groninger Museum, Groningen, 1975, blz. 17-18 en de nrs. 24 en 276.
35. Vorbrodt, a.w., dl. I, blz. 114, dl. II, afb. 195.
36. Vorbrodt, a.w., dl. I, blz. 147-148, dl. II, afb. 252-253.
37. Vorbrodt, a.w., dl. I, blz. 36-37, dl. II, afb. 69-72.
38. Vorbrodt, a.w., dl. I, blz. 279-280, dl. II, afb. 438-441.

DUITSE STUDENTEN IN DE 17DE EEUW TE LEIDEN

door

dr. M. H. Wiirzner

In de **17de** eeuw zijn de Nederlandse universiteiten voor de ontwikkeling van het Duitse geestesleven van zeer groot belang geweest. Hierbij heeft de universiteit te Leiden een bijzonder grote rol gespeeld. In zijn boek „**Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben**” heeft Heinz Schneppen vastgesteld, dat tussen 1575 en 1750 bijna 11000 Duitse studenten zich in Leiden in het Album Studiosorum hebben laten inschrijven.’ Er zijn hiervoor verschillende oorzaken aan te voeren. In de eerste helft van de **17de** eeuw wordt Duitsland vooral door de Dertigjarige oorlog (1618-1648) op verschrikkelijke wijze geteisterd, zodat het verblijf aan een Duitse universiteit niet bepaald veilig was. Schneppen heeft berekend, dat er b.v. in 1639 ongeveer 550 studenten zich in het Album in Leiden hebben laten inschrijven, waarvan 158 uit Duitsland afkomstig waren. Dit betekent, dat er meer studenten in Leiden dan aan de Duitse universiteiten in Rostock (**108**), Wittenberg (**104**), Frankfurt an der **Oder** (**49**), Altdorf (**108**) en Leipzig (**89**) met hun studie begonnen. Slechts aan de buiten het oorlogsgebied gelegen universiteiten van Königsberg (274) en Keulen (253) waren het er meer.

Maar ook later nog, tot omstreeks 1750 blijft Leiden voor Duitse studenten in de belangstelling staan, zij het niet met dezelfde intensiteit. Pas in de tweede helft van de **18de** eeuw verliest de Leidse Universiteit haar betekenis. Niet alleen uiterlijke omstandigheden zijn de reden voor deze sterke toeloop, maar vooral ook de uitstekende wetenschappelijke reputatie, die Leiden in de 17de eeuw in Europa genoot.

In het begin van de **17de** eeuw is het vooral de filologie, waardoor Leiden het middelpunt van het wetenschappelijke leven in Europa vormt. Dat wordt ook door Duitse geleerden erkend. E. Trunz schrijft: „Als der junge Königsberger Robert Roberthin **seine** ‚peregrinatio academica’ **machen** wollte, gab Janus **Gruter** in Tiibingen ihm einen ausführlichen Brief mit Ratschlägen und Empfehlungen mit. Er lobt **darin** Gelehrte aus Altdorf, Leipzig, Breslau,

Rostock, Hamburg, Franeker und Amsterdam, und schreibt schließlich begeistert: „Leyda vero tota adhuc ardet amore meo” [nog steeds brandt heel Leiden van genegenheid voor mij] und fiihrt nun Heinsius, Erpenius, Meursius, Vossius, Scriverius usw. voll Verehrung auf”.²

In de eerste plaats moet hier Daniel Heinsius (1580-1655) genoemd worden, die de roem van Leiden in Duitsland heeft gevestigd. Om bij hem te studeren, kwam b.v. Martin Opitz naar **Leiden**.³ Een grote reeks bekende Duitse schrijvers volgde hem, b.v. Andreas Gryphius, Paul Fleming, Christian Hofmann von Hofmannswaldau, **Daniel** Casper von Lohenstein, Hans Assmann Freiherr von Abschatz, Philipp von **Zesen**, Quirinus Kuhlmann, **Johann** Scheffler, beter bekend onder de naam **Angeli**us Silesius, en in de 18de eeuw Barthold Heinrich **Brockes** en **Albrecht** von **Haller**. Anderen betuigden hun spijt dat ze niet in Leiden konden studeren, zoals **Simon Dach**, die schreef:

„Mein Vater Gut war schlecht, sonst wäre auch ich gezogen
Dem weken Leiden zu . . Es hätte meinen Geist
Selbst Heinsius vielleicht nicht für gemein geschätzt,
Barleus hätte sich an meinem Thun ergetzet,
Der grosse Vossius hett ausser Zweifel mir
Vergönnt frey einzugehn zu seiner werthen Thür . .”⁴

Toch is het een merkwaardig feit, dat nauwelijks direkte aanwijzingen in de werken van deze dichters over hun verblijf in Leiden te vinden zijn. In de werken van Hofmannswaldau, Lohenstein en **Zesen** is er zo goed als niets te vinden, terwijl deze laatste toch in 1664 zijn terecht beroemde „**Beschreibung der Stadt Amsterdam**” gepubliceerd heeft. Misschien is hiervan één oorzaak, dat men in de 17de eeuw over het algemeen met persoonlijke mededelingen zeer karig was. Zeer waarschijnlijk is ook veel verloren gegaan, zoals b.v. het dagboek van Andreas Gryphius.⁵ Ook in de Universiteitsbibliotheek is geen spoor van het verblijf van deze dichters in Leiden over gebleven. Misschien is het, ondanks de schaarste aan materiaal, toch de moeite waard, het belangrijkste van deze povere overlevering hier nog eens te publiceren.

Het vroegste getuigenis is te vinden op de laatste pagina van een cahier, waarin gedichten staan over het huwelijksfeest van **Kaspar Kirchner** (1592-1627), een neef van Martin Opitz. Hij werd op 30 juni 1617 in het Album in Leiden als theologus silesius ingeschreven. In 1618 keerde hij naar Duitsland terug en op 8 maart 1618 vond de huwelijksplechtigheid plaats. Als titel heeft dit cahier: „**Nuptiae Poeticae, a Casparo Kirchnero V. & Poëta optimo Et Martha Queisseria Amabilissima Puellarum Celebrandae, a Primariis Poëtis Decantatae. Lignicii Typis Sartorianis**”.⁶ Het enige Duitse gedicht, dat in deze bundel staat, luidt als volgt:

afb. 1. Student een meisje bedreigend, door Adriaen van der Venne, 1624. Kopergravure

HAT nu Amor ein mal den rechten Pfeil gefunden,
 Und dir ins Hertz **gemacht** ein **solche** Wunden,
 Das er **dich zu** dem stand bezwungen und bewegt,
Darin man, wie man sagt, **geflickte Hosen** tregt.
War das nu deine Braut, von der du oft gesungen,
 So manche **schöne** Nacht, das Berg und Thal erklingen,
 Der Rhein vor unser Thür **zu** Leiden hats gehört,
 Wie manche stunde wier mit **socher** Lust verzehrt.
 So oft wir sind zusamm **nach LeiderDorp** gefahren
 En daer getroncken han beym **gouden**en oyvaren,
 So oft wir unsern **lauff nach** Catwick han **gewand**,
 Und unsre Leib **gebad** ans wilden Mehres strand,
Haben wir unsre Lieb **gestellt** in kein vergessen,
 Wie ofte ging à la sante de vosste matresse,
 Ein grosse Flöte **rumb**, vorm besten Frantzen wein,
 Wie **oft** sprang man **auff** ir gesund ins Mehr hinein
 Hoe dyckwils uyt den Haag de Meyskens angekommen,
 En **Haeren Paß naer** die dry Regenboeg genommen,
Off well getrocken ynn by onsen Jonker Stuel,

Blibstu **allzeit zu Hauß** und **dachst** an deinen Bul.
 Wie manchmal hastu wol bey Heinsio gesessen,
 Und bey seiner Ermgard bey dir selbst ausgemessen,
 Wie deine mit der zeit wol **solte** sein **gestalt**,
 Und hast Ihr Contrafeet in dein **gemüt** gemahlt,
 Nu hastu was du vor so viel und oft begehret,
 Nu hat der kleine Gott dir deinen Wuntsch gewehret,
 Und wie Ich bin bericht, hastu nicht weit gefehlt,
 Weil du dein lieb in ein solch Mägdlein hast **gestelt**,
Derer mit frömißkeit und liebreichen geberden
 Niemand in ewrer Stadt wol mag verglichen werden,
 Die auffgezogen ist in einem solchen **Hauß**,
 Da nichts als Erbarkeit **zu** gehn pfllegt ein und **auß**.
 Doch sagt man sie sey Arm, da ist nichts angelegen,
Armut mit Frömißkeit hat umb **sich** Gottes Segen.
Wo eine Reiche Fraw in ein Arm **Hauß** kehrt ein,
 Da **muß** die Fraw sein Mann, der Mann **muß** Frawe sein.
 Was wars das man **sich** so verstig in dem Studiren,
 Wenn man nicht köndt bey **sich** ein Weib alimentiren?
Wer nicht gelernt das er **sich** und ein Weib ernert
 Ohn **seines Weibes** Geld, der ist nicht ehren werth.
 Das ubrig ist nichts nütz: al die soo wytter **draeen**
Naer Ryckdoom en gewin, en acht ick niet dan slaven,
 In vreden met het mijn, ben **rycker**, dan die leeft,
 Besitter van veel **goets**, en niet genoeg en heeft.
 Den ryckdom en licht niet in Landen **ende** Steden,
Maer die nit veel en heeft, en **iß** **nocht** ons te vreden,
 Trost al dat wat er leeft, de **kroonen** en 't **gewelt**,
 De scepters en het goet **iß** onder hem **gestelt**.
 So hastu **auch** genug, weil dein Lieb in der Jugend,
 Gewehnet ist **zu** Zucht, **zu** Ehrbarkeit, **zu** Tugend,
 Und liebet Gott und **dich** von **hertzen**, glaube mir,
 Da darffstu keinen Hund vor deine Hinderthier.

Suo quondam lectissimo
 commensali Scrib. Vratil.

Daniel Crombein

Wrizâ-Marchicus.

Dit macaronische gedicht - een mengsel van Nederlands en Duits - toont al duidelijk de invloed van Heinsius, want de nieuwe accent-wetten zijn bijna overal in acht genomen. Bovendien geeft het een goede kijk op de studentikoze sfeer, die toen in Leiden heeft geheerst. Men maakte uitstapjes naar Leiderdorp, naar de „Goude Ooievaer”, waarschijnlijk een herberg, naar Katwijk om te gaan zwemmen, men dronk op de gezondheid van het meisje,

of ging naar de „Drie Regenbogen”, een andere herberg - maar bij dit alles bleef de bruidegom thuis en dacht aan zijn liefje, of vergeleek haar tijdens het college van Heinsius met diens echtgenote Ermgard. Erg rijk is Kirchners bruid blijkbaar niet, maar rijkdom is niet beslissend, zij is vanaf haar jeugd aan zedigheid, eerbaarheid en deugd gewend, zij houdt van God en haar bruidegom, waardoor deze bij zijn achterdeur geen waakhond nodig heeft. Over de dichter, Daniel Crombein, is alleen bekend, dat hij uit Vriezen in de Mark Brandenburg afkomstig is; hij heeft zich drie dagen later dan Kirchner, nl. op 3 juli 1617, als student laten inschrijven.

Het is zeer waarschijnlijk, dat Kaspar Kirchner na zijn terugkeer naar Duitsland zijn neef Martin Opitz op de grote betekenis van Daniel Heinsius heeft gewezen en hem heeft opgewekt de „Lof-sanck van Jesus Christus” van Heinsius te vertalen. In de opdracht aan Kirchner in 1621 schrijft Opitz:

„So habe ich **auch** mehr Ursachen **diesen** Lobgesang **euch** zu verehren.
Dann dass ich geschweige, dass ich ihn auff ewer gutachten, welches ich billich bey mir **gelten** lasse, an den Tag bringe; sehe ich den an, der ihn erstlich getichtet, so ist es ewer Heinsius, welchen **ihr** umb seiner **fürtrefflichen** Gaben willen jederzeit **hoch** geschätzt, und der **euch** aus ebenmässiger Ursache, wie ich selber an ihm **gespüret**, hold ist”.⁷

Op zijn reis van Heidelberg naar Denemarken is Opitz ook in Leiden geweest. Op 22 oktober 1620 laat zijn reisgenoot Boechwalt zich in het Album Studiorum inschrijven, Opitz zelf is er niet te vinden. Zijn grote bewondering voor Daniel Heinsius brengt hij in een lofgedicht voor hem tot uitdrukking, dat in de „Teutsche Poemata” van 1624 is afgedrukt:

Über des Hochgelehrten und weit berühmten
Danielis Heinsij Niederländische Poemata.

Ihr Nymphen auff der Maag, ihr Meer einwohnerinnen
Hebt ewre Häupter auff, erhöhet ewre Sinnen,
Frew **dich**, du **schöner** Rein, und du gelehrte Statt,
Die Hungersnoth und Krieg zugleich getragen hat:
Der gantze Helicon ist bey dir eingezogen,
Nach dem der hohe Geist von Gent hieher **geflogen**,

Na enkele opmerkingen over het verzet van Leiden en over Dousa en Scaliger vervolgt hij met het oog op Heinsius:

Die Teutsche Poesy **war** gantz und gar verlohren,
Wir wusten selber kaum von wannen wir geboren,
Die Sprache, vorder vor viel Feind erschrocken sindt
Vergassen wir mit **fleiß** und schlugen sie in Windt.
Biß ewer fewrig Hertz ist endtlich **außerissen**,
Und hat uns klar **gemacht**, wie schändtlich wir verliessen

Was allen doch gebürt: Wir **redten** gut **Latein**,
 Und **wolte** keiner nicht für Teutsch **gescholten** sein.
 Der **war'** weit **über** Meer in Griechenland geflogen,
 Der hatt **Italien**, der Franckreich durchgezogen,
 Der prallte **Spanisch** her. Ihr habt sie recht verlacht,
 Und unsre Muttersprach in ihren werth gebracht,
 Hierumb wirdt ewer Lob ohn alles **ende** blühen,
 Das ewige **Geschrey** von **euch** wirdt ferne **ziehen**,
 Von dar die **schöne** Sonn **auß** ihrem Beth aufsteht,
 Und widerumb **zu** ruh mit ihren Pferden geht.
 Ich **auch**, weil ihr mir seyt im Schreiben vorgegangen,
 Was ich für Ruhm und Ehr **durch** Hochteutsch werd erlangen,
 Will meinem Vatterlandt bekennen ohne **schew**,
 Dal3 ewre **Poesy** der meinen **Mutter** sey.

Daniel Heinsius, „der hohe Geist von Gent”, werd op 9 juni 1580 in Gent geboren, studeerde in Leiden en werd mede door toedoen van Scaliger in 1602 lector en in 1603 buitengewoon hoogleraar te Leiden. Door de autoriteit van Heinsius werd Opitz aangemoedigd, op te komen voor het gebruik van de Duitse taal in plaats van het Latijn. Hij vond dat ook in het Duits, zoals in het Nederlands, het versaccent met het woordaccent moet overeenkomen, waardoor ook in de Duitse poëzie de nabootsing van antieke metra mogelijk was.⁹

Tot de meest belangwekkende berichten over Leiden uit de 17de eeuw behoort het hoofdstuk „Die Universität Leiden” uit de aantekeningen van Friedrich Lucä (1644-1708), die in 1854 door een nakomeling van hem werden **uitgegeven**.¹⁰ Lucä was in zijn tijd een bekende geleerde. Hij stond o.a. met Leibniz in briefwisseling en publiceerde enkele belangrijke werken zoals „Schlesiens Kuriose Denkwürdigkeiten oder Vollkommene Chronik.. .” (1689). Hij studeerde te Heidelberg (1662), maakte een reis naar Holland, waar hij in 1665 in Leiden verbleef. In 1666 keerde hij via Amsterdam en Hamburg naar Duitsland terug. Hij werd predikant van de gereformeerde kerk te Brieg en later te Liegnitz en ging vervolgens naar Kassel. Over Leiden schrijft hij in zijn aantekeningen:

„**Endlich** reisete ich von Utrecht ab, unter vielen Thränen von meinem getreuen Hartfeld scheidend, mit dem ich ein Jahr lang als ein **Herz** und eine Seele gelebet hatte. Meine Reise ging über Wörden, Bodegrave, Alzten [Alphen] dahin. Bei meiner Ankunft fand ich unter den Studirenden sehr viele Landsleute, welche mich herzlich bewillkomnten. Weil aber die meisten derselben Edelleute waren, setzte ich auf Gottfried Besser von Olau, der sich mir auch sonderlich affectionirt erzeugte, die meiste Confitenz, und renovirte so die alte schlesische Bekanntschaft.

DANIEL HEINSIUS R. VES SGRGN. SVECORYM REGI A CONSILIIIS.

*He ille Heimliades, quem fingere solus Apelles.
Dicere quem digne solus, Apollo potest.
Iuvencus, Lyngus passus et fecit.*

*Sola parons Divina meruit quem pingere Gauda.
Sola parens vatium Lauda fovete sinu.
Mascenianus Virgilius.
Iun. Ruffus ex. Antiquis. Scuit. Gaud. a. necesse.*

afb. 2. Daniel Heinsius, door Jan Lievens, 1639. Ets

Ich befand die Universität in unvergleichlichem Flor. Die Professores in allen Fakultäten waren lauter *lumina*, und die Zahl der Studenten erstreckte sich über drei tausend aus allen **Nationen**.¹¹ Herr Jacobus Golius, der berühmte **Mathematikus** und Linguist verwaltete **damals** das **Rectorat** und nahm **mich** unter die Zahl der Studierenden **auf**.¹²

Betreffend die Professoren der Theologie, so **war** derselben Senior Herr Abraham Heidanus, ein Oberpfälzer. Denselben hatte Gott in seiner Jugend sonderlich gesegnet. Als er noch in seinem Studentenstande einmal predigte, hatte ein reicher Kaufmann [Charles Loten] aus seinen Gaben **solches** Vergniigen geschöpft, dass er ihm **seine** einzige **Tochter zur Ehe anbieten** lassen. Herr Heidanus heirathete **dieselbe** auch, und erbt später dadurch ein Vermögen von mehreren Tonnen **Goldes**. Er **lebte** unter **diesen** Umständen sehr glanzend, machte ihm **manchen** guten Tag, so dass er bei den Holländern zum Sprichwort ward, theilte aber alljährlich **seine** Besoldung als Professor und Prediger unter die Armen aus. Der berühmte Theolog Dr. J. Coccejus hatte ausserordentlichen **Zulauf**, sonderlich von Holländern, **Engländern**, Schottländern, Franzosen, Ungarn, Siebenbürgen, Westphälern. Er präsentirete, wie Herr Heidanus ein gravitatische **Person**, **war** gross, weisses Angesichts, und trug eine gekräuselte Parique. Es accordirte dazu der lange Professorrock mit den schwarzen **Atlass-**

afb. 3. *Student in een kamer*, door Jan Davidsz. de Heem, 1628, Olieverf op paneel, 60 × 82 cm Oxford, Ashmolean Museum.

aufschlagen und Kragen sonderlich. Er **war gegen** uns Studiosos sehr höflich, ästimirte insonderheit die Fremden, liess **sich** aber bei unseren Visiten nicht lange aufhalten, indem **seine** Grandezza den gewöhnlichen Discours zeitig abrumpte. Herr Dr. Hoornbeck [Johannes Hoornbeek], zugleich Lehrer und Prediger, erbaute ebenfalls **durch seine** Vorträge gar sehr, zumal **seine** Stimme sehr **lieblich** und **seine** Zunge über die Massen fertig **war**.

Bei der Juristenfakultät **lebten** Dr. von Thiemen [Adriaan Beeckerts van Thienen] und Dr. Colonus [**Daniel** Colonius] in grossem Ansehen, wurden von auswärts oft consultirt, hatten grossen Zulauf von Studirenden und verrichteten ihr Amt treulich. Die Anderen von der Fakultät habe ich nicht gekannt.

Bei der medizinischen Fakultät befanden **sich** nicht minder grosse **lumina**. Herrn **Dr. Sylvio** [François de le Boe Sylvius] **brachte seine** Erudition den Ruhm, dass er **seines** gleichen in Holland und Teutschland nicht hätte. Alle grossen Herrn in Europa bedienten **sich seines** Rathes und **schickten** ihm grosse **Geschenke**. Er **war** dazu ein sehr humaner und **civiler** Mann, kurz von **Person**, aber **hohen** Gemüthes. Herr Dr. Horn [Johannes Hornius] **war** Anatomikus und als solcher **über** die Massen erfahren in Sectionibus, dass er Alles in Verwunderung setzte. Ebenso stand der Botaniker, Herr Dr. Schuyt, in seiner Wissenschaft Niemanden **nach**.

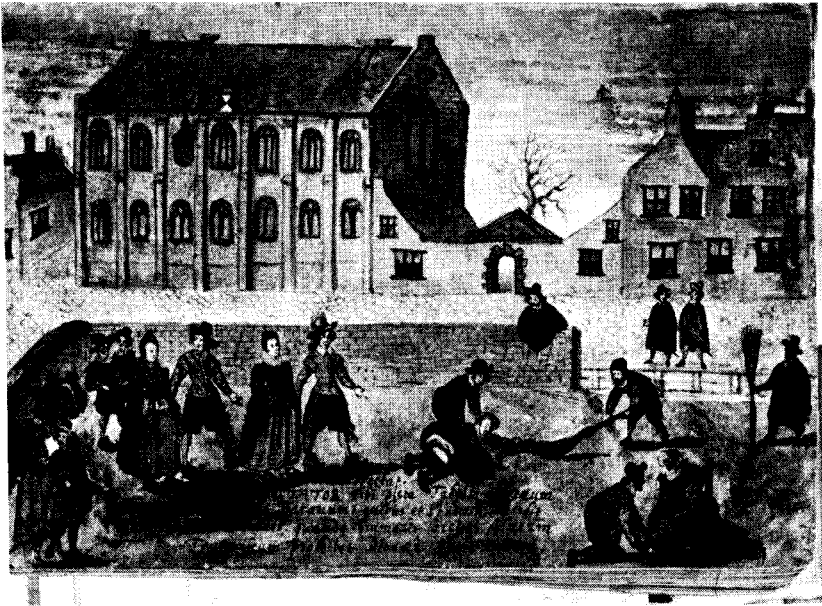
Die philosophische Fakultät leuchtete **gleichfalls** mit ihren ausserordentlichen Männern. Herr Jacobus Golius, **damals schon** ein Greis, in seiner Jugend aber von den Generalstaaten als Stipendiat in die Morgenländer **geschickt**, lehrte die **arabische**, **äthiopische** und Syrische Sprache, und verstand **auch** die chinesische, gleichsam als wäre es **seine** Muttersprache. Herr Jos. Henr. Gronovius [Johannes Fredericus Gronovius], der unvergleichliche Polyhistor, Kritiker, Philolog, und Professor der Beredsamkeit, vermehrte den Glanz der Universität gewaltig, und kamen ihm **zu** Gefallen viele **Studiosi anher**. Er hielt **seine** Vorträge immer mit zugeschlagenen **Augen**, was seiner Suada besonderen Nachdruck gab. Seine Scripta sind wohlbekannt. Der Professor der Geschichte und **Politik**, Herr Georgius Hornius, **dessen** Lob nicht vergehet, so lange die Welt stehen wird, meritirte nicht minder als einer der **ersten** Sterne der Universität genannt **zu** werden. Er hatte nur ein **Auge**, sah aber mehr als andere mit zweien, wie die Hollander sagten. **Gegen mich** trug sein Gemüth eine besondere Affection. Ich musste ihm öfters **nach** gehaltener Lection Gesellschaft **leisten** bei einer Pfeife Tabak, welchen er gleich dem berühmten Burhornio [Marcus Zuerius van Boxhorn?] sehr liebte. Er **redete** stets mit demselben **trefflichen** Style, **darinnen** er **seine** Bücher geschrieben; daher, wie **zu** einem **Oraculo**, Studenten, ihn **zu** hören, aus ganz Europa herbei kamen. Bei seinen Vorträgen gab er übrigens den österreichisch Gesinnten oft starke Pillen **zu** verschlucken. Der Moralist, Herr Dr. Stuartus [David Stuart] aus Engelland verrichtete sein Amt ebenfalls **fleissig**, und trug der Jugend vortreffliche **Sachen** vor. **Weil** er aber ein **Engelländer**¹³ und von etwas lustiger Physionomie **war**, so thaten ihm die Disaffectionen junger holländischer Pursche oft viel Tort an, sowohl auf den Strassen, als im Collegio.

Meines Orts gab ihm einigemal die Visite, was ihm sehr wohl gefiel, **rühmend**, wie er allzeit mehr Ehre und Faveur von den Teutschen empfinde, als von den unbändigen Holländern. In Engelland selbst **soll** er wegen seiner Erudition in grossem Aestim gestanden **haben**. Bei **dieser** Zeit heurathete er die **hinterlassene Tochter** des vornehmen Theologen Thissi [Anthonius Thysius], welche eine galante Dame und bei dem Studiosis **ziemlich** beliebt und bekannt **war**. **Unterdes-**sen **durfte** er **sich** nicht viel mit ihr auf der Strasse präsentiren, wenn er **nich** von den Studiosen wollte affrontirt sein. Herr Dr. de Rāi [**Johanne** de Raey] machte ihm mit der Carthesianischen Philosophie grossen **Anhang**. Da er ein Gegner des Herrn Stuarti **war**, welcher ein reiner Aristoteliker, so gab es zwischen beiden oft lächerliche **Händel**, und nicht selten unter ihren Zuhörern Schlägereien. **Dieser** Herr Dr. Rāi hatte **damals** den Ruhm des **ersten** holländischen Philosophen, **war** aber **auch** sowohl in Worten als Sitten ein echter Hollander, und kümmerte ihm nicht viel **um** die Höflichkeit.

Wie ich mit allen **diesen** hochgelehrten Männern in Bekanntschaft gestanden, kann aus meinem Stammbuch ersehen werden.

Insgemein geniessen die **Studiōi** in Leyden ziemliche Privilegien und **besondere Beneficia**; aber sie **müssen** inscribirt sein. So sind dieselben zum Exempel **für Victualien** von aller Accise befreit, daher einen Studiosen, der **sich** von auswärts eine Tonne Bier kommen **lässt**, **dieselbe** nur 4 Reichsthaler kostet, während der **Bürger** 5 Reichsthaler **bezahlen** muss. Ebenso sparet der Studiosus an einer Tonne **Wein** für 24 Reichsthaler, wenn er sie für **sich** kommen lässt, 4 Reichsthaler. Verhältnismässig ist es mit den Speisen, und können daher **diejen-**igen Studenten, deren Patria an Holland gränzet, sehr **billig** hier **leben**. Man kann aber **auch** sothane Freiheit an einen Bürger verkaufen, was denn **auch** viele und ebenfalls ich gethan **haben**. So kosten **auch** die Collegia Privata die Studenten **nichts**; **weil** die Professoren dafür einen **Gehalt** von 1000 Thaler beziehen. **Eben** deshalb **lesen** aber **auch** die Professoren mehr publice als privatim“.

„**Trotz** der grossen **Menge** Studirender habe ich niemals von sonderlichen Schlägereien gehört. Manchmal vexirten übrigens die bösen Buben auf der Strasse uns Teutsche mit dem Rufe: „Muf, muf, Hasenkopf!“ **Will** man aber **diesen Schimpf** rächen, so läuft der Strassenpöbel den Buben **zu Hülfe**, was oft gefährlich werden **kann**, wie meine Freunde Hr. v. Pein und Dr. Besser einst erlebten. Wir Schlesier **hielten** aber nicht nur zusammen, sondern machten uns bei den Holländern einst **auch** sehr beliebt. Es richteten nämlich die schlesischen Edelleute, die hier Mathematik studirten, ein Feuerwerk **zur** Probe ihrer **Wis-**senschaft an, und benutzten dasselbe **zur** Feier des damaligen Seesieges der Holländer über die **Engelländer (a.1666)**, indem sie mit einem **Schiffe** Abends 9 Uhr **durch** die principalesten Canäle der Stadt fahrend, unter dem Rufe „Vivant Batavi!“ etc., Wasserkugeln, **Raketen** und andere Lustfeuer in Gegenwart **vieler** Tausende von Zuschauern abbrannten. Diese nahmen die Generalstaaten, die Universität und der Stadtmagistrat über die Massen wohl auf, dass sie drei Tage

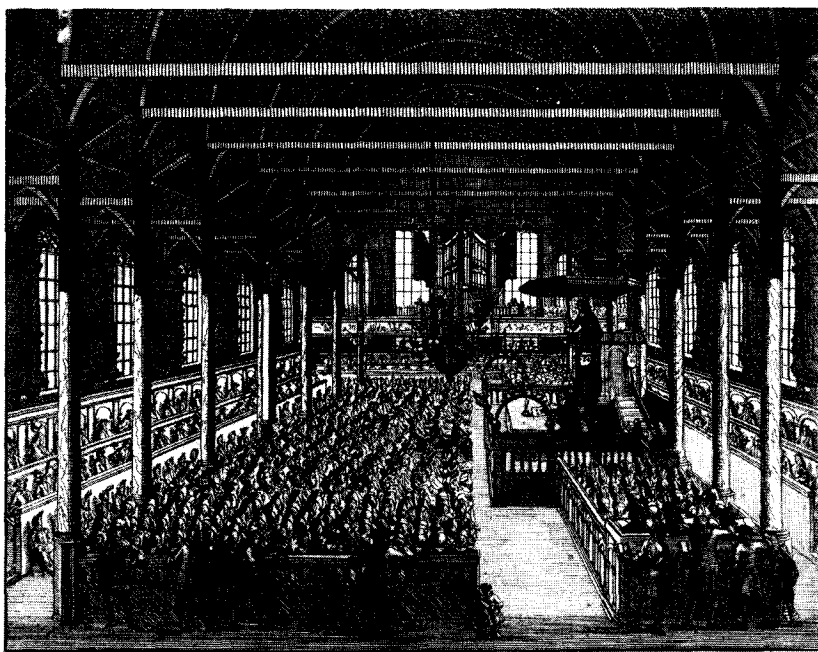
afb. 4. Schaatsenrijdende studenten op het Rapenburg vóór het Academiegebouw, ca. 1600. Tekening. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.

nachher durch den Rector Magnificus unserer schlesischen Nation ein **besonderes** Danksagungscomplement für die bezeugte Affection abstatten Hessen. Man druckete es in die Zeitung, und war durch ganz Holland von den Schlesiern viel Rthimens.

Bei **dieser** Universität ist es nicht wie an vielen andern Orten, da die Auditoria von einander separiret liegen, sondern sie sind alle in der grossen *domo Academi-* ca. Ausserdem besitzt die Universität eine vortreffliche Bibliothek, ein ausgezeichnetes anatomisches Theatrum, und einen weit berühmten botanischen Garten.

Die Stadt selbst betreffend, so ist sie reich an grossen und **schönen** kirchlichen und weltlichen Gebäuden.

Hauptkirchen sind die Hochländische und die Peterskirche. Letztere ist **übrigens** die **schönere** und grössere und hat zwei vortreffliche Orgeln, darauf zu Herbstzeiten wie in Utrecht von 5 bis 6 Uhr Abends bei angezündeten **Lichtern** musiciret wird. Es ist gewiss, dass in **diesen** beiden Kirchen sonntäglich wenigstens über 6000 Menschen zusammenkommen. Was mir aber sehr missfallen hat, waren die an die Kirchtüren angebauten grossen Wassersteine vor die Männer, welche dann beim Aus- und Eingehen des Frauenzimmers zu 20 dastehen, und unverschämt ihr Wasser abschlagen. Die Frauenkirche ist **auch**

Eglise des Lutheriens.

afh. 5 Interieur van de Lutherse Kerk, ca 1712. Kopergravure.

ziemlich weitläufig, aber von geringem Zierath. In derselben liegt der vortreffliche Josephus Justus Scaliger begraben, dessen Epitaphium von Marmelstein, so ihm die Universität **aufrichten** tassen, eine feine **goldene** Inschrift trägt.¹⁴ In dieser Kirche wird abwechselnd bald französisch bald niederdeutsch wegen den Wal-lonen gepredigt. Die neue Kirche [Marekerk] ist auch ein admirabel Gebäude, nach der Form der s.g. „Maria Rotunda“ zu Rom. Auch unsere hochdeutsche Nation hat in Leyden eine kleine Kirche.“ Ich **meines** Ortes, wohnte in derselben stets der heiligen Communion bei, welche nach niederländischer Art an einer langen Tafel, an welche sich abwechselnd die Leute **setzen**, gehalten wird. Der Prediger stehet oben an der Tafel und reichet unter den Segensworten Brod und Kelch dem Nächsten, **dieser** aber reichet seinem Nachbarn u.s.w., bis der letzte **genossen** hat. Diese stehen dann auf, und nun **setzen** sich Andere an die Tafel. Die Gemeinde der Lutheraner war zu Leyden ziemlich weitläufig. Auch die Men-nonisten haben dort ihren öffentlichen Gottesdienst, und wohnte ich demselben einigemal bei, ihren Prediger von ungemeinen Gaben zu **hören**.¹⁶ Das Papstthum dagegen, das itzund zu Leyden nicht mucken darf, hat daselbst keine Kirche **mehr**.¹⁷ Seine früheren Kirchen wurden zu Spitälern und Börsen der Handwer-ker-Gilden verwendet.

Unter den weltlichen Gebäuden lässt sich das Rathhaus wohl sehen. Ebenso das Waisenhaus, in welchem 1000 arme Knaben und Mädlein auferzogen werden.¹⁸ Die Strassen strecken sich meist in gerader Linie hinaus, und sind grossentheils die Häuser von gleicher Höhe und Breite. Nahe der Mittelport¹⁹ ist ein grosser Platz, die Dolens[Doelen] genannt, da sich im Sommer die Biirgerei mit Schiessen aus Röhren und Bogen übet. Da die jungen Pursche hierorts sehr eifrig im Ballschlagen sind, unterhält die Stadt sechs Ballhäuser. Mitten durch die Stadt strömt der Rhein, theilt sich aber in viele Arme. Desshalb findet man auch im Innern der Stadt an 200 grössere und kleinere Brücken, von denen ein Theil so eingerichtet ist, dass sie bei durchfahrenden Schiffen mit hohen Mastbäumen sich von selbst theilen. Übrigens fallen auch oft Leute bei Nacht, und zur Herbstzeit bei starkem Nebel in diese Canäle, und ertrinken. Am meisten müssen die Vollsäufer dieses Bad versuchen. Auf den mit Backsteinen belegten Strassen ist es säuberer als vielmals in Teutschland in vornehmer Leute Häusern. Es ist aber auch wenig Lastfuhrwerk auf denselben, weil Alles auf den Wasser zugeführt wird. Die Stadt ist mit einem breiten Wall und Wassergraben umflossen; und hier und da stehen Bastions mit Windmühlen besetzt.

Ausserhalb Leyden habe ich im Sommer manchmal das benachbarte lustreiche Leidendorf besucht, wohin die Leydener an schönen Tagen zu Tausenden ziehen. Da hatte ich oft Gelegenheit, das schöne Vieh zu bewundern, das man in diesen Gegenden, wo die Leute keinen Ackerbau haben, durchgängig ziehet. Wer gesund und frisch ist, kann sich überhaupt zu Leyden wohl divertiren, wer aber schwacher Complexion ist, muss wohl fürsichtig sein, da die Luft durch die morastige Sumpfigkeit des Bodens ganz faulhaftig ist. Aus Mangel der festen Erde begraben sie ihre Todten ohne Sang und Klang, ohne Schule und Prediger, ohne Leichpredigt und Beiwohnung des Frauenzimmers in die Bastions, und die etwa von Condition sein in die Kirchen, ja hin und wieder, wo sie nur einen festen Platz finden.

Bei meinem Aufenthalt in Leyden gedachte mich auch etwas weiter in Holland umzusehen. daher verrichtete ich von hieraus unterschiedene Reisen”.

Dit reisverhaal van Lucä geeft een goed inzicht in de maatschappelijke omstandigheden en het gedrag van de Duitse studenten in de 17de eeuw in Leiden. In grote trekken komt het overeen met hetgeen Albrecht von Haller (1708-1777) bijna een eeuw later in zijn bekende dagboeken over zijn verblijf in Leiden in 1725 heeft genoteerd.” Maar daarmee zijn wij al in de 18de eeuw.

AANTEKENINGEN

1. H. Schneppen, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben*, Münster 1960 (Neue Münstersche Beiträge zur Geschichtsforschung) en H. Schneppen, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben*, Bonn, z.j. (Nachbarn, herausgegeben von der Kulturabteilung der Kgl. Niederländische Botschaft).

2. E. Trunz, *Dichtung und Volkstum in den Niederlanden im 17. Jahrhundert*, München 1937 (Schriften der Deutschen Akademie in München), blz. 41.
3. G. Schönle, *Deutsch-Niederländische Beziehungen in der Literatur des 17. Jahrhunderts*, Leiden 1968.
4. S. Dach, *Gedichte*, ed. W. Ziesemer, dl. I, Halle 1936, blz. 188.
5. W. Flemming, *Andreas Gryphius*, Stuttgart 1965 (Sprache und Literatur), blz. 36 e.v.
6. G. Witkowski, Ein unbekannter Vorläufer Opitzens, *Euphorion* 8 (1901), blz. 350-352.
7. M. Opitz, *Teutsche Poemata*, Halle 1967 (Neudrucke), blz. 166.
8. Opitz, a.w., blz. 24 e.v.
9. Schönle, a.w., blz. 12 e.v.
10. *Der Chronist Friedrich Lucä, ein Zeit- und Sittenbild aus der zweiten Hälfte des siebenzehnten Jahrhunderts. Nach einer von ihm selbst hinterlassenen Handschrift bearbeitet und mit Anmerkungen nebst einem Anhang versehen von Dr. Friedrich Lucä*, Frankfurt a.M. 1854. Het betreffende gedeelte is ook opgenomen in *Selbstzeugnisse aus dem Dreissigjährigen Kriege und dem Barock*, ed. M. Beyer-Fröhlich, 1933, blz. 128-134.
11. Het hier opgegeven studentenaantal is sterk overdreven; het juiste aantal bedraagt ca. 1150.
12. Het is merkwaardig dat Lucä's naam niet te vinden is in het Album Studiosorum, hoewel hij zelf in dit fragment twee maal duidelijk verklaart dat hij zich heeft laten inschrijven.
13. Lucä's verblijf in Leiden viel samen met de tweede Engelse oorlog. Overigens was Stuart geen Engelsman, maar een Schot.
14. Epitaaf en grafsteen zijn in 1819 overgebracht naar de Pieterskerk.
15. De in 1618 gebouwde Lutherse Kerk aan de Hooglandse Kerkgracht.
16. Tot 1701 waren er in Leiden twee Doopsgezinde Gemeenten, nl. de Waterlandse en de Vlaamse.
17. Lucä was blijkbaar niet op de hoogte van het bestaan van Rooms-Katholieke schuilkerken in Leiden, die waren gevestigd aan de Haarlemmerstraat en aan het Steenschuur.
18. Orlers noemde in [64] een aantal van 700, Van Leeuwen in 1672 (dus nadegrote pestepidemie van 1669) een aantal van 900.
19. Bedoeld is waarschijnlijk de Witte Poort.
20. *Albrecht Hallers Tagebücher seiner Reisen nach Deutschland, Holland und England (1723-1727)*, ed. E. Hintzsche, St. Gallen 1948; *Haller in Holland. Het dagboek van Albrecht von Haller van zijn verblijf in Holland (1725-1727)*, ed. G. A. Lindeboom, Delft 1958.

HESTERDELLAFAILLE

door

mr. Annie J. Versprille

In de uitgebreide publicatie door Yves Schmitz betreffende de familie **Della Faille**¹ wordt in het eerste deel, het vierde stuk: Les enfants de Jean le Vieil et leur descendance, een hoofdstuk aan **Hester** en haar echtgenoot **Daniel** van der Meulen gewijd. Meerdere monografieën zijn in de loop van de jaren gepubliceerd, die **Daniel** van der Meulen betreffen als koopman, diplomaat en erudiet. In deze studies werd **Hester** min of meer betrokken, evenwel niet zo, dat we van haar een helder beeld hebben, zoals dat van haar man het geval is. Enige stukken, aanwezig in het archief van **Daniel** van der Meulen, kunnen haar persoonlijkheid wat nader in ons gezichtsveld brengen.

Hester della Faille was in Antwerpen geboren, dochter van Jan **della Faille** de Oude, koopman, en Cornelia van der Capelle. Zij was een van de negen kinderen, vijf zoons en vier dochters en op een na de jongste dochter. Haar geboortjaar staat niet vast, maar moet 1558 of 1559 zijn. **Hester** ontving een zorgvuldige en geavanceerde opvoeding, waarin behalve muziek en zang ook schrijven, rekenkunde en boekhouden waren opgenomen. Na de dood van haar moeder in 1566 na de geboorte van het jongste zusje Cornelia, nam een oudere zuster de zorg voor de huishouding op zich. Deze taak was veeleisend. Behalve het eigen gezin waren er steeds jonge familieleden in huis, die bij het koopmanshuis werden opgeleid om later in Antwerpen zelf of bij een der filialen in het buitenland te worden geplaatst, een bekende taktiek bij de grote koopmansondernemingen. Bovendien bracht de aanzienlijke positie van Jan de Oude als een van de machtigste kooplieden van zijn tijd, als voornaam burger geroepen tot eervolle maar veeleisende en verantwoordelijke functies, vele verplichtingen met zich, waarbij gastvrouw en huis een belangrijke rol hadden te spelen.

In het **cosmopolitische** Antwerpen met zijn gunstige haven, zijn vrije geest, zijn internationale handel, leefde Jan de Oude met zijn gezin in het weelderig en kunstzinnig ingerichte stadshuis aan de rue des Tanneurs (**Huidevetterstraat**) evenwel niet zonder zorgen. De tachtigjarige oorlog heeft Jan **della Faille** zware slagen toegebracht. Antwerpen is een van de meest getroffen

steden in de zuidelijke Nederlanden geweest. Plunderingen, zware oorlogsschattingen, inkwartieringen troffen zonder uitzondering de meest vermogende burgers. Tijdens de Spaanse furie in 1576 stierven 8000 inwoners. **Hester** heeft vanaf haar vroege jeugd tot haar dood in 1643 ontwikkeling en uitdoving van de tachtigjarige oorlog meegemaakt.

Een paar jaar voor de val van Antwerpen kwam de emigratie van zuid-nederlanders, aanvankelijk grotendeels kooplieden, op gang naar de noordelijke Nederlanden en de hanzesteden Hamburg, Emden, **Bremen**, **Staden** als mogelijke, zij het tijdelijke vestiging. Ook zoons van Jan de Oude weken uit, waardoor zij de consequentie riskeerden van confiscatie van hun bezittingen, wat het handelshuis Della Faille in niet geringe mate zou treffen, want allen waren in het koopmanshuis opgenomen. Het herhaald aanvragen van een paspoort werd toegepast om dat te voorkomen, een truc, die wonderlijk genoeg succes had.

Na het huwelijk van Maria della Faille met Louis de Malapert in 1574 had **Hester** de leiding van de huishouding van haar overgenomen. Met haar zusje Cornelia was zij de troost van haar vader, die mede door de zorgen om zijn ondernemingen en de opgelegde overheidsfuncties moeilijkheden kreeg met zijn gezondheid, wat in 1582 geleid heeft tot zijn dood. Hij liet een uitgebreid testament na met vele beschikkingen, die zeer ingrijpend waren voor vermogen en persoonlijk leven van zijn erfgenamen. Over de uitvoering ervan is 35 jaar onenigheid geweest.

Bij zijn dood was **Hester** nog niet meerderjarig (in die tijd 25 jaar). Cornelia stierf in hetzelfde jaar als haar vader. Als voogden over de minderjarige zuster waren aangesteld haar drie oudste broers Jan, Maarten en Jacques. Maarten was door zijn vader aangewezen als hoofd van bedrijf en familie, niet de oudste zoon Jan.

Spoedig na de dood van Jan de Oude kwamen er moeilijkheden met het Londense filiaal. Met Jacques en een jongere broer Etienne ging **Hester** erheen om hen bij te staan bij het controleren van de boekhouding, omdat de facteur – terecht – verdacht werd van malversaties. Uit deze reis blijkt, dat de verworven boekhoudkundige kennis van **Hester** au sérieux werd genomen. Na gedane zaken keerde **Hester** terug naar het ouderlijk huis, nu bewoond, ook tengevolge van testamentaire beschikking, door haar broer Maarten en zijn gezin.

Kort na haar thuiskomst bracht **Hester** haar voogden op de hoogte van haar voornemen met de koopman Daniel van der Meulen te willen trouwen. Vermoed of onvermoed, **Hester** werd de toestemming geweigerd om voor ons onduidelijke motieven. Uit het feit, dat Jan en Jacques later op hun weigering terugkwamen, Maarten tot het laatst bij zijn besluit bleef, echter weigerde redenen te noemen, zou het niet zo ver van de waarheid kunnen liggen, dat het een geloofskwestie is geweest. Maarten was orthodox katholiek gebleven, **Daniel** van der Meulen was, hoewel nog niet openlijk, calvinist, in ieder geval

afb. 1. Hester della Faille, toegeschreven aan Bernaert de Rijckere, 1583. Olieverf op paneel, 97 × 75 cm. Huize, Verzameling Barones della Faille d'Huyse.

niet meer katholiek. Naar aanleiding van een later geval in de familie, waarin Maarten weer als voogd betrokken was en hier duidelijk bleek, dat zijn weigering op het verlaten katholieke geloof was gebaseerd, meen ik dat Maarten werkelijk om den gelove tegen Hesters keuze was.

Een testamentaire beschikking Hester betreffend (en Cornelia, die echter was overleden) eiste, dat zij niet mocht trouwen dan met toestemming van de drie voogden om haar erfdeel te kunnen behouden. Hester trachtte met veel takt kool en geit te sparen, liet echter duidelijk merken, dat zij niet van haar besluit wenste af te zien. Het lijkt thans naar onze zeer verwijderde dus gebrekkige waarneming alsof Hester vrij onbewogen langs of door de moeilijkheden en onderlinge ruzies heenleefde. Dat twee van de drie voogden de toestemming niet meer weigerden heeft haar vanzelfsprekend sterk gemaakt.

De man van haar keus was in 1554, evenals Hester te Antwerpen, geboren. Hij dreef met zijn moeder Elisabeth van der Meulen-Seghers en zijn oudere broer Andries een koopmanshuis, dat in vergelijking met het machtige huis Della Faille een kleine onderneming was. Naast de handel had Daniel meerdere interesses. Daadwerkelijke deelneming aan de politiek deed hem tot gedeputeerde van Brabant bij de Staten-Generaal verkozen worden. Hij was toen nog geen dertig jaar. Na zijn zestiende jaar had hij, zoals gebruikelijk in die tijd, gereisd in Frankrijk en Duitsland, volgens een enkele auteur rechten gestudeerd; hij sprak meerdere talen, had een brede belangstelling voor theologie, juridische studies en ontdekkingen van de eeuw.

Andries van der Meulen, Daniels broer, wil voorkomen, dat Hester door de starre Maarten zou worden beïnvloed en stuurt een ongetwijfeld bij Hester zeer welkome brief:

Mejouffrouwe de goede affectie, die ick altijd uws vaders hujs ende U.L. int particulier hebbe toegedragen heeft mij gemitteert den liefsten vriendt, die ick in der weerelt hebbe (dat is mijn broeder Daniel) te raden met U.L. conversatie te nemen ende te begeeren tot een huysvrouwe, daertoe ick mij oock na alle mijn vermoghen hebbe geemployeert, verseekert zijnde hoe ghelucklich ghijlieden ten beyden sijden sijn zoudt, mij bekent zijnde de vreedsame conditien ende goede qualiteyten die in mijn broeder sijn. Ende van gelycken mij verseeckert houdende van die van U.L. Midsgaders oock wetende hoe profijtelick soodanighen alliantie aen U.L. huysse ende aen onsen huysse wesen zal. Daeromme door mijn broeder verstaen hebbende hoe verre in de saecke is gheprocedeert ende hoe wijt deselve is gecomen en ben ick niet weynich verblijt gheweest verhopende dat deselve saecke nu voort zal worden gheeffectueert, welck ick midts desen U.L. ben seer vriendelyck biddende, datter doch gheenen uutstel meer en geschiede want ick mercke d'affectie mijns broeders tot uwaert sulckx dat het hem al te swaer soude vallen. Ick hebbe ten selven eynde oock wat gheschreven aen U.L. broeder Jacques, niet twijfelende oft hij en zal sijn begonnen goede affectie in desen oock voort continueren. Ick ben seer begeerich geweest met mijn broeder aldaer te

afb. 2. Jean Faille de Oude, door onbekende kunstenaar, 1562 (detail). Olieverf op doek, 92 X 69 cm. Duras, Verzameling Gravin René de Liedekerke.

afb. 3. Daniel van der Meulen, toegeschreven aan Bernaert de Rijckere, 1583 (detail). Olieverf op paneel, 97 x 75 cm. Huize, Verzameling Barones della Faille d'Huyse.

comen, maer ben door de nootelycke ocupatie van mijne offitie belet, welck mij wel leet is. Ick **bidde** Godt dat hij de saecke seeghene, daeraen ick **oock** niet en twijfele oft hij en **zalt** doen.

Bevelende U.L. mijn toecomener **suster** hiermede den goeden Godt in zijne bescherminghe.

Actum 22 september anno 1584 in Antwerp. U.L. seer **dienstwillighe** vriendt altijt voor U.L. Andries van der Meulen.

In een **postscriptum**: Mijn huysvrouwe doet hare hertelycke groete aen U.L.

De brief is gezonden aan „**Mejouffrouwe Hester** de la Faille, presentelyck zijnde tot **Haerlem**”.²

De 1ste mei 1584 had **Hester** Antwerpen verlaten. Zij reisde met haar broer Jacques, zijn dochter en haar schoonvader, een juffrouw Berdinx en een paar bedienden naar Haarlem. Jacques woonde in de Zeylstraat, **Hester** ging logeren bij tante Hilaire del **Ponte-della Faille**, moeytgen Lauryncken, zuster van haar vader, om haar huwelijk voor te bereiden. Vanuit Haarlem trachtten **Hester** en **Daniel** bij herhaling Maarten tot andere gedachten te brengen. **Hester** schrijft, dat zij alle familieleden bij zich wil zien bij haar huwelijk, dat 24 december 1584 in de Waalse kerk te Haarlem zal plaats vinden. Maarten geeft geen antwoord op hun brieven, onderneemt evenwel ook geen poging

het huwelijk tegen te houden. Hesters oudste zuster Anne, gehuwd met Robert van Eeckeren, laat het eveneens afweten.

De voorbereidingen voor het huwelijk waren veelomvattend. De bruid zorgde voor de stoffen van de feestkleding – de bruidstukken – van de broers, zwart fluweel en satijn, een cadeautje of was dat gebruikelijk? Speciale gegevens over de kleding van de bruid heb ik niet gevonden. In de dagen toen haar moeder trouwde, vierde men een dag of vijf bruiloft. De bruid droeg fraaie gewaden, elke dag een ander met daarbij behorende juwelen. Dat kan ik van **Hester** niet vertellen. Wel, dat zij evenals haar zusje Cornelia van haar vader vele kostbare byoux, edel- en halfedelstenen en heel modieuze en kostbare kleding kreeg. Het portret van **Hester** (1583) geeft een idee van haar schoonheid en **elegance**. Yves Schmitz, die het schilderij zelf heeft kunnen bestuderen laat ik aan het woord: De très beaux byoux donnent à la jeune fille un cachet d'élégance et de richesse. Une double chaîne d'or sous la fraise de dentelle. Une autre chaîne d'or, plus **lourde** telle-là entoure la taille et pend fort bas sur le devant de la jupe. Les poignets sont ornés de bracelets d'or et de pierres précieuses. **Hester porte de belles bagues aux doigts**. . . .³

Zeker is **Hester** een liefelijke en heel mooie bruid geweest, een gouden huid met parels op het hoofd, bijbehorende juwelen, kanten kraag en lubben op een van de mooiste denkbare kostuums van die tijd. Al veel dagen van tevoren waren bruidspaar en familieleden doende met de voorbereidingen voor een bruiloftsmaal. **Jacques** delle Faille had **Daniel** gewaarschuwd tijdig voor een kokkin te zorgen, die drie dagen voor het feest aanwezig moest zijn. Met persoonlijke bezittingen had **Hester** vanuit Antwerpen vele soorten pasteien, verpakt in manden met stro, gevogelte, hammen, kwartieren van wilde varkens, sinaasappelen, citroenen, natte succade en eierkoekjes laten komen.⁴ Ook Daniels bijdrage bestond uit dergelijke zaken. Zijn administratie vermeldt kosten voor vuur, grote hoeveelheid kaarsen en vrachtlonen.⁵

Het jonge paar bleef na hun huwelijk een tijd in Haarlem in de Bagijnstraat wonen. Daniels functie als **gedeputeerde** van Brabant bij de Staten-Generaal gaf hem zonder gevaar voor confiscatie van zijn zuid-nederlandse bezittingen de vrijheid in de noordelijke Nederlanden te **verblijven**. Voor **Hester** was dat niet het geval, haar aanzienlijk vermogen liep dat risico wel. Een van de huwelijksvoorwaarden door **Hester** gestipuleerd, verplichtte **Daniel** zich uit de staatszaken terug te trekken.⁶ Dat was niet direct na het huwelijk mogelijk, de geschikte tijd diende daartoe te worden afgewacht. Om de zo tijdroevende reizen vanuit Haarlem naar Delft of den Haag ter bijwoning van de vergaderingen van de Staten te beëindigen ging het jonge paar tijdelijk in Delft wonen bij de Rotterdamse poort in het huis genaamd „de Harpe”. Op 17 augustus 1585 kapituleerde Antwerpen en dat betekende, dat vertegenwoordiging van de zuidelijke Nederlanden ter Staten werd beëindigd. Maar de vervulling van deze voorwaarde heeft geenszins de politieke interesse van **Daniel** beëindigd, integendeel de diplomatie was hem op de huid geschreven.

Het Leidse Van der Meulen archief heeft daarvan veelvuldige bewijzen.⁷ Daniel en Hester konden zich nu gaan vestigen in een vrijplaats, waardoor een eind kon komen aan de bedreiging met confiscatie en alle krachten konden worden ingezet voor de ontplooiing van handel en relaties. Zij besloten in Bremen te gaan wonen. De 26ste september 1585 gingen zij scheep te Enkhuizen. Bijna zes jaar heeft het verblijf daar geduurd, een zeer voorspoedige tijd. In het huis „de Domproostdij” werden vijf kinderen geboren, het tweede kind stierf kort na de geboorte.

Hoe voorspoedig het de Van der Meulens in den vreemde ook ging, zij wilden daar niet blijven. Terugkeer naar hun geboortegrond, door Hester zo begeerd, was onmogelijk. In Haarlem woonden Jacques della Faille en tante Hilaire, in Dordrecht Charles della Faille, in Leiden Jean della Faille, broers van Hester. Later vestigde zich Andries van der Meulen in Utrecht.

Op Leiden viel de keus. Na de gelukkige afloop van het beleg gaf de rekening van winst en verlies van de stad een niet rooskleurig beeld af te lezen. Zesduizend „zielen” waren gestorven door pest en honger. De verlaten kloosters waren door boeren, die daarin tijdens het beleg met hun vee hun toevlucht hadden gezocht volledig uitgewoond evenals de door glippers verlaten huizen dat weer door andere oorzaken waren. De economie had zware klappen gehad. Maar met nieuwe energie begon men aan herstel van stad en nijverheid. Er waren verschillende omstandigheden, die deze activiteiten gunstig beïnvloedden, b.v. de stichting van de universiteit, waardoor de naam van Leiden in binnen- en buitenland aanzienlijk werd verhoogd. De oorlogshandelingen en conflictsituaties inzake het geloof in de zuidelijke Nederlanden, die slag op slag aan werkgelegenheid en nijverheid toebrachten, dreef Vlamingen en Brabanders naar het noorden o.a. naar Leiden, waar de textielbazen om geschoolde werkkrachten zaten te springen. De belangrijke factor geloofsvrijheid trok niet alleen zuid-Nederlanders, van wie overigens nog een belangrijk percentage katholiek was, maar ook Fransen. De Leidse economie bloeide als nooit tevoren. De immigranten brachten de „nieuwe draperie”, lichtere weefsels dan de lakense stoffen, die de oude draperie zo beroemd hadden gemaakt, beantwoordend aan de veranderde smaak, die de vernieuwing met zich bracht.

Door de sterke aanwas van het aantal inwoners was het dringend noodzakelijk maatregelen te nemen om de woningnood, die was ontstaan en steeds toenam te verminderen. Door het slechten van de wallen kwam bouwterrein vrij, open terreinen werden bebouwd. Het werd verplicht gesteld pakhuizen tot woningen om te bouwen evenals verlaten kloosters en andere panden. Ook de milieuhygiene kreeg aandacht door het dempen van grachten, die stinkende riolen waren; de aanleg van verhardèstraten kwam op gang. Zelfs plannen voor straatverlichting werden overwogen.

Een stad met élan, met economische toekomst (naar men meende), met een gevarieerde bevolking van autochtonen, Vlamingen, Walen en Fransen, met

afb. 4. Het huis Rapenburg 19 en omgeving. Detail uit de plattegrond van 1578. door Jacob van Werven naar Hans Liefvriick. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

de eerste universiteit in de noordelijke Nederlanden, bovendien de eerste protestantse universiteit in deze streken, kortom een stad van naam, maar ondanks dat alles niet de plaats voor de vestiging van een aanzienlijk koopman. Daarvoor waren Amsterdam, Haarlem in bepaalde gevallen, en Middelburg meer geschikt. Wat heeft Daniel van der Meulen bewogen Leiden als woonplaats te kiezen? Waren het de overheidsmaatregelen, die de stad aantrekkelijk maakten, de bloei van de industrie of het cultureel en geestelijk klimaat? Ik meen, dat de laatste twee factoren de hoogste ogen gooiden.

In 1591 vestigden Daniel en Hester zich met hun vier kinderen tijdelijk in het huis Lanscroon aan de Pieterskerkgracht. Het huis Lanscroon was een huis met veertien haardsteden, een groot huis. Het liep door tot in de Schoolsteeg en werd wel in gedeelten verhuurd. Het stond op de plaats van het tegenwoordige Pieterskerkgracht 9, het pand, waarin de schildersacademie *Ars Aemula Naturae* is gevestigd.⁸ In de familie Della Faille heeft dit pand nog wel eens meer een rol gespeeld b.v. als voorlopige verblijfplaats van Hesters broer Jean della Faille.

Na een paar jaar, in 1593 op 26 januari, kocht Daniel van mr. Paulus Buys, de eerste advocaat van den lande en latere raadpensionaris, een pand aan het Rapenburg (nu nr. 19) met erf, door een poort uitkomende aan het Zand (Oude Varkenmarkt), daaraan grenzend twee kleine huisjes.⁹ Met vijf kinderen, de jongste werd op 26 september 1592 in het huis Lanscroon geboren, verhuisde het gezin naar het Rapenburg. In afwachting van voorgenomen veranderingen werd het door Hester praktisch en met smaak ingericht, hierin volgend de traditie van haar ouderlijk huis, zoals ook bij het vervullen van

plaatsen in zakelijk en huishoudelijk verband door familieleden. Zo bestuurde een nichtje, Anneke Seghers, de huishouding, bijgestaan door een keukenmeid en een kindemeisje. De dienaar Wynant Lyclaen vergezelde de heer des **huizes** op zijn veelvuldige zaken- en diplomatieke reizen, zorgde voor zijn garderobe en verrichtte alle hand- en spandiensten, een onmisbare figuur in het patroon van het gezin. Bij en na de geboorte van de vijf in Leiden geboren kinderen waren telkens enige tijd een **baker** en een voedster in huis. Op bepaalde dagen waren een wasvrouw, een wiedster en een grasmaaier aan het werk. Twee koetsen en een **rolwagen** stonden in het koetshuis, over een koetsier en paarden zijn geen gegevens **bekend**.¹⁰

Het kantoor was aan huis, neef Abraham Berrewijns „**hield** het” als kassier. Bij afwezigheid van **Daniel** werd de verantwoordelijkheid met **Hester** gedeeld.

In 1596 wordt een aangrenzend pand aan de zuidzijde van het grote pand aan het Rapenburg gekocht annex poort, schuren en „**verwerij**”, eveneens met erf, uitlopende tot aan het Zand. Na deze bezitsvermeerdering wordt aan Lieve de Key opdracht gegeven het grote huis te verbouwen. Het kleine pand heeft hiermee niet te maken gehad en het bleef „**de verwerij**”. Ik wil niet ingaan op de verbouwing, slechts op een praktische indeling wijzen. Door de voordeur, te vergelijken met de nog aanwezige deur met hardstenen kozijn van het hoogheemraadschap van Rijnland aan de Breestraat, kwam men in een ruime hal. Links daarvan bevond zich het grote salet, de ontvangkamer. Daaraan grensde de bottelarij en de kelder. De keuken lag centraal in het huis, daarnaast een flinke huiskamer, die op de tuin uitkeek. Andries van der **Meulen** achtte het een huis koning of keizer waardig. Het werd **uitgangs-** en middelpunt van vele activiteiten en betrekkingen. Het is de **koopman-diplomaat** of de diplomaat-koopman met de veelzijdige belangstelling in kunsten en wetenschappen, die met zijn vrouw een grote en gevarieerde vriendenkring in zijn nieuwe woonplaats had gekregen. In de onmiddellijke omgeving waren het vooral de hoogleraren, die de wetenschappen doceerden, waarvan **Daniel** meer dan amateuristische kennis droeg, gezien de inhoud van zijn **bibliotheek**.¹¹ Ik noem Bonaventura Vulcanius, de graecus en latinist, Franciscus Junius, de theoloog, slechts een korte tijd Aelius **Everhard** Vorstius, fysicus en medicus, beheerder van de kruidentuin, Cornelis de Groot, de jurist, en zijn jonge neef Hugo, het wonderkind, Josephus Justus Scaliger, na vele moeizame pogingen, mede door de speciale vriend van **Daniel**, de franse gezant Paul Choart heer van Buzanval, met gevolg naar Leiden gekomen „**pour donner nom et bruict à cette académie**. De medicus Gerard Bontius, de stadssecretaris en notaris Jan van Hout en Franciscus Raphelengius, academiedrukker en hebraicus, schoonzoon en plaatsvervanger van de drukker Plantijn aan de Breestraat, kunnen we rangschikken onder de huisvrienden. Ongetwijfeld was Marie de Brimeu, prinses van Chimay, een relatie van **Hester** op een wat gezelligere en gemoedelijker

onderwerp dan de wetenschap: bloem en plant. Marie de Brimeu woonde aan het Rapenburg dicht bij de academie (het huidige Rapenburg 65 en 67). Zij had het erf achter haar huis door haar grote kennis en gaven in het kweken van bloemen, planten en bolgewassen en niet te vergeten door die van anderen onder wie haar grote vriend Carolus **Clusius** omgetoverd in een klein paradijs.¹² Ook Hesters tuin zal zeker de moeite waard zijn geweest als zelfs Louise de Coligny met de jonge Frederik Hendrik en leden van haar hof midden in de winter, 30 december 1596, deze tuin een bezoek waardig keurt nadat zij het fraai ingerichte huis heeft bewonderd.¹³ Onzichtbaar vanuit het huis lagen twee bleekvelden, de turfschuur en de kippenhokken. Het bleekveld was in die tijd even begeerd als de garage tegenwoordig.

Louise verbleef in het Prinsenhof tegenover het huis van **Daniel van der Meulen** aan de overzijde van het Rapenburg gelegen. De prinses douairière logeerde vaker in Leiden om haar vrienden te bezoeken onder wie Stephana van Rossum, de laatste abdis van Rijnsburg en de jonkvrouwen religieusen, die in het zgn. hof van Zessen woonden aan het Rapenburg (tegenwoordig het museum van Oudheden), Geertruid van Oldenbarnevelt, echtgenote van **Reinoud van Brederode**, en vele anderen.¹⁴

Hester heeft in de Leidse periode 1591-1600 een belangrijke positie naast haar man in zaken en familielevens ingenomen. Het gezin breidde zich steeds uit. In de jaren 1592-1599 werden vijf kinderen geboren. Toen in het noodlottige jaar 1600 **Daniel** en de kleine **Hester** stierven was het oudste kind 14 jaar en het jongste nog geen jaar. Uit deze periode zijn enkele brieven van **Hester** bewaard gebleven, waardoor wij haar beter leren kennen.¹⁵

Zij schrijft een goed tot fraai handschrift in een ongecompliceerde, soms emotionele stijl. De brieven beginnen alle met „**Vermuellen**” en eindigen met „**Ul. huysvrouw Hester della Faille**” of „**Ul. trouwe huysvrouw Hester della Faille**”. Nooit ontbreekt de „**groetenisse**” en ook nooit de **zegewens** „blijft of sijt **Godof Gode** bevolen”. De tussenliggende tekst geeft in de meeste gevallen enige zakelijke informatie over doorgezonden brieven van kantoor. Aan de berichten over de kinderen wordt de meeste aandacht besteed, dan familieberichten en in elke brief vraagt **Hester** wat huishoudelijke boodschappen te doen of Wynant Lyclaen op te dragen.

Een brief van 15 oktober 1592 bereikt **Daniel** in Amsterdam. Daarin zegt **Hester** dat zij „**ons Lucretia beentgens de spalcken van binnen de beentgens doen binden, mij dunckt dattet soe beter sal sijn als anders ende een leerken aan haar schoentgens doen maken, dat men aen't hieltgen vast maeck om het voetgen recht te houden**”.

Twee brieven resp. van 2 februari en 21 september 1593 handelen o.a. over de vervanging van de keukenprinses, die opgezegd heeft. **Daniel** is in Haarlem en **Hester** vraagt hem met nadruk te informeren bij moeytgen

Laryncken „of men daer tot Antwerpen wel fijn keukenmeyssens soude **connen krijgen**, die hier soudén willen comen woonen of sij daer de gelegenheyt niet af en weet”.

De brief van 21 september vertelt, dat Emilia alleen door het huis loopt met een valhoed op. Het kind is één jaar. **Hester** zegt „het staet soo lieffelyck omdat soo jonck is”. Dit aardige bericht vermeld ik graag, speciaal omdat dit de enige glimlach is, die in Hesters brieven, voor zover hier besproken, doorbreekt. In deze brief vraagt zij de vroedvrouwenstoel hoger te laten maken en vooral haar slaapmutsen niet te vergeten. Zij stuurt een potje zalf van mr. **Herman** voor de zieke arm van haar schoonzuster. Veel dokters zijn geraadpleegd, maar zonder resultaat.

Het jaar 1594 was een moeilijk jaar. Gedurende het langdurige verblijf van **Daniel** in Antwerpen waren drie kinderen bij herhaling ziek, **Hansken**, **Hester** en **Emileken**. **Hansken** heeft „een verladen beurst, daer ick meest voor vrees”, soms beter soms minder goed. Het kind is erg vermagerd. Meester **Herman**, de huisarts, raadt tweemaal daags een druppel van venkelzaad te geven. Dr. Gerard Bontius, die als specialist wordt geraadpleegd, vindt dit een te sterk middel. **Hester** wil nu maar wachten tot de thuiskomst van **Daniel** voor het maken van een keuze tussen beide adviezen. Dan heeft de voedster van **Hansken** de hoest gekregen. De angst, dat de baby met de voeding de ziektekiemen binnen krijgt, doet haar de voedster goed verzorgen, zij geeft haar o.a. een hoestsiroop. Daarna heeft Cornelia de mazelen gekregen. Dr. Bontius behandelt haar. **Hester** klaagt, dat zij een zorgelijke vijf weken heeft gehad en dat haar voeding voor de baby „schier al vergaen” is.

December 1594 is **Daniel** in **Bremen**. Weer zijn kinderen ziek. Zij hebben bijna allen kwade ogen, ook **Hester** zelf. De kleine **Hester** heeft een rood puistje in het wit „bij het swert” van haar oog. Meester **Herman** geeft de raad in venkelwater een wit stukje kandij te smelten en daarmee het oog te druppelen. **Emileken** heeft de winter in haar hand, zo ernstig, dat een gaatje in een botje is gevallen en daarbij kreeg zij nog een sterk gezwollen lip, wel driemaal de normale proporties, volgens meester **Herman** ook kou. Het komt slecht uit, dat beneden geen kamer beschikbaar is om de zieken te verzorgen. „God de Heere wil se alle ons kinderen gesontheyt geven hetwelck mijn meeste vreucht is. . Het blijft hier al gedeurichlijck vriesen, ick verlange te weten oft daer tot **Bremen** oft oock daer soo coude winter is, want de eerste veurst en pleech gemeynelyck soo lange niet te deurren” (brief van 19 december 1594).

Een brief van 27 augustus 1594 „in haesten”, aan **Daniel** in Antwerpen, geeft inlichtingen over doorgezonden brieven, familieberichten. „Graef Mauris (is) desen nachtternoen ingehaelt ende hebbe mij den ammerael Justinus geforriert ende niet tegenstaende wat ick hen seyde van de universiteyt waert ende daeromme vrij van logeren, heeft mij niet mogen helpen. Hebbe hen moeten 4 bedden decken . . . Het spijt . . . deurdien dat Montens

afd. 6. Carolus Clusius, door Nicolas de Lar-
messin. Kopergravure.

afb. 7. Bonaventura Vulcanius, door onbe-
kende kunstenaar, 1596. Kopergravure.

ende alle ander vrij gaen ende niemant en molesteren dan ons". Hester geeft de groeten voor haar broer Maarten en „alle die van sijnen huysen" en andere Antwerpse familieleden.

21 september 1594 schrijft Hester aan Daniel te Antwerpen, dat zij vier dagen geleden een brief over Amsterdam geschreven heeft en daarin bericht, dat Hansken aan de beterende hand is. „Ul. hoeft nu geen haeste te maecken om herwaerds te comen dan dewijle dat Ul. daer eerst al af endigen". Er zijn verschillende opdrachten voor Wynant Lyclaen. Om een vlieger (wijde mantel) te maken is Turks grofgrein nodig, zoveel mogelijk gelijkend op de stof, die Hester in voorraad heeft. „Laet mijn breynaet kussen koopen, laet oock op de vrijdachsmerit sien ofter niet een cleyn veltkoedtsken met een slecht behanck, dat goeden coop is om kinderen op te slapen. Seynt mij eens een betthen (staaltje?) in eenen brief van de stoffe, die Ul. voor Cornelia gecocht hebt . . . Onse 12 silveren feurcken ende 12 silveren lepels sijn van Italien comen met 3 paer sijden neerbasen, 2 paer swerte ende een paer coleur, mij dunct, dat se Ul. sellen te cleyne sijn. Daer is noch een paxken met swarte fijn flossijde bij. . . Wilt onse kinderen 3 boucquetten van ivoor laten draeyen, ront, groot gelijk hier de groote nickellen (?) zijn daer de kinderen mede spelen, Wynant kent se wel. . . Wilt Marten breur noch eens presenteren om mijne costen te betaellen toen ick bij hem woonden . Onse kinderen doen Ul. seere groeten ende aen hare ooms en moeytgens . . Alle vrienden

doen UI. seer groeten ende naer hertellicke groetenis so blijft Gode in genaden bevolen”.

In 1598 werden van verschillende zijden pogingen in het werk gesteld Filips II te bewegen vrede te sluiten met de koning van Frankrijk Hendrik IV, onze bondgenoot. Het was bekend, dat Filips II overwoog ook de noordelijke Nederlanden aan zijn dochter Isabella over te dragen. Zouden de opstandige gewesten haar in dat geval als hun souvereine erkennen? Maarten della Faille, in die tijd raad van de Admiraliteit van de zuidelijke Nederlanden had nauwe relaties met aartshertog Albert van Oostenrijk, Isabella's echtgenoot. Men wenste betrouwbare informatie te krijgen over het gevoel van de regering van de noordelijke Nederlanden ten opzichte van deze belangrijke zaken. Een list van Maarten della Faille lokte Daniel van der Meulen naar Brussel. Maarten had Daniel nl. laten weten, dat hij ernstig ziek was. Hij vroeg hem ten spoedigste naar Lillo te komen, waar Maarten verbleef.¹⁶ Bij aankomst daar ontving Daniel een brief van Maarten, dat hij hersteld was en hem verzocht door te reizen naar Brussel om de moeilijkheden tussen de erfgenamen van Jan della Faille de Oude en diens broer Jacques della Faille de Oude op te lossen. In Antwerpen eindelijk kwam de aap uit de mouw. Om verschillende redenen heeft Daniel niet geweigerd in te gaan op een persoonlijk onderhoud met aartshertog Albert in het paleis te Brussel. Op knappe diplomatieke wijze heeft Daniel deze moeilijkheid kunnen opvangen en onmiddellijk na aankomst in Holland op 30 januari 1598 bracht hij prins Maurits en Johan van Oldenbarnevelt op de hoogte van het gepasseerde.¹⁷

Als reactie op het gebeurde schrijft Hester een bezorgde en geërgerde brief aan haar man:

Van der Meullen, Uwen brief van den 14 jannewari hebbe ick gisteren wel ontfangen ende ick ben blijde, dat UI. in gesontheit daer gecomen sijt. Ick sien dat ge gevreesst hebt is u overcomen, dat Marten breur UI. bedrogen heeft ende niet sieck en is. Voorwaer ick en wetet hem geen danck. Hij hadde wel beter weer mogen verwachten ende dencken, hadde UI. eenich ongeluck overcomen wie het quallyck soude gecomen hebben als mij ende mijne kinderen. Hadde ick gedacht, dat Marten breur soo hadde geweest ick en hadder u soo niet toe geraden daer te comen, maer het was het goet herte dat ick draech van het sal een oorsaecke wesen als hij UI. wel soude willen spreken, dat hij cranck waer, dat ge dan soo haest niet en sout comen. Moeyt UI. soo weynich lans saecke als ghy cont, want men heeft soo haest misdaen bij de heeren. Laet toch naer 2 (?) behancksels bij de oude cleercoopers vragen. Met onse Catellijnnetgen ist nu redelijck dan dat se 's nachts tot geen ruste en comt. Ons Hansken heeft oock dees 2 dagen sieck geweest, heeft cortsen ende gisterren is hij eenen grooten levenden wurm van onder quyt geweurden. Onse Daniels ooge en is noch niet genesen dan meester Herman seet, dattet coude weder de schult is. De ander kinderen sijn Code !of noch welvarende ende doen UI. seer groeten. Groet mij onse broeders en susters seer, nichten ende

neven ende blijft Gode bevolen. Datum Leyden desen jannewari 1598 in haeste, de brief moest wech. Ul. trouwe huysvrouw **Hester della Faille**.

In juni 1598 kondigt zich de pest in Leiden aan. Er is een patient in een van de kleine huisjes aan het Zand. **Hester** schrijft 3 juni aan **Daniel**, die in Keulen vertoeft, dat zij op zoek is geweest naar een huis in Haarlem om daarheen te trekken met het gezin indien een epidemie zou dreigen. Maar de huur van het beschikbare huis vindt zij te hoog, f 250,- per jaar, en zij wil het nog even aanzien. De epidemie drijft af en aan, meer of minder dicht bij de eigen woning. Ondanks waakzaamheid en de toen mogelijke hygiëne slaat de ziekte ook in het gezin Van der Meulen haar slag. Midden zomer 1600 keert de „haestige ziekte” weer en tast **Daniel** en de kleine **Hester** aan. Met spoed zijn de andere kinderen met **Abraham Berrewijns** en een dienstmeisje naar **Pletsenburg**, een buitenhuis van de **Malaperts**, verre familierelatie, bij **Jutphaes** gezonden. **Hester** verpleegt de patiënten in wanhoop. Op 15 juli 1600’s morgens om 11 uur sterft haar man, nog maar 45 jaar oud. Hij wordt begraven in het laatste graf op het hoge koor bij de zuidelijkste pilaar in de **Pieterskerk**¹⁸. Zijn vriend en theoloog prof. **Franciscus Junius** stelde het grafschrift samen.

De kleine **Hester** leeft dan nog. **Hester** schrijft in een ongedateerde brief aan haar „Eersaemen beminden cosijn ende **Cornelia** met alle mijne lieve kinderen”. Zij verlangt vurig te weten hoe het met hen allen daar is gegaan en of zij een huis in Utrecht hebben kunnen vinden. Zij vindt **Pletsenburg** te onpractisch gelegen, te ver van dokter en apotheker, die men te dikwijls nodig heeft. Zij denkt erover te trachten het huis van „jouffrouwe **Lanscroon**” te huren (weer het huis **Lanscroon**) waardoor zij allen weer in Leiden zouden kunnen komen. „want comender noch kinderen sieck te worden, daer ons God voor behoeden wille, soo soude ick de siecken bij mij nemen, want mijn herte is soo ongerust, dat mijne kinderren soo verre van mij sijn. Ende soo haest als iemant sijn hooft claecht bij tijts raet te doen; daer woont eenen appoteker, die maesschap is van **Jacop Pieterssen**, dat een fijn man is, die sal ul. terstont bijsta(n)t doen . . . **Jacop Pieterssen** sent u eenige preservativen om dagelijckx te gebruycken ende schrijft oock mede eenen brief. Mijne dochter **Hester** en heeft noch geene verlichtinge, de cortse blijft haer continuelijck bij, d’een tijt hebbe ick hope, d’ander tijt geve ick den moet verloren, God de Heere wil haer verlichtinge ist haer salich ende en wil mijn cruys niet te swaer opleggen. Crijcht noch een meysen oft een vrouwe, die noch acht op de kinderren neme, want als **Margriete** uytgaet moeten sij evenwel gade geslagen weurden. Ende draecht goede sorge voor de kinderren, dat se niet te veel en eten ende goede lichte spijse. Vis en is haer niet goet”.

Hester had ’s morgens vernomen, dat de kinderen zo goed in Haarlem zouden zijn geweest. Zij vraagt elke dag een brief te schrijven, want zij is in groot verlangen en verdriet. In een naschrift vraagt **Hester** „Laet de kinderren

afb. 8. Andries van der Meulen, door Daniel van den Queeckborn, 1585. Olieverf op paneel, 61 × 51 cm. Utrecht, Centraal Museum.

trecken want het is veel te cout, sij souden wat krijgen ende soo ghij niet strackx hier en comt laet het strackx doen ende ofter iemant sieck weurdt ick en wil niet dat men 't mij verswijge. Laet mij weten hoe 't met Susanneke is ende ofte wel sonder de memme te vrede is ofte dat se seer schreeuwt. Seechet Margriete dat se mij van ais in 't lange schrijfe . . ." De brief is gedateerd augustus, hij moet geschreven zijn vóór 16 augustus 1600, want op die datum overleed ook de kleine Hester¹⁹. Haar oom Andries van der Meulen was bij haar sterven. Hij schreef aan zijn zwager Anthoine Lempereur, dat hij op 15 augustus te Leiden was aangekomen laat in de avond. Hij trof zijn schoon-zuster in een beklagenswaardige toestand aan. Zij at niet en sliep niet en bleef voortdurend bij haar zieke dochttertje, dat de volgende dag om 9 uur in de avond stierf. Het was ongelofelijk, gaat Andries verder, om de moed van het kind te zien en haar verlangen naar God, haar Vader. Zij sprak tot drie uur voor haar dood om allen te bemoedigen. Zij verlangde hevig haar oom Andries te zien voor haar overlijden en omhelsde hem met zo'n hartelijkheid, dat het hem zozeer ontroerde, dat hij de goede God daarvoor dankte dat Hij door de mond van de kinderen zich kenbaar maakt als onze Vader door Jesus Christus. Het zou een te lange brief worden om alle wijsheid, die het kind sprak te schrijven. Op het laatst vroeg zij haar oom haar moeder te troosten²⁰.

Er zijn nog meer brieven bekend, die door Hester aan Berrewijns zijn

geschreven²¹. Weer spreekt zij van het huis Lanscroon om eventuele zieke kinderen daar te verplegen en de gezonden bij Berrewijns te laten. Zij vraagt bedden te huren om alle kinderen afzonderlijk te laten slapen om elkaar niet te infecteren. Vanuit Leiden schrijft **Peeter** Janssen van der Meulen, een andere neef, aan Berrewijns: „Het is noodich als Joffrouwe nicht **ul.** schrijft, dat **ul.** **aldaer** bij de kinderen blijft, want **ul.** is nu hen hoeft soo lange sij daer sijn . . . Ick sal Joffrouwe nichte hier bijstaen en helpen soo vele mogelycken is tot den leste toe. Sij vergaen als sneeu” (14 augustus 1600).

Een jaar voor het overlijden van **Daniel** had hij met zijn vrouw voor hun vriend Jan van Hout getesteerd²². Een der bepalingen was, dat de langstlevende in de compagnieschap met Andries van der Meulen en diens zwager Nicolaas **Malapert** moest blijven. Deze beiden werden naast de langstlevende als voogden aangewezen over de minderjarige kinderen. Spoedig na de dood van de jonge **Hester** verliet haar moeder het besmette huis. Pas 31 oktober van dat jaar werd door Jan van Hout in tegenwoordigheid van de weduwe en Andries van der Meulen een boedelinventaris afgesloten, mede ondertekend door Wynant Lyclaen en Christoffel Heller. Dat is een zeer uitgebreid stuk, waarin vele kostbare goederen zijn **beschreven**²³. De omschrijving van vele nummers laat de lezer met enig voorstellingsvermogen genieten van veel schoonheid. Een schat van juwelen, zilver en tin, het is onmogelijk om in een kort bestek ook maar het flauwste idee daarvan te geven. Een enkel stuk van huishoudelijke aard: een schone heerlijk gedreven waterbekken, versierd met parelen en gesteenten, een schone heerlijk gedreven vergulde waterpot, mede versierd met parelen en gesteenten, geeft een klein idee hoe kostbaar de zilveren dienschalen en ander tafelzilver moesten zijn.

In het grote salet stond een **clavecymbel**, **mogelijk** stonden er twee, want de boedelinventaris noemt een groot en een klein instrument. In de bibliotheek werden 15 muziekboeken aangetroffen. De oudste dochtertjes Cornelia, **Hester** en Lucretia waren op kostschool bij meester Jacob Claessen in Haarlem. Zij kregen muzieklessen o.a. in het bespelen van het **clavecymbel**. Ook hun moeder had immers in haar jeugd zang- en clavecymbellessen gehad.

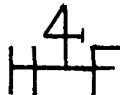
In het huis hingen vele geschilderde portretten. Ongetwijfeld meerdere in het grote salet. Zij stelden voor Jan della Faille de Oude, Andries van der Meulen, **Daniel** van der Meulen, **Hester della Faille**, Maria della Faille, zuster van **Hester**, gehuwd met Louis Malapert, en de kinderen Van der Meulen: **Hester**, **Daniel**, Lucretia, Emilia en **Hansken**. **Daniel** van den Queeborne, Antwerpenaar, had de portretten geschilderd van de bovengenoemde **Daniel** en **Hester** van der Meulen-della Faille, van Andries van der Meulen en waarschijnlijk van zijn echtgenote, van Maria en haar echtgenoot Louis Malapert, en van **Hansken** „tot die voeten toe”²⁴.

Bij het doorlezen van de boedelinventaris vindt men zeer veel opvallende

zaken; merkwaardig, dat in de wijnkelder slechts zes Bessen wijn gevonden werden bij een koopman, die de fijnste wijnen op zijn schepen invoerde!

Christoffel Heller stelde de catalogus van de bibliotheek samen. Deze catalogus werd bij Plantijn gedrukt door Franciscus Raphelengius om „te meer ruchtbaar te maecten ende gegayngden te verwittigen wat boucken in de voorsz. bibliotheque zijn”²⁵.

Drie vrienden, Jan van Hout, Christoffel Heller en Christoffel Raphelengius, na diens dood (17 december 1600) zijn broer Frans, hebben Hester juist in deze moeilijke tijden na Daniels overlijden bijgestaan. Deze weduwe was evenwel in zaken lang niet incompetent, zoals al eerder is gebleken. Zij was volkomen in staat eigen vermogen te beheren en voor zover zij in de plaats van haar man in enige compagnie of ander commercieel verband trad, deed zij dit onder -eigen handelsmerk.

afb. 9. Handelsmerk van Hester della Faille. Leiden.
Gemeentelijke Archiefdienst (Archief Daniel van der Meulen, inv. nr. 269).

Zij bleef in het grote huis aan het Rapenburg wonen met haar acht kinderen. Het kleine huis, nog altijd de verwerij genoemd, werd november 1608 verkocht.

In augustus 1609 bezocht Hester voor de eerste maal haar familie in de zuidelijke Nederlanden. Zij werd vergezeld door twee dochters en haar zwager Andries van der Meulen. Zij logeerden bij Maarten della Faille, heer van Nevele op zijn kasteel van Oydonck. Na tien dagen vertrokken zij naar Antwerpen voor het afwikkelen van Hesters belangen. Deze reis is de inleiding geweest tot meerdere herhalingen²⁶.

De jonge Van der Meulens hebben voor die tijd vrij laat het ouderlijk huis verlaten. De drie zoons Daniel, Johannes en Andries vertrokken resp. naar Oost-Indië, naar 's Hertogenbosch en naar Delft. Daniel, geboren 30 december 1589 te Bremen, was opgeleid als koopman, maar stierf reeds vóór 1618 ongehuwd in Oost-Indië. Johannes, het kind met de zwakke gezondheid in zijn prille jeugd, geboren 26 januari 1594 te Leiden, werd 23 april 1608 ingeschreven in het Album Studiosorum van de Leidse universiteit in de faculteit der letteren. Aan hem werd 18 december 1629 (Pieterskerk) attestatie verleend naar 's Hertogenbosch. Hij werd schepen van deze stad. Andries, geboren te Leiden 21 november 1597, werd 30 november 1611 ingeschreven als student aan dezelfde universiteit en in dezelfde faculteit als zijn broer. Hij woonde in 1622 te Delft ten huize van Arien Gonda²⁷. In 1646 blijkt uit het kohier van de 200e penning, dat Andries innocent is²⁸.

De vijf dochters trouwden allen in Leiden in de Hooglandse Kerk.

Cornelia en Emilia, resp. geboren te **Bremen** 12 november 1585 en te Leiden 26 september 1592, trouwden op dezelfde dag nl. 9 februari 1616²⁹. Cornelia trouwde mr. Heronimus de **Backer**, advocaat voor het Hof van Holland, wonende in den Haag. Hij was weduwnaar van Catharina Buys (Buys). Heronimus de **Backer** was twee jaar secretaris van de Vierschaar van de Leidse universiteit (1652-1654)³⁰ en in 1663 secretaris van het College van rector en rechters van de **universiteit**³¹. Emilia trouwde Jan Hochepped, koopman, **jongman** geboren te Antwerpen, wonend te Amsterdam.

Suzanna was de derde bruid. Zij was het jongste kind, geboren 20 augustus 1599 in Leiden. Zij ondertrouwde 9 september 1625 met mr. Michiel van Craeyestein, heer van Craeyestein, schepen van **Dordrecht**³². Ook zij zijn hoogstwaarschijnlijk in de Hooglandse kerk getrouwd. De trouwregisters van deze kerk hebben een hiaat over de periode van 19 februari-4 december 1625. Zij trouwden niet in de Pieterskerk.

Catharina werd op 4 maart 1596 in Leiden geboren. Zij trouwde 20 oktober 1626 met dr. Adolphus Vorstius, professor ordinarius in de medicijnen aan de Leidse **universiteit**³³, beheerder van de kruidentuin als opvolger van zijn vader Aelius Everhardus Vorstius, de hierboven genoemde huisvriend van de familie Van der Meulen.

Als laatste trouwde Lucretia, het wiegekind met de gespalkte beentjes, geboren te **Bremen** 15 mei 1591, met mr. David de Ruyter, advocaat voor het Hof van Holland, wonende in den Haag, op 23 maart 1627³⁴.

In 1634 wordt het huis aan het Rapenburg door **Hester** en haar kinderen verkocht. Tot nu toe is het mij niet gelukt de verblijfplaats van **Hester** te vinden nadat zij het huis aan het Rapenburg heeft verlaten. Zij stierf 28 mei 1643 in den Haag, 84 jaar oud. Had zij zich gevestigd in den Haag, zelfstandig of ten huize van een harer dochters Cornelia of Lucretia? Of was zij bij een van hen gelogeerd toen zij stierf? Haar lichaam werd naar Leiden overgebracht. In het begraafboek is genoteerd: Joffrou Vermulen, gekomen van buyten 13 juni 1643³⁵. In het journaal van de Pieterskerk is op 22 juni 1643 genoteerd: „**opening** op 't **coer** van juffrou Vermeulen **F.6.-**; voor het wapen te hangen **F.6.-**.” Het graf was 18 maart 1611 van de naam van **Daniel** van der Meulen afgevoerd en gebracht op naam van zijn **weduwe**³⁶. In 1698 stond het nog steeds op naam van de erfgenamen.

Hesters leven is begeleid door politieke en godsdienstige beroeringen, die fel sneden in haar persoonlijk en familieleven; ook door de hoogst boeiende ontwikkelingen in schilderkunst en andere culturen, de verwijding van de horizon door de ontdekkingsreizen, waarbij haar echtgenoot zich zozeer betrokken voelde dat hij bijna de tocht om de noord met **Heemskerck** en Barentsz. zou hebben meegemaakt.

Was **Hester**, de „**besonder** gunstige lieve beminde huysvrouw” van Sr.

Daniel van der Meulen, heer van Ranst, een boeiende, een bijzondere persoonlijkheid? Zeker wel een standvastige, zorgvolle en bezorgde vrouw. Ongetwijfeld zijn ook op haar enige kwalificaties, die de engelse gezant Gilpin in 1598 aan Daniel van der Meulen gaf, toepasselijk: „sownd, honest and wise”.

AANTEKENINGEN

1. Y. Schmitz, *Les della Faille*, 4 dln., Brussel 1965-1970.
2. Kon. Bibliotheek, Den Haag, nr. 121 D 3/30.
3. Schmitz, a.w., blz. 25 l.
4. Huishoudelijke rekeningen van Daniel van der Meulen, 1584-1586, 1593-1600, z.j. (Archief Daniel van der Meulen, inv. nr. 5, vgl. nr. 4, 5: dit archief berust bij de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden. evenals de verder geciteerde archivalia).
5. Alsv., vgl. nr. 1.
6. Alsv., inv. nr. 36.
7. J. H. Kernkamp en J. van Heyst, „De brieven van Buzanval aan Daniel van der Meulen (1595-1599)”, *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 76 (Groningen 1962), blz. 175-262.
8. X. E. Petinck, „Pax huic domui”, *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken* 49 (1957), blz. 119 e.v.
9. A. J. Versprille, „De geschiedenis van het huis van Daniel van der Meulen, Rapenburg 19”, *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken* 35 (1943), blz. 158 e.v.
10. J. H. Kernkamp, *Vijf jaar praktijk in dienst van her economisch- en sociaal-historisch hoger onderwijs*, Den Haag 1954.
11. J. H. Kernkamp, „De bibliotheek van den koopman Daniel van der Meulen onder de hamer”, *Opstellen G. A. Gevers*, z.j.
12. J. L. van der Gouw, *Marie de Brimeu, een Nederlandse prinses uit de eerste helft van de tachtigjarige oorlog*, Den Haag 1947.
13. Brief van Abraham Berrewijns aan Daniel van der Meulen. 1 jan. 1597 (Archief D. v. d. M., inv. nr. 523, vgl. nr. 32).
14. Van der Gouw, a.w., blz. 38.
15. Archief D. v. d. M., inv. nr. 269.
16. Brief van Maarten della Faille aan Daniel van der Meulen, 29 dec. 1597 (Archief D. v. d. M., inv. nr. 274).
17. Alsv., inv. nr. 319 en 935.
18. Archief Kerkvoogdij, 1ste gedeelte, afd. VIII, nr. 3, voorl. inv. nr. 753.
19. Alsv., grafboek I, voorl. inv. nr. 75 l. Zij werd bijgezet in haar vaders graf.
20. Bibliotheca Thysiana, nr. 186.
21. Zie ook J. H. Kernkamp, „Ontmoetingen op het Rapenburg en omgeving in heden en verleden”, *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en omstreken* 62 (1970), blz. 89 e.v.
22. Notarieel archief Leiden, inv. nr. 44, fol. 99-101. Authentiek afschrift dd. 21 dec. 1600 in: Archief D. v. d. M., inv. nr. 44.
23. Archief D. v. d. M., inv. nr. 68.
24. Rekening van Daniel van den Queeckborne, 20 jan. 1586 (Archief D. v. d. M., inv. nr. 465, vgl. nr. t ; gepubliceerd door J. W. Verburgt, „Een rekening van Daniël van den Queeckborne”. *Oud Holland* 44 (1927), blz. 111).
25. J. H. Kernkamp, a.w. noot 10, blz. 93. Christoffel Heller, afkomstig uit Bremen, studeerde theologie aan de Leidse universiteit. Hij werd door Daniel van der Meulen financieel gesteund en in het gezin gastvrij ontvangen. Hester della Faille zette na de dood van haar man het stipendium voort. Heller werd remonstrants predikant in Rotterdam.

26. Archief D. v. d. M., inv.nr. 269. Zie Schmitz. a.w., blz. 263. noten 5 en 6.
27. Hoofdgeld 1622 Noord Rapenburg, fol. 28. S.A.II, voorl. inv.nr. 7541.
28. Kohier 200ste penning 1646. S.A.II, voorl. inv.nr. 7379.
29. Trouwboek Hooglandse Kerk, S.A.II, voorl. inv.nr. 1227 (of B.S. nr. 89).
30. P. C. Molhuysen, „De eerste Secretaris van den Senaat der Leidsche Hoogeschool”, *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland* 6 (1909). blz. 57.
31. Grote Bewijzen T, fol. 106. Weeskamerarchief, inv.nr. 113/16.
32. Kerk.ondertrouwregister I, fol. 24 v°.
33. Trouwboek Hooglandse kerk, S.A.II, voorl. inv.nr. 1227 (of B.S. nr. 89).
34. Alsv., S.A.II, voorl. inv.nr. 1229 (of B.S. 91).
35. Begraafboek, S.A.II, voorl. inv.nr. 1472 (of B.S. 334).
36. Journaal 1641-1646. Archief Kerkvoogdij (Pieterskerk), voorl. inv.nr. 32.

LEIDSE VROEDSCHAPSPENNINGEN

door

W. F. van Zegveld

In het Notulenboek van de Burgemeesterskamer wordt op 10 november 1670 het volgende vermeld: „In de vroedschap te brengen ofte niet een penning te slaen voor de Vroedschappen inplaets van 4 stuivers”.¹

Een week later wordt de vergadering van de Grote Vroedschap gehouden. Daarin stelt burgemeester Meerman voor om „naer ‘t exempel van veele andere steden” het presentiegeld van 4 stuivers te veranderen in een zilveren penning, de zogenaamde vroedschapspenning ter waarde van ongeveer 14 tot 15 stuivers.

De vroedschapspenningen moeten dienst doen als een soort presentiegeld. Het uitbetalen van presentiegelden in het normale gangbare geld behoorde eigenlijk niet meer bij de status, die de vroedschap meende te hebben. Bij gewone vroedschapsvergaderingen ontving men één penning, bij de verkiezing van burgemeesters (op Sint Maartensavond = 10 november) twee penningen. Als er nog andere punten van discussie waren boven de burgemeestersverkiezing gaf men er nog een penning bij.

Het voorstel van burgemeester Meerman wordt aangenomen en aan de burgemeesters wordt verzocht om een stempel voor de penningen te laten maken.² De officiële stempelsnijder van de stad Leiden is in deze tijd Arent Jansz. Smeltzing (1639-1710). In 1662 was hij hiertoe benoemd en hij bleef in deze functie tot 1695, toen zijn zoon Johannes hem opvolgde. Deze Johannes Arentsz. Smeltzing (1668-na 1732) moet men niet verwarren met zijn neef, de bekende penningmaker Johannes Quiringsz. Smeltzing (1656-1693).

De eerste maker van de Leidse vroedschapspenningen is de uit Utrecht afkomstige goud- en zilversmid Dirk van Werkhoven (overleden in 1692). In 1670 had hij al 2830 schutterspenningen vervaardigd’ en het is dus geen wonder, dat hij er achter aan trekt, als er sprake is van het maken van een nieuw soort penning. Begin april 1671 doet hij het voorstel om die penningen te maken, als hij de hulp krijgt van twee stadswerklieden en als hij 2 stuivers en

afb. 1-2. Leidse vroedschapspenningen. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal (inv. nr. 133a en 134). Foto Dingjan.

8 penningen ontvangt van iedere penning, die hij maakt.⁴

Hij krijgt inderdaad de opdracht. Eind 1671 levert hij 482 zilveren vroedschapspenningen af.⁵

In 1670 is op 27 december de laatste vergadering van de vroedschap waarin nog een presentiegeld gegeven wordt van vier stuivers. Op 10 januari 1671 vindt de eerste vergadering plaats waarin gerekend wordt met de nieuwe vroedschapspenningen, met een vastgestelde waarde van 16 stuivers,⁶ die echter nog niet uitgereikt konden worden. De eerste uitreiking vond pas plaats in januari 1672.⁷ Uit de in januari 1672 betaalde rekening aan Dirk van Werkhoven blijkt ook nog, dat hij 400 stuks nog niet geschroefde penningen weer heeft laten versmelten. Daarvoor krijgt hij nog eens 2 stuiver per stuk. Waarom dit gebeurt blijkt uit de rekening van 25 januari 1672.⁸ Daarbij levert Simon Rottermont (1620-1678), de muntmeester van Dordrecht, 2233 vroedschapspenningen af. De Dordtse munt heeft ze gemaakt voor f 63,-. Dat komt dan op 9 penningen per stuk, wel even goedkoper dan de 2 stuiver en 8 penningen per stuk van Dirk van Werkhoven!

Ter verduidelijking van deze rekensommetjes dient men te weten dat tot de Franse revolutie nog gerekend werd op de Engelse manier: een gulden was 20 stuivers, een stuiver 16 penningen. Een gulden kwam zo op 320 penningen.

Arent Smeltzing en Willem van der Helm hebben die 2233 penningen in Dordrecht gehaald. Kennelijk hebben ze niet direct betaald, want op 9 februari schrijft Simon Rottermont een brief aan de thesaurier ordinaris, Rippert van Groenendijk, dat hij na veertien dagen nog niets gehoord heeft.⁹ Hij vraagt tevens of men aan zijn zwager Jacob Sonnemans, die de brief komt brengen, het geld wil uitbetalen. Dit gebeurt inderdaad op 11 februari. In dezelfde brief klaagt Rottermont „dat hij gewenst zou hebben, dat de

stempels beter hadden gehad”, m.a.w. hij vond de muntplaatjes wat te dun. Ze waren gemaakt op een waarde van 14 stuivers aan zilver.

Op 17 januari 1674 schrijft de secretaris in de notulen, dat besloten is om ongeveer 1000 vroedschapspenningen te laten maken door Dirk van **Werkhoven**.¹⁰ Op 23 maart 1674 ontvangt Floris van **Sanen** als thesaurier ordinaris van Leiden 1016 stuks vroedschapspenningen met een waarde van 812 gulden, 16 stuivers.¹¹ Deze vroedschapspenningen hadden dus een waarde van 16 stuivers. Een kwitantie hiervan is tot op heden nog niet gevonden. In 1677 ontvangt Johan van den Bergh, thesaurier ordinaris van dat jaar, 1500 vroedschapspenningen van David Hagenet, muntmeester van de **geoc-troyeerde** munt van Enkhuizen.¹² Hij maakt ze voor 125 gulden. Dat komt per stuk op 1 stuiver en 10 penningen. Duurder dan de munt van Dordrecht, maar goedkoper dan Dirk van Werkhoven.

Die munt van Enkhuizen wordt de geoc-troyeerde munt genoemd, in tegenstelling tot de officiële munt, die op grond van oude privileges ook in Enkhuizen gevestigd was. Dat octrooi (vergunning) was gegeven aan de Amsterdamse zilversmid Dirk Bosch. Hij mocht de officiële munten maken van de Staten van West-Friesland en voor die vergunning betaalde hij meer aan de Staten dan de officiële munt kon doen. Om toch winst te maken verwerkte Dirk Bosch iets minder zilver in de munten dan de afspraak eigenlijk was. Daarom werd eind 1678 zijn vergunning ingetrokken en beslag gelegd op stempels en werktuigen.

In die tussentijd had de vroedschap van Leiden **wel geprofiteerd** van die particuliere munt in Enkhuizen. In 1677 had men voor het maken van één vroedschapspenning 1 stuiver en 10 penningen betaald. In 1678 liet men nogmaals 3000 stuks **vervaardigen**,¹³ waarvoor *f* 150,- betaald werd. Eén vroedschapspenning kostte dus 1 stuiver. Deze voordelige zaken werden gedaan via de Amsterdamse agent van de Enkhuizense munt, Jurriaan **Dussel**, die er natuurlijk ook nog aan verdiende!

In 1677 waren de stempels nog gemaakt door **Arent Smeltzing**, in 1678 door de stempelsnijder van de geoc-troyeerde munt in Enkhuizen, Adolphi. In 1685 ontvangt Jacob van Zanen als thesaurier ordinaris op 22 december 3000 vroedschapspenningen met een waarde van *f* 2400,-¹⁴. Op 18 april daaraanvoorafgaand heeft **Arent Smeltzing** een stempel gemaakt „met een latijns vers” voor 20 gulden en twee stempels met de leeuw en het wapen van Leiden voor 40 gulden.¹⁵ Wie ditmaal de vroedschapspenningen vervaardigd heeft is tot nu toe onbekend. Een kwitantie is niet gevonden.

Jacobus de Tombe levert in 1702 1300 vroedschapspenningen aan de stad Leiden, ter waarde van **f** 1040,-.¹⁶ Dit is een ongewone situatie.

Jacobus de Tombe is een gouverneur van de lakenhal van 1692 tot aan zijn overlijden op 19 juli 1704. Bij zijn trouwen in 1681 staat als beroep aangegeven: koopman. Als notabele in Leiden en als koopman heeft hij kennelijk verdiensten gezien in de leverantie van vroedschapspenningen. Tot nog toe

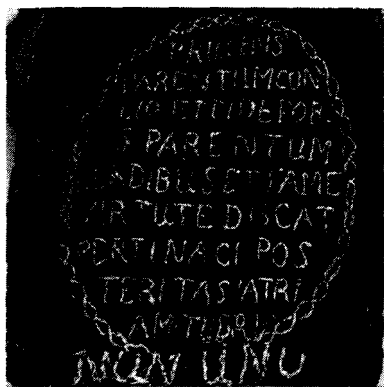
afb. 3-4. Leidse vroedschapspenningen. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal (inv. nr. 135 en 137). Foto Dingjan.

zijn we er niet in geslaagd om te ontdekken waar die vroedschapspenningen van 1702 vandaan komen. Wel is er de opmerking in de notulen van de burgemeesterskamer van 15 augustus 1702, dat „Burgemeesteren goed gevonden hebben de vroedschapspenning te begrijpen op 16 stuivers **omredenen**, dat de inscriptie van ouds andersins niet op de penningh **zoude** kunnen **staen** als dezelve minder **zoude zijn**”.¹⁷ Tot die tijd werden de vroedschapspenningen geslagen op muntplaatjes met een zilverwaarde van 14 stuivers. Simon Rottermont klaagde daarover al in 1672. Dit verklaart misschien het verschil in diameter. Er zijn namelijk penningen van 30 en van 32 mm. doorsnede.

In 1710 worden er door muntmeester Mattheus Sonnemaens van Dordrecht 4030 vroedschapspenningen afgeleverd.¹⁸ Deze Mattheus (1650- na 1715) is een broer van Jacob Sonnemaens, die in 1672 het geld voor Simon Rottermont te Leiden geïnd heeft. De stempels zijn deze keer gemaakt door Daniël Koene voor een bedrag van 215 gulden en 15 stuivers. Deze betaalt aan een smid voor het smeden van negen stempels 35 stuivers per stuk, dus een totaalbedrag van 15 gulden en 15 stuivers. Als de vroedschap deze verantwoording in de rekening ziet, gaat ze daar niet mee accoord, omdat afgesproken was een bepaald bedrag te betalen aan Daniël Koene. De rekening van de smid zou daaronder vallen. Daniël Koene ontkent dat en zegt, dat in de afspraak alleen is gesproken over het snijden van de stempels, waarvoor hij zijn geld zou krijgen. Na dit geharrewar blijkt de vroedschap bakzeil te halen en betaalt hem alsnog „5 **enkelde ducaton**” uit. Hieruit blijkt dat een ducaton 63 stuivers is.

Na 1710 is geen aanmaak van vroedschapspenningen meer gevonden.

De verantwoording van de uitbetaalde vroedschapspenningen vindt trouw

afb. 5. Met zijde geborduurd fluwelen zakje voor vroedschapspenningen, Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

afb. 6. Met zilverdraad geborduurd fluwelen zakje voor vroedschapspenningen, Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

elk jaar op 10 november plaats tot en met 1794. De laatste vroedschapsvergadering, waarbij de penningen gebruikt worden, wordt gehouden op 14 januari 1795, even voor de komst van de Franse troepen.¹⁹

Hierbij zou men de vraag kunnen stellen: waren er nog penningen in voorraad, toen men zo plotseling met de uitgifte hiervan stopte? Een kwitantie van 6 april 1841 geeft hierop waarschijnlijk het antwoord. Daarin geeft de stedelijke ontvanger van Leiden een verantwoording voor de ontvangst van f 639,45 „wegens het provenu der verkochte en versmolten zilveren vroedschapspenningen deze stad in eigendom toebehorende en in 1838 door den gewezen klerk C. Seyn aan de Raadscommissie overgegeven”. Sinds 1813 hadden er malversaties plaats gevonden, waarbij Casper Seyn een der hoofdschuldigen was.²⁰ Toen de fraude in 1838 uitkwam, heeft Seyn zijn waardevolle bezittingen ter beschikking gesteld in de hoop om verder vrijuit te gaan. Dat lukte niet en hij werd toch gevangengenomen. De lijst van zijn in beslag genomen boeken, schilderijen en kostbaarheden beslaat tientallen bladzijden, waarvan al zeven stuks met een beschrijving van sieraden, waardevolle voorwerpen, munten en penningen.²¹ De vroedschapspenningen zijn kennelijk verkocht en het restant versmolten. Waar dat gebeurd is hebben we nog niet kunnen achterhalen.

Vroedschapspenningen zijn ook voor vele andere Nederlandse steden vervaardigd. Na Leiden volgden Haarlem in 1688, Rotterdam in 1689, Gouda in 1691, Alkmaar in 1692, 's-Hertogenbosch in 1704 en Den Haag pas in 1718.

In vergelijking met de vroedschapspenningen van andere steden zijn die

van Leiden beslist niet mooi te noemen. Die van Rotterdam en Den Haag waren veel kunstzinniger, van 's-Hertogenbosch waren ze veel groter in aantal en variaties.

Afgezien van de onderlinge stempelvverschillen zijn de Leidse vroedschapspenningen steeds gelijk geweest aan het eerste ontwerp.

Op de beeldzijde staat een Hollandse leeuw met in zijn rechterpoot een omhoog wijzend zwaard. De linkerpoot rust op het wapen van Leiden met de kroon en de twee sleutels. Als omschrift staat er: Nummus senatorius (raadsheerpenning). Van deze voorzijde zijn tot nu toe acht verschillende uitvoeringen aangetoond kunnen worden.

De achterzijde is geheel gevuld met een latijnse tekst. Deze komt in twee versies voor.

1. Prudens parentum cladibus et fide virtute discat pertinaci posteritas patriam tueri.

2. Prudens parentum consilio & fide. Fortis parentum cladibus fame. Virtute discat pertinaci posteritas patriam tueri.

Van deze latijnse tekst zijn negen verschillende uitvoeringen bekend.²²

In Van Loon komen drie verschillende afbeeldingen voor²³, in Bizot één afbeelding met de verklaring van de latijnse tekst²⁴: „Dat de nakomelingen, door de wijsheid en trouwe hunner voorouderen voorzichtig geworden zijnde; en door derzelver uitgestaane nederlaagen en hongersnood hebbende **leeren** verdraagen; hieruit **leeren**, dat het beschermen van zijn vaderland een deugd is, daar men eeuwiglijk aan moet verbonden blijven.”

BIJLAGE

In de periode tussen 10 november 1670 en 14 januari 1795 zijn er 16.561 vroedschapspenningen geslagen. In onderstaande tabel vindt U een overzicht van de aantallen en de makers of de plaatsen van vervaardiging.

<i>jaar</i>	<i>aantal</i>	<i>wie of waar</i>
1671	482	Dirk van Werkhoven
1672	2233	Munt in Dordrecht
1674	1016	Dirk van Werkhoven?
1677	1500	Munt in Enkhuizen
1678	3000	Munt in Enkhuizen
1685	3000	???
1702	1300	???
1710	4030	Munt in Dordrecht
	16561	

AANTEKENINGEN

1. Secr. arch. 1575-1851 (verder te noemen SA II) inv.nr. 563 blz. 79 (Notulenboek van de burgemeesterskamer A).
 2. SA II inv.nr. 454 folio 134vo (Vroedschapsboek Y).
 3. SA II inv.nr. 3714 folio 4X d.d. 15/5 1670 (Ordonnantieboek Y).
 4. SA II inv.nr. 563 blz. 96 (1 april 1671; Notulenboek burgemeesterskamer A).
 5. SA II inv.nr. 3774 folio 78, d.d. 22/1 1672 (Ordonnantie boek Y).
 6. SA II inv.nr. 650 blz. 136 (Burgemeestersdagboek N).
 7. SA II inv.nr. 151.
 8. SA II inv.nr. 3774 folio 80 en 80vo (Ordonnantieboek Y).
 9. Idem.
 10. SA II inv.nr. 563 blz. 180.
 11. SA II inv.nr. 650 folio 55.
 12. SA II inv.nr. 3775 blz. 216 d.d. 29/5 1677 (Ordonnantieboek Z).
 13. SA II inv.nr. 3775 blz. 288vo d.d. 9/1 1678.
 14. SA II inv.nr. 652 folio 19vo d.d. 22/12 1685 (Burgemeestersdagboek P).
 15. SA II inv.nr. 3776 folio 255 d.d. 28/2 1686 (Ordonnantieboek AA).
 16. SA II inv.nr. 655 folio 20 d.d. 1/1 1702 (Burgemeestersdagboek S).
 17. SA II inv.nr. 565 blz. 161 d.d. 15/8 1702 (Notulenboek burgemeesterskamer C).
 18. SA II inv.nr. 3781 folio 131 d.d. 2/8 1710 (Ordonnantieboek FF).
 19. SA II inv.nr. 489 na folio 27 (Vroedschapsboek FFF).
 20. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, IV. Den Haag 1918, blz. 119 en 120.
- Voor verslag van de rechtszitting: Bibl. Gem. Arch. nr. 7000 C. Seyn.
21. Bibl. Gem. Arch. nr. 75689.
 22. Omdat dit artikel meer een verhaal is dan een zuiver numismatische uiteenzetting zijn veel numismatische bijzonderheden weggelaten. Niet ingegaan is o.a. op de verschillen tussen de stempels onderling, de voorkomende combinaties, de geslagen gouden vroedschapspenningen, enz.
 23. G. van Loon, *Beschrijving der Nederlandsche historipenningen*, I, Den Haag 1723, blz. 196.
 24. P. Bizot, *Medalische historie der Republiek van Holland*, Amsterdam, 1690. blz. 24.

EEN OOGGETUIGEVERSLAG VAN DE BUSKRUITRAMP VAN 1807

door

dr. J. P. Duyverman

Aan de ramp met het buskruitschip op 12 januari 1807, waarbij een gapende wond in het centrum van Leiden werd geslagen die maar langzaam zou helen, is altijd veel aandacht besteed: weeklachten en pamfletten in de tijd zelf, later studies over de ramp, over de belangstelling van koning Lodewijk Napoleon of de bouwactiviteit die volgde; het belangrijkste onder deze geschriften is het gedenkboek, dat prof. dr. L. Knappert na 100 jaar aan deze gebeurtenis wijdde.

Toch kan ook nu nog het ooggetuigeverslag, vastgelegd in het dagboek van een eenvoudig ingezetene, bewaard in het Gemeente-archief van Leiden (Bibliotheek nr. 1156), onze belangstellingstelling opwekken.

„1807 den 12 januarie **wierde** wij des agtermiddags om 4 uur in een alderdroevigst elende gedompelt door (een) de onvoorzigtigheid van een schipper die met eenige duyzen **ponde** kruyt gelaade in het raapenburg omtrent de **zaaihal** was stil gaan **legge** en van het schip was af gegaan in de een of andere kroeg om te gaan drinke omdat het koopelmaandag was en hij **teege** mense die daar ook waare **gezege** had die hem vraagde wat hij in **hadde geseght hadde** steenkoole. Of hij nu dronke was en met vuur op het schip bezig heeft geweest of hoe het bij gekoome is **weete** wij niet want niemand had erg in het schip. **Altans** **ZOO** om vier uren is het schip in de lugt gespronge en heeft duyzende menschen ongelukkig gemaakt want de gansche stad was verwoest. Dat niet tot een puyhoop lag stont in een geraamte. En nog **hadde** wij gods groote genaade en barmhartigheid bij dit droevig ongeluk ondervonde want wij **hadde** daar alle bij om kunne gekoome hebbe. Maar dat heeft die goede god nog niet gebleeft. Hij heeft er nog eenige gespaart.

De elende en jammer en gehuyl was niet te vertelle zooveel menschen tot

pletteren zoo veele gekweste die onder de puyhoopen vandaan **wierde** gehaalt al. Zelf de pieterskerk stont verders op het **invalle**. Daar wierd des anders daags toe er volk van de kooning kwam wagte **gestelt** om de menschen die weg te verbiede en de mensche die daar in haar geraamtes van huysen nog waare **moeste** daar vandaan.

De kooning is des avonds om tien uren uyt den haag gekoome in onze verwoeste stat. En is zelf op de verwoeste en verbrande hooppe mee gaan helpe om waare het moogelijk nog ongelukkige die nog **leeve hadde** te redde. Nu en dan vondeze nog leevende het kint van eene de vroede heeft hij op zijn arm gehad des anders daags toen het uit de puyhoop vandaan **was** het welk maar riep og mijn lieve **fransman** breng mijn maar bij mijn vaader. Zijn moeder met een kint aan de borst hebbe zij wel hoore kerne maar **konde** haar niet levendig krijge. De brand was te fel. En zoo waare er veele daar wel het gekerm van **gehoort** wierd maar die door de verwoesting zoo spiedig als men wel wenste niet geret **konde** worde. Het was elendig elendig om te zien en te hoore.

Donderdags den 16 wierd er nog eenne profester Kluyt leevendig uyt geret. Die had een **taafelbel** bij zig en god gaf hem de vermoogens om op den duur te **belle** hetwelk wel **gehoort** wierd maar zij **konde** niet bij hem koome voor des donderdags.

Dingsdag den 13 dito liet de kooning eenige bakkers in den haag brood bakke en liet het na leyde voere. En toen wierd hier de bakkers aangezegd dat zij het **moeste** haale aan de **schuyte** in het raapenburg omtrent het academie het welk gedaan wierd. Toen kon een ider brood haale bij de bakkers die het noodig **hadde** voor de gewoone prijs van 4 st en een duyt want de bakkers nog grutters nog winkeliers mogte niet verkoopen maar **moeste** al wat niet bedekt was geweest op het **stathuys** brenge om na te zien of er ook glas in **weeze** mogt. Met verwondering hebbe wij van agtere moete beschouwe hoe het moogelijk is geweest in **zoo** een bedroefde omstandigheyt dat er aanstons **zoo** een goede order plaas heeft gehadt want geen mens in leyde of hij was tot der Doot toe ontstelt.

En van dat het ongeluk gebeurde of **waaren** aanstons veel menschen die haar hulp bij spande wat hij maar kon om de ongelukkege uit het vuur en puy te redde **zooveel** het mogelijk was. Verders is er aanstons nauwkeurig agt gegeven op dat er van de **goedere** die onder die puy laage niet gestoole **wierde**. Eeuvelwel **waaren** er nog zulke onnatuurlijke menschen die haar van eenig gelt en andere **dinge** hebbe wille verrijke. Daar zijn er ook nog op betrapt en **gevang**e gezet.

Toen wiert er nog sterker opgepast want al wat maar werke wilde kon klaar kome. Honderde werkliede uyt andere plaasen kwaame hier aan het werk. En ider kreeg een lint wit of root. Daar stont op werkliede; dat **moeste** zij om haar hoed of arm strikke; die kreeg 1 **gulde** daags.

Over dit werkvolk was waare verscheyde opzigters **gestelt**. Die wiste hoeveel zij het onder haar **hadde**; en waare er ook die kaartjes op haar hoed of arm **hadde**, dit waare weer andere. **Zoo** imand mee na zijn naast bestaande of bekende onder de puy wilde gaan zoeke die moest ook een **teeken** hebbe; anders mogt hij niet door

afb. 1. Het springen van het kruitschip op 12 januari 1807, door Jan Anthonie Langendijk, 1807.
Tekening, 19,5 × 29,5 cm. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

want het stont overal met burgers en mieliteren bezet. De schipper die de puy weg voere hadde ook een lint daar stont schipper op.

Duyzende vreemde menschen kwaame in de stat om dit treurtonneel te aanschouwe. De doode die niet kenbaar waare wierde van de stad begraven ook van degeen die onmagtig. Zij wierde alle die gevonde wierde en aanstons niet geygent op het statshuys gebragt en daar kon degeen die naa een doode zocht gaan zoeken. Tijt hadde de timmerliede niet om kiste te maake want ider was door de stat aan het werk maar donderdags en vrijdaags den 16 en 17 (15 en 16 D.) kwaame de amsterdamse schuyte met doorkiste aan.

Men zag niet anders binne kooome als scheepe met panne en glas en hout. De joode begroef haar ygen doode. De joode kerk was ook verwoest. Het stathuys was ook eene torentje afgeslaage boove de boeve vierschaar verders de panne en glaase aan stuk.

Wonderlijk was het met de tooren van de zaaihal want van onderen in de ronte was alles stuk en lag omver maar de tooren was blijve staan. Er kwaame ook scheepe met matrassen en beddegoet voor het werkvolk dat van buyten was gekoome. Die wierde in de festijnhal op de Haarlemstraat geplaat. De roomse weesjongens wierde op de pieterskerkgragt geplaat want het weeshuys was ook weg."

„De koning die zmorgens den 15 dito weeder in de stat is gekoome en weeder op de verwoesting is gekoome liet aankondige dat aan ider hetzij burger of militair dat die een mens levendig onder de puyhoope kon redde tien Dukaate zou ter hand doen stelle aan de magistraat om daardoor de ongelukkige armen inwoonders van leyde die geen huysvesting over hadde van een en andere behoeften te voorzien. Dog dit wierd ongelijk gedeelt want verscheyde liede die in huurhuize woonde ginge ook na het huyszittenhuys toe; daar wierd het uyt gedeelt, elk bon uyt de stad moest kooome op zijn beurt, het wierd dagelijks bon voor bon uyt geklonke; dog het was voor die geen die zoo ongelukkig waare van huysvesting te hebbe en van haar goedere ontbloot waare; maar liede die geen schaade hadde haalde ook maar het ging verbaast ongelijk. Er wierd gelt uytgedeelt en grutte rijst brood zoep elk na rato dat het huyshoude zwaar was.

Ook is nog provizioeneel uyt slans schatkist een zomma van 100 000 gulde ter hand gestelt aan de minister van binnelanse zaake gedeeltelijk tot reperasie van de ongelukkige inwoonders. Ook heeft de koning permissie verleend om een algemeene collecte door het heele land (of nu ter tijt koningrijk genoemt) te laate doen tot herstelling zoo veel moogelijk is van die ongelukke stat.

Er zijn in dit ongelukkig lot de heere zij gelooft geen eene leeraar omgekooome of ook geen eene student. De koning belooft vergoeding van schaade zoo van boeke meubilen kleederen van die studenten welke het zelve op die noodlottigen dag hetzelfde daardoor hebbe verlore mids elk het zijne met een schriftelijk opgaave aan de proffesters ter hand stelle moest."

Terwijl de inwoner van Leiden zijn dagboek vervolgt, schrijft koning Lodewijk Napoleon reeds enige dagen na de ramp een wedstrijd uit voor een ontwerp voor de nieuwe bebouwing van het rampterrein. Ondanks de vele inzendingen, ingewacht uiterlijk 20 februari, in dit „Concours”, is deze voortvarendheid niet beloond. „De herbouw is wel ontworpen maar nooit tot stand gekomen”, schrijft Knappert. Zo kon men tot in het eerste kwart van deze eeuw het Van der Werff park nog horen aanduiden met wat in de volksmond heette „de rewine”.

EENKAARTVERHUIZING

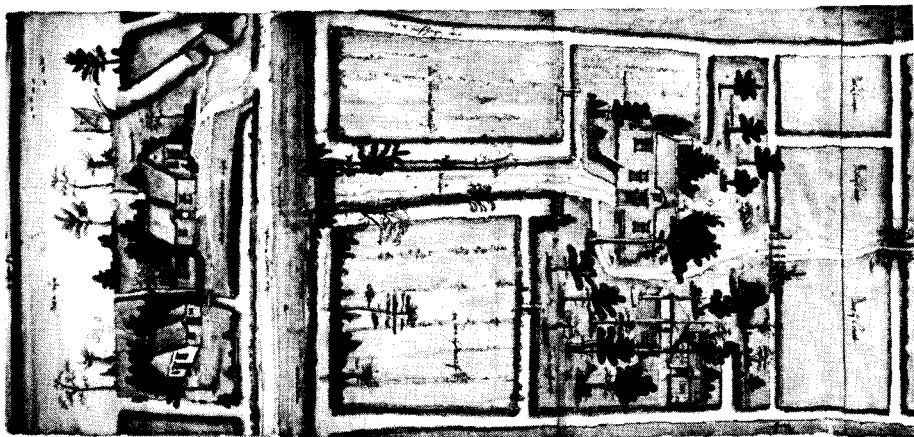
door

P.J. M. de Baar

Op de tentoonstelling „Leiden '74", in 1974 gehouden in het Stedelijk Museum de Lakenhal, was onder nr. 240 te bewonderen een uit vier geaquarelleerde pentekeningen bestaande kaart van een boerenbedrijf in Alphen tussen de Gouwe en Zwammerdam. Degenen die deze kaart, die behoort tot de verzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst, voordien reeds kenden, zullen met verwondering de plaatsaanduiding gelezen hebben; voorheen immers werd de kaart geacht voor te stellen een boerenbedrijf iets ten westen van het voormalige huis Stopenburg te Hazerswoude-Rijndijk. Vanwaar dan deze verandering, zal men vragen.

Meestal is bloot toeval, vaak in combinatie met een fotografisch geheugen, de oorzaak dat onbekende of onder een verkeerde benaming bekend staande foto's, prenten, kaarten e.d. „thuisgebracht" kunnen worden. Ditmaal was

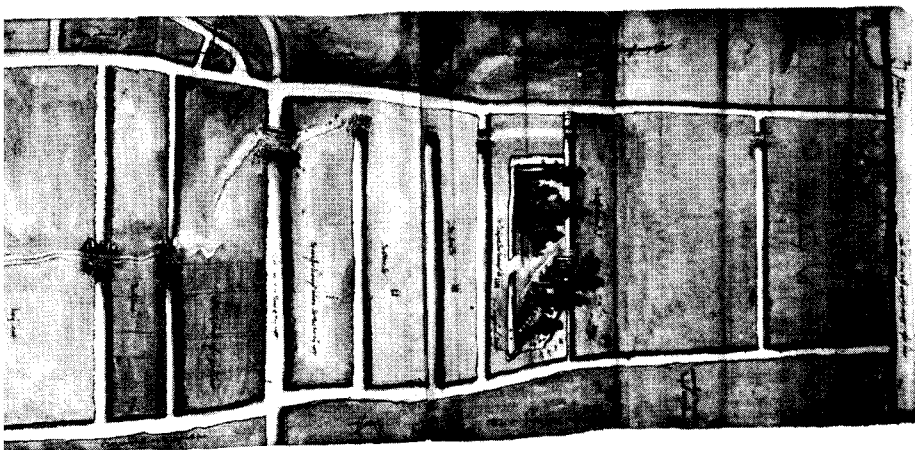
afb. 1. Boerenhoeve te Alphen aan de Rijn, midden 16de eeuw. Tekening. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

echter een misverstand de oorzaak. Hoewel immers op de kaart als oostelijke belending „Stopenb(urg)” vermeld is, zette zich bij mij het idee vast dat wel bekend was dat de afgebeelde boerderij onder Hazerswoude, ergens tussen het voormalige huis Stopenburg en de grens met Zoeterwoude, gelegen was, maar dat een preciese localisering nooit was vastgesteld. Aangezien de ligging van een boerderij dankzij de morgenboeken van Rijnland zeer exact te bepalen is, besloot ik een onderzoek in te stellen in het Oud-Archief van het Hoogheemraadschap Rijnland, een stap waartoe ik zeker niet gekomen zou zijn wanneer ik mij had gerealiseerd dat het opschrift op de kaart duidelijk maakte dat de betreffende boerderij direct aan Stopenburg grensde.

Het onderzoek kon beperkt blijven tot de morgenboeken van Hazerswoude van 1543 (het eerste dat er gemaakt is) tot 1571, aangezien op de kaart als eigenaar van het belendende perceel ten westen is vermeld Cornelis Stalpert van de Wyelle, die op 30 januari 1571 overleed.' Eigenaren van andere belendende percelen waren volgens de opschriften op de kaart Claes Alewijnsz. en Jan Coninx. In de morgenboeken moesten deze namen dus in een bepaalde volgorde worden teruggevonden, samen met de naam van een college of persoon uit Leiden, wiens kaarten en archieven op een verklaarbare wijze later bij de Gemeentelijke Archiefdienst terecht konden zijn gekomen.

Bij het doorlezen van de genoemde morgenboeken, die een droge opsomming geven van percelen met hun grootte, eigenaar en eventuele pachter, kwam ik deze personen niet tegen. Dit kon slechts betekenen dat de kaart geen Hazerswoudse hoeve afbeeldt. Gezocht moest daarom worden in de morgenboeken van andere tussen Katwijk en Bodegraven (de grens van Rijnland) gelegen ambachten, die de Oude Rijn als noordgrens hadden. De

gezochte namen bleken te vinden te zijn in Alphen. In de huidige polder Steekt, gelegen tussen de Gouwe en Zwammerdam, kwamen nl. in 1564 achtereenvolgens als eigenaars voor: Cornelis **Stalpart** van der **Wiele** tot Haerlem, Sinte Katharijnengasthuys tot Leyden c.s., Willem Corneliss. tot Leyden, Claes Aelwijnsz. erfgenamen tot Leyden, Jan Conincxss. erven tot Haerlem en Cornelis Stalpart. De volgorde van deze namen klopt precies met die op de kaart, waarop dus afgebeeld moet zijn de hoeve van het **Catharina**-gasthuis, een instelling waarvan de archieven en kaarten inderdaad thans bij de Gemeentelijke Archiefdienst berusten.

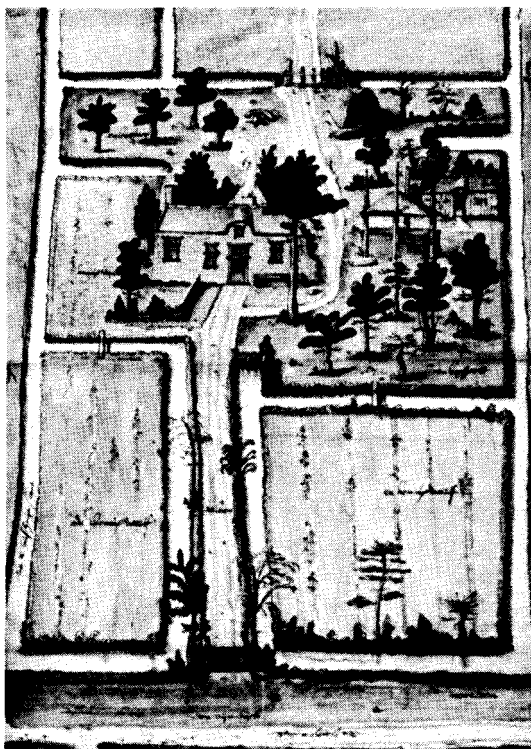
Het oudste morgenboek van Alphen dateert uit 1541.² In juli, augustus en september van dat jaar werd door de bekende Pieter Sluyter het hele ambacht perceel voor perceel opgemeten.³ In de polder Steekt komen van west naar oost de volgende van belang zijnde beschrijvingen voor:

1. Claes Adriaensz. tot Leyden eygenaer. Trijn Gijszen wedue bruycster, groot mitten noeterdijck 9½ m(**orgen**) 151 **roen**.⁴
2. Sinte Katherijnengasthuys tot Leyden mit **Gelis** van Hueschden tot Haerlem, meer andere eygenairs, Cornelis Luytensz. bruycker, mitten noeterdijck 23 m. 75 r.
3. Willem Cornelisz. tot Leyden eygenair, Claes Willemsz. bruycker, die **snepel** groot mitten noeterdijck 1½ m. 229 r.⁵
4. Claes Aelwijnsz. tot Leyden eygenair, Geryt Willemsz. bruycker, die **snepel** groot mitten noeterdijck 6½ m. 152 r.
5. Jan Koenisz. tot Haerlem eygenaer, Gijsbert **Jansz.** bruycker, de **snepel** groot mitten noeterdijck 8½ m. 295 r.
6. Willem Gerrit Huygensz. tot Leyden eygenaer, Gijsbert **Jansz.** bruycker mitten noeterdijck 16% m. 115 r.

In 1564 waren in de eigenaren de volgende mutaties opgetreden? 1 en 6 waren in handen gekomen van Cornelis **Stalpart** van der **Wiele**, bij 2 was **Gillis** van Heusden verdwenen en Claes Alewijnsz. van 4 en Jan Konings van 5 waren overleden. In het morgenboek van 1576, kort na het beleg van Leiden, zag de reeks van eigenaars er nog hetzelfde uit, maar pachters worden er niet vermeld en achter iedere post staat „**Desolaet**”. Ofschoon het gebied ten oosten van de Gouwe niet ten behoeve van het ontzet van Leiden geïnnundeerd is,⁷ was de lust tot het uitoefenen van het **landbouwbedrijf** blijkbaar erg gering.

Het morgenboek van 1580 geeft:

1. Frans Hals tot Haerlem
- 2a. Harman Roeten met Sinte Caterijnengasthuys, meer andere eygenairs, d' voors. Harman bruycker
- 2b. Jan Martensz. met Sinte Caterijnengasthuys, meer eygenairs, d' verss. Jan bruycker

afb. 2. Boerenhoeve te Alphen
aan de Rijn, detail van afb. 1.

3. Stopenburch, Mees Gerritsz. bruycker

(4. spoorloos verdwenen)

5-6. Harbart **Stalpart** tot Haerlem eygenaer, Thijs Jacobsz. met Leen Ghysen
bruyckers.

Perceel 2 is gesplitst in twee percelen van $11\frac{1}{2}$ morgen 5 hont (wij zouden
zeggen 12 morgen 2 hont). Qua maten treden er beduidende verschillen met
de vroegere metingen op. Opvallend is het gebruik van het woord „**Stopen-
burch**” voor perceel 3 !

Het morgenboek van 1588 tenslotte geeft:

1. Harpart **Stalpart** tot Haerlem

2a. Harman Roeten eygenaer **ende** bruycker van Sinte Catherijnengasthuys tot
Leyden met Gerrit Harmanss. erven ter Goude

2b. Cornelis Claessen eygenaer **ende** bruycker van Sinte Catherijnengasthuys tot
Leyden met Gerrit Harmansz. erven ter Goude

3. Cornelis **Willeboortss.** tot Leyden eygenaar, Mees Gerritss. bruycker
4. Aelwijn Claess. tot Leyden
- 4a. Mathijs **Jacobss.** eygenaer **ende** bruycker, een uytendijck 1½ h.
- 5-6. Harpart **Stalpart** met Jan Conincxss. tot Haerlem eygenaers, Mathijs **Ja-**
cobss. ende Lenert Ghijsen bruyckers.

Perceel 4a is zeer duidelijk van perceel 5-6 afgesplitst. Van de nieuwe eigenaars sedert 1580 is Heribert Stalpaert van der Wielle een zoon van Cornelis, en Cornelis Willebrordsz. een broer van Maerten Willeboortsz. van Stopenburg, die in de Leidse trossiersrekeningen voorkomt.* Alewijn Claesz. **Verhooch** (Van der Hooge) was blijkbaar een jongere zoon van Claes Alewijn Claeszz. en Anna Cornelisdr. van der Hooge; Claes Alewijnsz. overleed op 15 juli 1561 te **Leiden**.⁹

Over de kaart zelf is vrij weinig bekend geworden. Drs. E. Pelinck, die in 1960 de vier bladen, die toen in de Prentverzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst verspreid waren over Leiderdorp, Zoeterwoude, en „**Varia**” bij elkaar voegde, beschouwde een kunstenaar uit de omgeving van Pieter Cornelisz. Kunst, de zoon van Cornelis Enghebrechtsz., als de maker ervan. Kunst zelf is vrij bekend als maker van kaarten,” maar de rekeningen en andere bescheiden van het Catharinagasthuis bieden in dezen niet de minste steun en noemen zijn naam niet als kaartenmaker. Sedert 1552 was Jacob Sluyter de vaste landmeter van het **gasthuis**.¹²

De kaart moet in ieder geval tussen 1541 (toen Cornelis **Stalpart** van der Wielle nog niet vermeld werd als belending) en 1561 (het sterfjaar van Claes Alewijnsz., die op de kaart nog zelf als belending genoemd is) gemaakt zijn. De blaffers van het gasthuis over deze jaren maken wel melding van enige activiteiten met betrekking tot het perceel in **Alphen**.¹³

(1541) „**Betaelt** van 't landt van Cornelis Luytess., van 't **schaerden ende** van twee **weeten** gedaen an Jielis van **Hoesden ende** an Symen Heynricksz. **Winckel, t'samen 3 R(ijnse) g(ulden) 4% st(uiver).**

Betaelt Geryt Jansz. van dat hij Cornelis Luytess. 't landt ontwaert **ende** aengeduyt(?) heeft, 5½ st.

Betaelt Geryt Jansz. van dat hij verteert heeft bij die **lantmeters**, 8 st.”

(1542) „**Betaelt** den **lantmeter** van zeecker percelen van landen gemeten voer 't gasthuys, 30 st.”

Deze posten hebben waarschijnlijk betrekking op de meting van Alphen door Pieter Sluyter in 1541; de post uit 1542 kan ook een meting in een ander ambacht betreffen. In 1545 raakte het gasthuis blijkbaar in conflict met Cornelis Luytess.:

„**Betaelt opten** 8e juni Adriaen Symonsz., **talman**, 23 st.

Betaelt opten 4e januari (1546) van **lant** te **meetten**, 6½ st.

Bet. opten le februari Cornelis Jacopsz., deurwairder, van twee exploitanten die hij gedaan heeft tegens Cornelis Luytensz., 33 st.”¹⁴

De registers van de rentmeester van het gasthuis vermelden bij dit perceel sedert 1545 dat het eigendom is „achtervolgende zeeckere uitspraecke, gedaen bij Heeren Abel van Colster, ridder, raidt ordinarijs in den Hove van Hollant opten 19e july 1545, welcke uitspraecke leyt in de pleytzack”.¹⁵ Deze pleitzak is echter in de loop der eeuwen spoorloos verdwenen.

Latere kaarten van de hoeve zijn opgenomen in de kaartboeken van het gasthuis. Zo is op de kaart uit 1609 door Jan Pietersz. Dou¹⁶ de ook op de 16de-eeuwse kaart afgebeelde vogelkooi nog goed als zodanig te herkennen. In het kaartboek dat Dou in 1618 maakte duikt ook de benaming „Cade genaemt den Toeganck” op voor de zuidelijke begrenzing van de polder Steekt,¹⁷ terwijl men op de grote kaart reeds op dezelfde plaats „Thoeghang ofte kae” vindt en nog heden de Toegangse wetering de zuidgrens van de polder Steekt vormt! Dit is, naar ik meen, een reden te meer om deze kaartverhuizing te rechtvaardigen en de fraaie 16de-eeuwse tekening van een boerenhoeve te verplaatsen van nr. 73260 (Hazerswoude) naar nr. 71829 (Alphen a. d. Rijn).

AANTEKENINGEN

1. Oud-Archief Rijnland, inv. nr. 5, fol. 6. Gedrukt in: Simon van Leeuwen, *Batavia Illustrata*, 's-Graven hage 1685, blz. 1505.

2. Oud-Archief Rijnland, inv. nr. 3663, fol. 10.

3. A. H. Huussen jr., De kaart van Leiden en omgeving door Pieter Sluiter (1550), *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 61 (1969), blz. 91-97, speciaal blz. 93 en noot 16.

4. Mitten noeterdijck is een samentrekking van mit den uytterdijck. Een uytterdijck is het land tussen een rivier en de rivierdijck.

5. Snepel is vermoedelijk een gerend stuk grond, gelegen tussen opwekkende percelen en daartegen zijdelings oplopend.

6. Oud-Archief Rijnland, inv. nr. 3664, fol. 10vso.

7. G. 't Hart, Rijnlands bestuur en waterstaat rondom het beleg en ontzet van Leiden (1570-1580), *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 66 (1974), blz. 13.

8. Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, Secretarie-archief na 1575, inv. nr. 2970 (Rekening van de Tresorier-Ordinaris 1602), fol. 684. Zie ook: C. Hoek, Repertorium op de lenen van de Hofstad Raephorst te Wassenaar (1261-1674), *Ons Voorgeslacht* 29 (1974), blz. 74, nr. 39, en Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, Rechterlijk Archief, inv. nr. 209, fol. 189.

9. Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, Secretarie-archief voor 1575, inv. nr. 633 (Tresoriers-rekening 1561), fol. 58 vso, en afbeelding in K. J. F. C. Kneppeelhout van Sterkenburg, *De gedenktekenen in de Pieters-kerk te Leyden*, Leyden 1864.

10. E. Pelinck, De beeldende kartografie vóór 1550 in Noord-Nederland, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, 6de serie, 13 (1960), kolom 261-270.

11. Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, Secretarie-archief voor 1575, inv. nr. 622 (Tresoriers-rekening 1540) fol. 54 en inv. nr. 623 (Tresoriersrekening 1541), fol. 64 en 65 vso.

12. Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, Gasthuisarchieven, inv. nr. 302. Blafferd 1552, uitgaven hoofdstuk 1, fol. 3; 1553, idem, voorlaatste fol.; 1554, idem fol. 1.
13. Als noot 12, blafferd 1541, uitgaven hoofdstuk 1, fol. 1 vso, 2; 1542, fol. 1 vso.
14. Als noot 12, blafferd 1545, uitgaven hoofdstuk 1, fol. 2, 3 vso en 4.
15. Als noot 12, inv. nr. 308, 3 fol. 102 vso, 4 fol. 100 en 6 fol. 120.
16. Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, Prentverzameling, nr. 71557, fol. 85/1 II.
17. Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, Prentverzameling, nr. 71553, fol. 87.

RIJNLANDS EERSTESTOOMGEMAAL

door

G. 't Hart

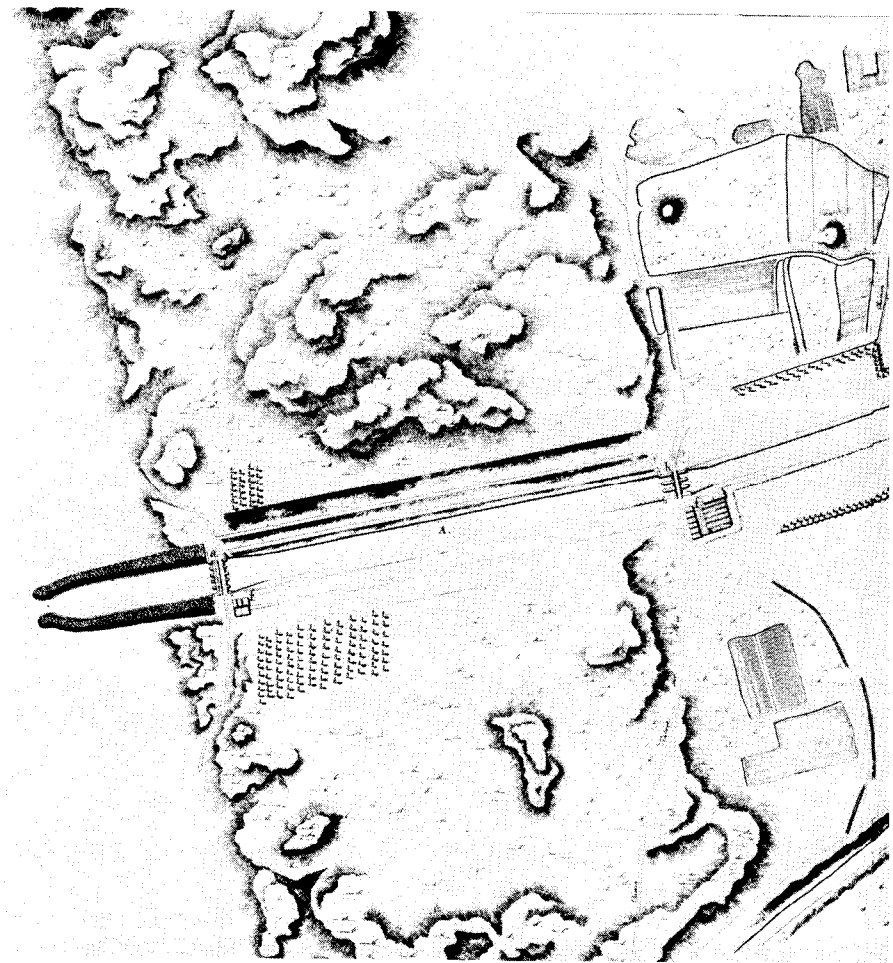
met medewerking van J. H. Riemens

In de reeks van stoomgemalen, nl. te Spaarndam, Halfweg, Katwijk en Gouda, vindt men Rijnlands eerste bemalingsinstallatie, die door stoom werd aangedreven, niet genoemd.¹ Ook de standaardwerken over het hoogheemraadschap van Rijnland maken er geen melding van; noch de beschrijvingen van Gevers van Endegeest, Fockema Andreae, en De Gruyter.²

Met nadruk willen wij de aandacht vestigen op het eerste woordt in de titel van ons onderwerp, nl. *Rijnlands* eerste stoomgemaal. Deze installatie was de eerste in de historie van het hoogheemraadschap, die op Rijnlands grondgebied door het hoogheemraadschap zelf werd opgericht in het jaar 1807. Reeds eerder had er in Rijnlands gebied een „vuurmachine en windmolen” gewerkt met goed resultaat, maar deze installatie was eigendom van een particulier. Reeds in 1781 werd een kleine stoommachine in werking gesteld, gebouwd in opdracht van de bankier Jan Hope op zijn buitenplaats „Groenendaal” bij Heemstede, bestemd voor de bevloeiing van een nieuw aangelegd park.³

Door een toeval werd Rijnlands eerste stoomgemaal, een wateropvoerwerktuig voor bevloeiing van hoger gelegen gronden én voor het opzetten van een spuiboezem, als het ware herondekt. In de loop van 1964 stootte men op de muurresten bij de bouw van de Koningin Julianabrug over het Katwijkse kanaal. Een tijdrovend onderzoek, dat zich tevens uitstrekte tot de geschiedenis van de bemaling van de Hornespolder, volgde, totdat de gehele historie van dit „stoomwerktuig” zich helder aftekende.

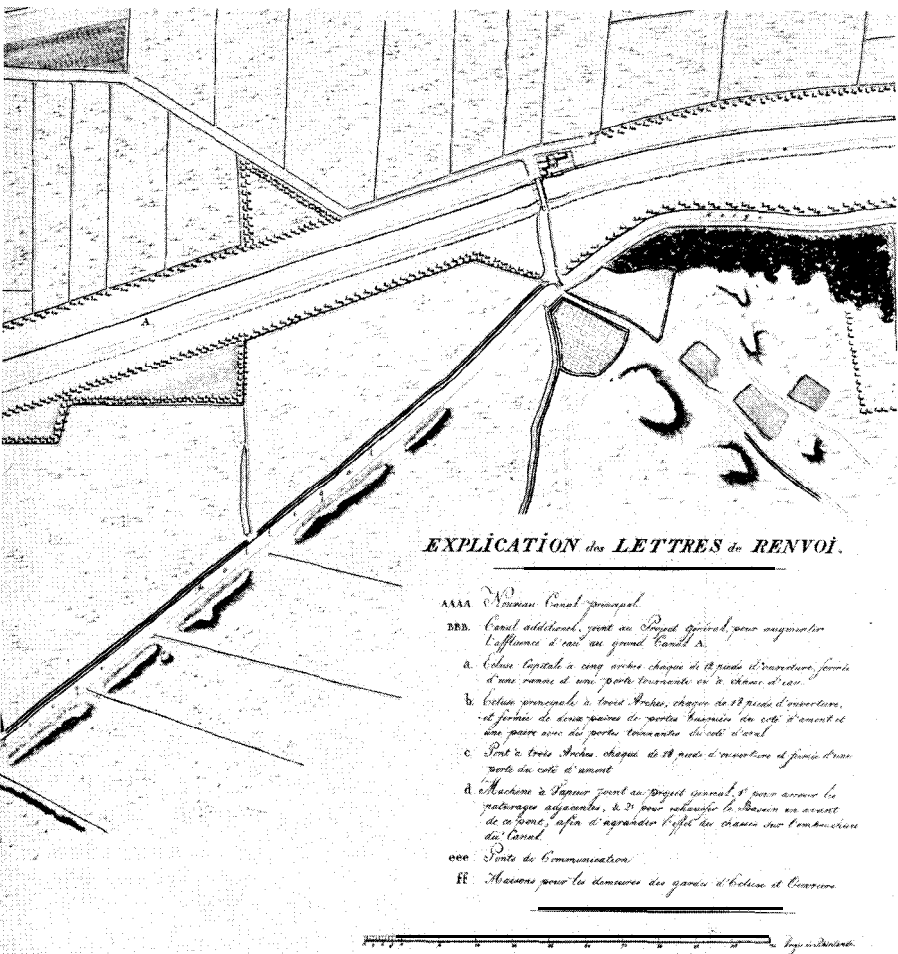
Het is niet zo verbazingwekkend, dat Rijnlands eerste stoommachine in het vergeetboek was geraakt. Ze heeft ongeveer dertig jaar dienst gedaan, nl. van 1808-1837, maar reeds na enkele jaren voldeed zij niet aan de verwachtingen en werd een schadepost voor Rijnland. De Katwijkse werken en de stoom-

afb. 1. „Plan spécial du Canal de Katwijk en Hollande” (detail), ca. 1810. Gekleurde pentekening Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland (Kaartverzameling nr. A 467).

machine, die men een rol bij de ontlasting van de boezem had toegedacht, kwamen vrijwel gelijktijdig gereed, maar toen men na enkele jaren bemerkte, dat de machine onvoldoende rendement leverde, geraakte deze in het vergeetboek.⁴

Toch is deze episode in Rijnlands geschiedenis belangwekkend genoeg om de historie van dit stoomgemaal aan de vergetelheid te ontrukken. Niet alleen blijkt uit die historie de vooruitstrevendheid van enkele bekende persoonlijk-

heden in het college van dijkgraaf en hoogheemraden, en van Rijnlands waterbouwkundigen, maar ook laat zij duidelijk zien, dat de problemen, die de voltooiing der Katwijkse uitwatering opwierp, toenmaals vrijwel dezelfde waren als waarmede de huidige generatie van waterstaatkundigen zich geconfronteerd ziet. Bovendien is de geschiedenis van dit stoomgemeal van belang, omdat ook dit geleverd werd door de beroemde fabriket Soho nabij Birmingham, gesticht door Mathew Boulton, met wie James Watt zich

associeerde. De levering door deze fabriek was tot nog toe niet bekend. Deze machine is nl. de vijfde in de reeks stoomwerktuigen, welke de bovengenoemde fabriek voor Nederland heeft geleverd. Het gemaal werd gebouwd aan de Noordelijke oever van het Katwijkse kanaal. De plattegrond geeft de situatie aan (afb. 1).

De hierna te noemen stoommachines zijn alle geleverd door de fabriek te Soho van de firma Boulton & Watt, welke firma omstreeks 1800 na een reorganisatie werd omgezet in de „firma” James Watt en Boulton & Co. Deze fabriek te Soho verscheepte de verlangde installaties in onderdelen naar Holland, waarna Engelse monteurs deze assembleerden in samenwerking met Nederlanders onder wie wij de naam J. J. Duister tegenkomen. Deze Johannes Jacobus Duister zou later een rol spelen bij de montage van de Katwijkse stoommachine.⁵ De eerste machine van Boulton & Watt werd in 1787 in de Blijdorpse polder bij Rotterdam geplaatst. Daarna werd in 1794 een tweede installatie bij de droogmaking van de Mijdrechtse plas in gebruik genomen, die goed bleek te voldoen.⁶

De derde stoommachine voor polderbemaling, van dezelfde firma, werd in 1803 en 1804 opgericht op de Zuidelijke oever van de IJssel bij Ouderkerk. Deze machine en haar werking werd beschreven in de Nieuwe Verhandelingen van het Bataafsch Genootschap Se dl. Iste stuk (1806): „Van de aanleiding tot en het dadelijk bouwen van een stoommachine ten dienste van de geotroyeerde verveening in de Krimpenerwaard aan den IJsseldijk voor den Berkenwoudschen Boezem onder Ouderkerk aan den IJssel, in den jare 1803 en 1804 opgeregt, en van de proefnemingen met dezelve in ‘t werk gesteld”. Deze verhandeling was van de hand van Ary Blanken Jansz., die evenals zijn broer Jan Blanken Jansz. een tijdlang een groot voorstander is geweest van de nieuwe wijze van bemaling. De gebroeders Blanken, zoons van een molenmaker te Haastrecht, waren oorspronkelijk artilleristen, vervolgens vestingbouwkundigen, en werden tenslotte waterstaatsingenieurs. In 1797 werd Ary Blanken betrokken bij de door het Provinciaal Bestuur van Holland geotroyeerde vervening van landen, gelegen in het ambacht van Berkenwoude in het beneden-kerkgedeelte van Stolkwijk in de Krimpenerwaard. Spoedig verkreeg hij een goede reputatie als waterbouwkundige, zodat hem bij besluit van het Wetgevend Lichaam, d.d. 4 mei 1804 werd opgedragen mede te werken aan de uitvoering van het plan om ten behoeve van het Hoogheemraadschap van Rijnland een uitwatering te Katwijk aan Zee te maken volgens het rapport, dat hij tezamen met F. W. Conrad en S. Kros had opgesteld.⁷ Jan Blanken Jansz. werd in maart 1798 benoemd tot lid der door de Bataafsche Republiek ingestelde Commissie van Superintendentie over de zeedijken, waardoor hij eveneens zich meer tot de waterstaat ging bepalen.⁸

De drie bovengenoemde stoommachines van Boulton & Watt waren bestemd *voorpolderbemaling*. Boulton & Watt, of liever Watt, Boulton & Co, heeft echter nóg twee stoommachines geleverd voor Holland, al waren deze niet direct bestemd voor polderbemaling.

De eerste daarvan was bestemd voor de dokwerken te Hellevoetsluis en moest dus dienst doen in deze marinehaven. De andere machine, bestemd voor Rijnlands uitwatering te Katwijk, had oorspronkelijk evenmin een taak, die uitsluitend op polderbemaling gericht was. Over de stoommachine te Hellevoetsluis leren wij enige bijzonderheden kennen uit de „*Lettre au Redacteur du Konst- en Letterbode (Courier litteraire) concernant la nouvelle Machine à Feu à Hellevoetsluis, chez A. Loosjes à Harlem, 1802*”. Vermeld wordt, dat de machine „*est construite d’apres la plus nouvelle invention de M. M. Watt et Boulton*”. Het blijkt, dat Jan Blanken Jansz. als „*Directeur de travaux qui s’exécutent à l’écluse et au port à Hellevoetsluis*” de bouw van een dergelijk stoom-pompwerktuig had voorgesteld. De machine werd in 1801 gebouwd en werd 6 april 1802 beproefd.⁹ De commissie van toezicht bestond, naast de directeur, uit de heren Chr. Brunings, P. Glavimans, G. R. Th. Kraijenhof, J. D. Huichelbos van Liender en F. W. Conrad, waarbij C. Apostool als secretaris (amanuensis) fungeerde. Uitgezonderd Glavimans, Kraijenhof en Apostool zullen wij de hier genoemden in dit verhaal nog vaker ontmoeten.¹⁰

De laatste stoommachine, welke door Watt, Boulton & Co naar Holland werd verzonden, maakt het onderwerp uit van deze verhandeling. Zij was bestemd deels voor de bevoeiing van de hoger gelegen gronden van de Hornespolder, deels voor het opzetten van de spuiboezem. Juist dit laatste was een novum, waardoor deze stoommachine de nadere aandacht zeker waard is.¹¹ Toen A. Blanken Jzn en F. W. Conrad eenmaal tot „Directeuren tot de executie der Katwijkse uitwatering” waren benoemd, kon men verwachten, dat zij zo mogelijk de nieuwe vinding zouden toepassen, als daar naar hun oordeel aanleiding toe bestond. Dit laatste was inderdaad het geval, toen men het probleem van de verzanding van het Katwijkse uitwateringskanaal definitief probeerde op de lossen.

Beraad over de Katwijkse uitwatering. Instellingen met bestuurlijke bevoegdheid.

Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op de historie van de Katwijkse uitwatering zelf. Daar echter de bovengenoemde directeuren tot de executie der Katwijkse uitwatering het toenmaals vooruitstrevende plan tot het oprichten van een stoommachine voor het opzetten van een spuiboezem indienden, rees de vraag hoe deze instelling van directeuren tot stand was gekomen, en welke autoriteiten en organen een beslissende stem hadden bij het nemen van besluiten. Betrof het hier een staatszaak of was dit geheel een

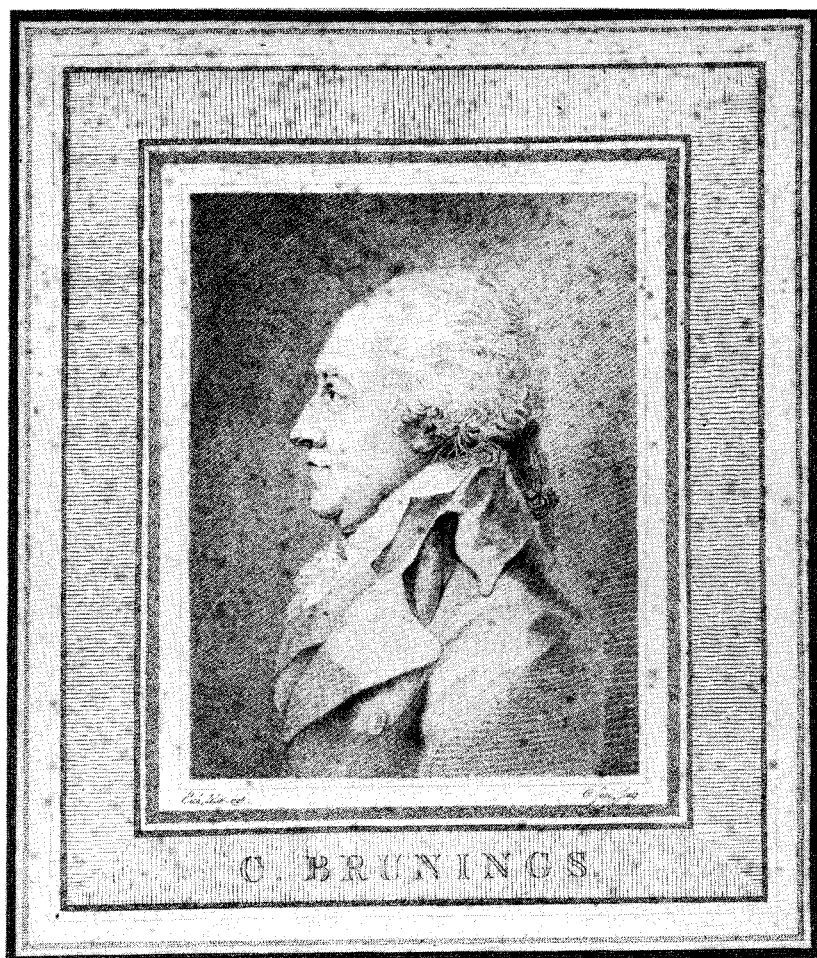
Rijnlands initiatief? Een onderzoek van de archiefbescheiden toont aan, dat het initiatief tot het maken van een uitwatering te Katwijk aan Zee van het hoogheemraadschap uitging.¹² Bij de uitvoering van dit werk was echter het Rijk zeer nauw betrokken, zowel bestuurlijk als financieel.

Dijkgraaf en hoogheemraden namen in hun vergadering van 2 juni 1804 kennis van een missive van „Commissarissen tot den waterstaat en polderzaken uit het Gedeputeerd Bestuur van Holland”, d.d. 30 mei, die

„ingevolge het besluit van het Wetgevend Lichaam van 4 mei 1804 betreffende eene Uitwatering te Katwijk aan Zee, door voornoemd Gedeputeerd Bestuur gequalificeerd zijn geworden om ter executie van het besluit des Staatsbewinds, in de daarstelling van de Katwijkse uitwatering alles te doen en te verrichten wat tot hetzelfde dienstig zal weezen”.

De commissarissen voornoemd verzochten het college van dijkgraaf en hoogheemraden twee leden uit hun midden te benoemen om met een commissie, bestaande uit enkele commissarissen, tot dat doel samen te werken.” Aldus werd besloten. Die twee leden uit Rijnlands bestuurscollege, de hoogheemraden Van Lelyveld en Gevers, vormden mét de hoogheemraad Druivestein op hun beurt de zogenaamde „commissie van executie tot de uitwatering bij Katwijk”, opgericht bij besluit van dijkgraaf en hoogheemraden d.d. 15 juni 1804.¹⁴ Deze laatste commissie werkte uit de aard der zaak volledig samen met de bovengenoemde commissarissen, maar vormde een afzonderlijk college, dat de problemen, die zich voordeden, speciaal beschouwde vanuit Rijnlands gezichtspunt. Wij behoeven er niet aan te twifelen dat deze commissie van executie geheel een Rijnlandse aangelegenheid was, al is het niet geheel duidelijk geworden hoe de bestuurlijke verhoudingen met de „Commissarissen tot den waterstaat en polderzaken uit het Gedeputeerd Bestuur van Holland” zich hebben ontwikkeld. Conflicten over bevoegdheidsgrenzen deden zich niet voor, en instructies zijn niet te vinden of geven weinig of geen uitsluitsel. Toch is hiermede het aantal commissies, dat zich met de Katwijkse uitwatering bemoeide, niet limitatief. Rijnlands belangen in dit gebied, waarin de Katwijkse uitwatering gelegen was, werden eveneens behartigd door het zogenaamde „college van commissarissen-hoogheemraden voor het Leidse kwartier”, en dit college had tevens invloed op de besluitvorming ten aanzien van de Katwijkse uitwatering.

De uiteindelijke beslissingen met betrekking tot het werk der uitwatering werden echter genomen door de colleges van dijkgraaf en hoogheemraden en van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden.” Tengevolge van het feit, dat men in deze colleges weer de leden van de meeste der reeds genoemde commissies aantrof, was meestal een te nemen besluit zo terdege voorbereid, dat een definitieve beslissing over het algemeen weinig tijd vergde en de hoogste bestuurscolleges vaak de door de commissies gedane voorstellen spoedig konden bekrachtigen.

afb. 2. Christiaan Brunings, door Christiaan Josi naar J. F. Eick, 1798. Aquatint.

Bovendien had Rijnland het voorrecht te kunnen beschikken over een aantal eminente waterstaatkundigen, die nog heden ten dage niet vergeten zijn. Het waren de reeds genoemde Chr. Brunings, A. Blanken Jzn, F. W. Conrad en S. Kros. Eerstgenoemde was van 1765 tot aan zijn dood in 1805 Toeziener van Rijnland; wij zouden zeggen : Directeur van de Technische Dienst. Daarnaast bekleedde hij vele functies bij 's lands waterstaat. Sedert 1769 was hij Inspecteur-generaal over 's lands rivieren in Holland en

West-Friesland. In 1798 werd Brunings benoemd tot president ter behering der zeeweringen, zeedijken en de waterstaat der Bataafsche Republiek. Na een reorganisatie werd hij in 1800 eerste Commissaris-inspecteur van de gehele waterstaat, terwijl hij in 1803 werd benoemd tot Directeur-generaal der rivier- en zeewerken der republiek.¹⁶ In Brunings kunnen wij een grondlegger zien van de rijkswaterstaat in moderne zin. Ook Conrad, de eigenlijke ontwerper van de Katwijkse uitwatering, gold als een begaafd waterstaatkundige, terwijl Blanken en Kros nauwelijks minder gewaardeerd werden. Deze deskundigen adviseerden de bovengenoemde commissies en colleges. Ook de commissie van executie tot de uitwatering bij Katwijk erkende hun kwaliteiten en verenigde zich zonder veel tegenspraak met hun inzichten.

De 25ste juli 1804 gaf deze commissie aan dijkgraaf en hoogheemraden kennis van de aanstelling van Chr. Brunings tot „Directeur-generaal tot de executie van de uitwatering te Katwijk”. Tot aan zijn dood op 10 juni 1805 heeft Rijnland van zijn adviezen geprofiteerd. Op de eerstgenoemde datum, nl. 25 juli 1804, werden Conrad, Blanken en Kros tot „Directeuren tot de executie van de uitwatering te Katwijk” benoemd.¹⁷ Van deze directeuren waren Brunings, Conrad en A. Blanken ambtenaren van de waterstaat en tegelijkertijd in Rijnlands dienst. Conrad was b.v. reeds sedert 1796 adjunct-generaal opziener van Rijnland en tevens verbonden aan 's lands waterstaat. In 1803 werd hij benoemd tot inspecteur voor de zeehavens en zeegaten in het tweede district (Noord-Holland). Ook A. Blanken was sedert 1798 reeds belast met werkzaamheden ten behoeve van de waterstaat. S. Kros echter vervulde geen functie in 's lands dienst. Hij was de enige, die bij uitstek aan Rijnlands dienst verbonden werd, hoewel hij zijn loopbaan begonnen was bij de sluiswerken in de marinehaven Nieuwediep.

Het besluit van 25 juli 1804 luidde, dat de commissie van executie tot de uitwatering te Katwijk tot Directeur-generaal heeft aangesteld de heer Cristiaan Brunings, en tot Directeuren de heren F. W. Conrad, A. Blanken Janszoon en S. Kros, en „dat na de voltooiing van het werk der uitwatering te Katwijk door de commissie aan Heeren Dijkgraaf, Hoogheemraden en Hoofdingelanden zal worden voorgesteld de creatie van den post van opziener der sluizen bij Katwijk in zee, op eene behoorlijke daartoe bepaalde tractement, en wijders aan Heeren Dijkgraaf en Hoogheemraden ter vervulling van dien post den Persoon van S. Kros gunstig worde aanbevolen”.¹⁸ Hieruit blijkt, dat S. Kros, die als waterstaatkundige bekendheid had verkregen bij de Nieuwkoopse droogmakerij, de directeur zou zijn, die voortdurend bij de Katwijkse werken aanwezig moest zijn, terwijl de andere directeuren een meer ambulante functie hadden, hetgeen voor de hand ligt, daar Brunings, Conrad en Blanken tevens in dienst van 's lands waterstaat waren.

De directe aanleiding tot de bouw van een stoommachine

Een klacht van de ingelanden van Katwijk benoorden het nieuwe kanaal – een streek later bekend als de Hornespolder, hoewel in waterstaatkundige zin geen polder – was de directe aanleiding tot de bouw van een stoommachine. De Hornespolder was een gebied, dat door zijn hoogteligging voor zijn waterhuishouding een hogere waterstand in de sloten behoefde, dan het boezempeil aangaf. Tot waterontlasting van deze landen tussen de duinen diende een duiker met schuif in de weg van Katwijk aan de Rijn naar Noordwijk, waardoor het overtollige water op de boezem werd **geloosd**.¹⁹ Toen nu het kanaal in 1805 werd gegraven, liep het water af naar het nieuwe project, zodat de gronden benoorden Katwijk voortdurend met watergebrek te kampen hadden. De ingelanden benoorden Katwijk zonden een request, dat in de vergadering van de commissie van executie tot de uitwatering bij Katwijk op 24 januari 1806 werd **behandeld**.²⁰

„Is gelezen de requeste van Ingelanden van Catwijk benoorden het nieuwe **Canaal** ter uitlozing van **Rhijnlands** boezemwater, in den **jare** 1805 gegraven, houdende verzoek om aan het nieuwe **Canaal** aldaar, ten kosten van 't Hoogheemraadschap, te doen plaatsen en onderhouden eene watermolen, geschikt en ingerigt om de sloten rondom der supplianten landerijen, zoo dikwijls zulks nodig zijn zal, van water te voorzien”.

De commissie besloot dit verzoek in handen te stellen van de directeuren om advies. Het verzoek om deze watermolen op Rijnlands kosten te mogen bouwen was niet onredelijk. Het watergebrek werd immers veroorzaakt door de uitvoering van Rijnlands nieuwe werken.

„**Geven** met gepaste achtung te kennen, de **ondergeteekenden**, alle ingelanden van het ambacht van Catwijk benoorden het nieuwe **canaal** ter uitlozing van **Rhijnlands** boezemwater in den **jare** 1805 gegraven. Dat zij supplianten voorheen in de **slooten** rondom hun landerijen, door de afzakking der duinen, genoegzaam water gedurende den zomer hadden, om het vee voor dezelve te houden; edoch tot hunner supplianten niet geringe schade, in den afgelopen zomer ondervonden hebben, dat sinds het graven van het nieuwe **Canaal** het duinwater zoo sterk naar hetzelfde doorgezijpeld en afgezakt is, dat de **slooten** geheel ledig geraakt zijn, en daardoor deze landerijen bezwaarlijk met vee te beweiden zijn geweest. Dat zij supplianten deze aanzienlijke schade lijdende, door eene onderneming van welke die andere Ingelanden van dit Hoogheemraadschap, welke eigenaren der lager gelegene landerijen zijnde, bij het **welgelukken** van dezelve alleen voordeel zullen genieten, doch tot welke zij supplianten, hoezeer bij den meest gewenschten uitslag, nimmer enig nut van dezelve te wagen hebbende, echter gelijkelijk moeten bijdragen in het volkomenst vertrouwen verkeren, dat het ongelijke dezer bijdrage, eenigszints zal worden tegemoet gekomen, door het voor rekening van dit Hoogheemraadschap doen

plaatsen en onderhouden van eene watermolen, aan het nieuwe **Canaal** alhier, geschikt en ingericht om telkens als het nodig zijn zal, uit het gemelde **Canaal** de **slooten** rondom der supplianten landerijen van water te voorzien.

Redenen waarom de supplianten zich keren tot deze commissie, reverentelijk verzoekende, dat het dezelve gelieve, aan het nieuwe **Canaal** alhier, ten kosten van dit Hoogheemraadschap, te doen **plaatzen** en onderhouden *een* watermolen, geschikt en ingericht om de **slooten** rondom der supplianten landerijen, **zoo dikwils** zulks nodig zijn zal, van water te voorzien of wel zoodanige andere middelen worden aangewend, waardoor der supplianten gegrond bezwaar genoegzaam **zoude** kunnen worden weggenomen, en dat hiervan aan hun supplianten moge worden uitgegeven Ulieder Acte of Appointment in forma”.

(w.g. Dirk Taat en 12 anderen.)

In het advies van directeuren, dat zij 2 april 1806 aan de commissie van executie overhandigden, wordt een oplossing van het probleem der **ingelanden** aangegeven, die naar twee zijden effect zou kunnen sorteren. Directeuren meenden niet alleen het belang der ingelanden van de Hornespolder te kunnen dienen, maar tegelijk ook Rijnlands belang. Hun rapport, dat in de notulen der commissie van bijzondere waarde wordt genoemd, is waard om hier gedeeltelijk te worden geciteerd. Hier nam de historie van Rijnlands eerste stoomgemaal een aanvang.

Na eerst te hebben uiteengezet, dat de requesranten gelijk hadden met hun constatering dat zij in de Hornespolder 's zomers altijd de beschikking hadden gehad over water, maar dat zij om de opgegeven redenen thans na het graven van het nieuwe uitwateringskanaal in het droge seizoen aan water gebrek hadden, omdat al het **zakwater** uit de duinen in het kanaal stroomde, gaven de directeuren het volgende advies om aan de bezwaren tegemoet te komen:

Met betrekking tot het middel, waar door op de beste en zekerste wijze dit oogmerk **zoude** kunnen bereikt worden, hebben wij ter naastmogelijke berekening der hoegrootheid of vermogen van het werktuig, 't welk tot dat einde **zoude** vereischt worden, nagegaan, dat, zullen de landen der requesranten in de zomer van genoegsaam water voorzien zijn, de **slooten**, weike te zamen eene lengte uitmaken van 3830 roeden, met 3 voeten waters zullen gevuld moeten **wesen**, waar toe moet worden gefourneert eene massa van 210103 tonnen water van $5\frac{1}{4}$ cubic voet de **ton**.²²

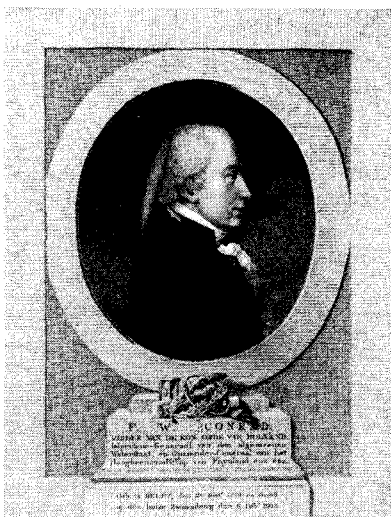
Het werktuig 't welk tot het aanvoeren der gezegde quantiteit waters, binnen zekeren te stellen tijd, **zoude** benodigt zijn, zijn wij van gevoelen dat tevens omtrent met hetzelfde vermogen, en dus met dezelfde kosten tot uitgebreider nuttigheid **zoude** kunnen aangelegen en gedestineerd worden, namelijk tot het **zoo** gewichtig als belangrijk oogmerk, waar door de Katwijksche uitwatering aan

UwEds Directie gedemandeert, bestendig het beste effect kan blijven praesteeren.
- En dit zoude naar onze meening hierin gelegen zijn.

*Dat dit werktuig zodanig geplaatst, en ingericht wierde, om het kanaal tusschen de Brug met drijfdeuren, en de buitenste sluis V door hetzelfde. met water uit Rhijnlands Boezem, vol te maalen, tot op een te stellen spuij-peil en daarmede de spuijng van de mond van het kanaal, en van 't kanaal door de duijnen, te effectueeren in plaatsche van, tot dit einde, de vloed en uit de Noord zee, door de buijte sluis in te tappen.*²³ En ofschoon dit middel tot spuijng door ons te **vooren** niet is voorgedragen, mogen wij niet ontveinzen, dat hetzelfde ons van veel aangelegenheid in de gevolgen is voorgekomen voor de bestendige goede uitwerking dezer groote en gewichtige onderneming, dewijl met het nuttige tevens, niet minder het voordeel zal gepaard gaan, daar geen zand of andere stoffen, waar mede het zeewater vermengd is, gelegenheid zal krijgen om op de bodems der sluizen, en agter de slagdorpen, zig neer te zetten, en voor de werking der deuren, schoren enz.; eenige belemmering te veroorzaken - waar van de **continueele** wegruiming, naar ons inzien, op de gewoone onderhoudskosten geen geringe invloed **zoude** kunnen hebben, terwijl er tevens voor altoos door geprevenieert **zoude** worden, dat het gedeelte van 't kanaal waar mede moet gespuijd worden, nimmer uit hoofden van uit zee aangevoerde zand, of andere stoffen, zal behoeven uitgediept te worden, daar het anders al mede aan **zoude** zijn blootgesteld.

Het werktuig tot het vorgemelde *tweeledig gebruik* te bepalen, **zoude behooren** ingericht te zijn, om uit het gemiddelde water van Rhijnlands Boesem, 't welk volgens de waarnemingen des voorleden jaars op circa 18 duim beneden A.P. kan bepaald worden, het spuijkanaal te kunnen verhoogen tot tenminstens de **gewoone** vloed in de Noord zee, welke volgens voors. waarnemingen circa 28 duim boven 't A.P. in 't voorleden jaar gemiddelt zijn geweest, of wel, om een stellige bepaling te maken, tot 36 duim boven A.P. zou kunnen bepaald worden, -en daar dit werktuig geplaatst zou moeten worden bij de Brug met drijfdeuren, zo zal de massa waters met welke het kanaal van deze Brug tot aan de buitensluis V van 18 duim beneden tot 36 duim boven Amst. Peil moeten worden verhoogd, bedragen **290886½ ton.**

Bij gevolg zal het vermogen van zulk werktuig moeten geregeld en ingericht worden, naar de tijd welke bepaald word, binnen welke het vorengem. **Spuijkanaal** tot 3 voet boven Amst. Peil zal moeten worden volgetapt, om te kunnen **spuijen**. Wij zullen dienaangaande onze gedachten aan UwEds overweging onderwerpen. Naar ons inzien is een zodanig werktuig geprefereert, 't welk aan de bepaling die daaromtrent vooraf gemaakt word, wiskundig zeker beantwoorden, en eene bestendige werk-kracht uitoefenen kan - en alzo oordelen wij, dat hier aan geen wind- watermolen kan gedacht worden - want aangenomen wordende, dat in de tijd van twee Etmaal het Spuijkanaal, tot het Spuij-Peil moet worden volgezet, **zoo** volgd dat daar toe een werktuig word vereischt, hetwelk iedere minuut ruim 100 tonnen water kan fourmeeren; en ofschoon een **wind-watermo-**

afb. 3. Frederik Willem Conrad Sr.,
door Lodewijk Portman naar Johannes
Anspach. Aquatint.

len wel ten naastenbij te bepalen is op zulk een vermogen, mits met een bepaalde windkracht werkende, zo bevestigd de ondervinding, dat dezelve bij *stiltenuuteloos* zijn – en derhalven hier in geen aanmerking kunnen komen. Wij hebben ons daarom bepaald, om UwEds voor te dragen, tot dit tweeledig nuttig en voordelig oogmerk een Stoom-machine te etablisseeren, waar van het vermogen zo groot of klein kan bepaald worden, als UwEd zoude mogen verkiezen, in korter of langer tijd dan 2 etmaal, het Spuijkanaal te moeten worden gevuld, terwijl naar onze gedachten de tijd van 48 uren zou kunnen voldoende geacht worden – in welk geval het werktuig vermogen zoude moeten hebben om ten minsten 100 tonnen water per minuut te kunnen fourneeren.

Wij kunnen ten aanzien van de kosten, die tot het bekomen van zodanig werktuig uit Engeland, met het daartoe nodige Gebouw, zullen benodigd zijn; voor als nog *geene precise* opgave produceeren, maar alleen in zo verre als een met het hier benodigde *caliber* overeenkomende elders opgerichte Stoom-machine ons daar toe aanleiding geeft, UwEds elucideeren, dat bij vergelijking der mindere diepte waar op het bedoelde werktuig moet gebouwd worden, als welke gebouwd is, daar de Pomp-put van deze met de koppen der palen slegts $5\frac{1}{2}$ a 6 voet beneden Rhijnlands boesemwater leggen moet – en van *geene* 14 voet beneden de laage Ebbe op den IJssel gefundeert is, naar onze gedachten zodanige Machine, met het benodigde Gebouw en waterleidingen, ingericht tot het tweeledig oogmerk, voor eene somma van circa *Twintig duizend Guldens.* zoude kunnen worden geëtablis-

seerd. En wat het onderhoud van zulk een werktuig aangaat, vergeleken tegen dat van een wind-molen, of welk ander werktuig ook moge bedagt worden, kunnen wij **UwEds** opgeeven, dat dit werktuig door een *habil* Ambachtsman en wel als het meest **geschikste** sujet, een smitsknegt (om tevens, dewijl 't geheele werktuig van **ijser** is, voorkomende reparatiën te kunnen effectueeren) kan worden gederigeert en waargenomen - terwijl tot desselvs werking die dezelve hier zal moeten praesteeren, niet meer (**onzes** inziens wel minder) dan een halve hoed **koolen** in ieder etmaal kan benodigt **zijn**.²⁴

Wij nemen de vrijheid deze voorenstaande consideratiën nopens het versoeek van ingelanden van het Ambacht van Katwijk, (waar in wij van gevoelen zijn alle billijkheid te zijn opgesloten, dat wegens het Hoogheemraadschap van Rhijnland word voorzien) zo ook **bisonder** met betrekking tot het gewigtige voordeel 't welk met deze voorziening aan het effect der Katwijksche uitwatering kan worden toegebracht, aan **UwEds** serieuze overweging te beveelen, en te onderwerpen, terwijl wij de Eer hebben ons met schuldige Hoogachting te noemen, (w.g.)

F. Conrad, A. Blanken **Jansz.**, S. Kros.

Katwijk 1 april 1806."²⁵

Beraad

De commissie van executie besloot in haar vergadering van 2 april 1806 dit „**belangrijk rapport**” onder de leden te doen rondgaan, waarna zij op 9 april daaraanvolgende „**nadere** elucidatiën in **geschrifte** verzocht over de voordelen van eene te bouwen Stoom-machine, waarvan in het voorss. rapport gewag word gemaakt.“²⁶ Dit nader rapport - de gevraagde „elucidatiën - van directeuren is gedateerd 12 april 1806 en kwam ter tafel bij de commissie in de vergadering van 16 april. Directeuren betoogden, dat door de uitvoering van hun plan zowel aan ingelanden benoorden Katwijk watertoevoer kon worden verzekerd, als ook dat het kanaal tussen de brug met drijfdeuren en de buitensluis kon worden verhoogd of opgezet. Men zou daardoor gemakkelijk kunnen spuien, in plaats van tot dit doel telkens water uit de Noordzee binnen te laten en dan te spuien met het opgevangen vloedwater.

De situatie van de voorgestelde stoommachine in het uitwateringskanaal ziet men op afb 1.

Die brug met drijfdeuren was een brug, waaronder een kering van sluisdeuren was gemaakt. De deuren „**dreven**” met hoog water aan de **zezijde** van de brug dicht, en bij hogere boezemstand werden ze door de overdruk van het water weer geopend. Achter de buitenste zeesluis (buitensluis) en de binnensluis, waar thans het gemaal zich bevindt, vormde de brug met drijfdeuren een derde kering tegen de Noordzee. Deze brug bevond zich ter hoogte van de huidige Koningin Julianabrug over het Katwijkse kanaal, en werd in 1876 afgebroken.

Uit het bovengenoemde rapport blijkt duidelijk, dat men er zich tevoren wel degelijk rekenschap van had gegeven, dat de natuurlijke lozingen door het nieuwe uitwateringskanaal door verzanding van dat kanaal tussen de hoofden ernstig zouden kunnen worden belemmerd. Het kanaal zou dan niet aan de gestelde verwachtingen kunnen voldoen.²⁷ Hier ligt het verband met huidige verzandingsproblemen. Men hoopte dat men door het opzetten van de spuiboezem (dat is nl. het gedeelte van het kanaal van af de brug met drijfdeuren tot de zee) door tijdens hoog water zeewater in te laten en door het lozen van dat water tijdens eb, tengevolge van de daardoor veroorzaakte stroomsnelheden, de uitwateringsgeul op voldoende diepte te kunnen houden. Men zag echter van deze oplossing, die door de deskundigen in beginsel werd aanvaard, wel degelijk de nadelen. De inlating bij vloed moest door niets belemmerd worden, d.w.z. dat het buitenkanaal in het strand op voldoende breedte en diepte moest blijven. Wanneer dat niet het geval zou zijn, en de vloed niet hoog genoeg het kanaal op kwam, zou daarvan door te geringe stroomsnelheden het gevolg zijn, dat het meegevoerde zand sneller bezonk in het binnenkanaal, waardoor verondieping zou optreden. Zelfs kon het zand dan in de sluizen zelf bezinken en daardoor zou het gevaar ontstaan, dat een goede **afdichting** onmogelijk werd. In dit verband zag men reeds het **verziltingsgevaar** van Rijnlands boezem opdoemen. Hoewel deze methode voor de hand lag, bleef de onzekerheidsfactor in de grond der zaak te groot.

Een ander nadeel van het spuien op de aangegeven wijze, nl. door de vlooden uit de Noordzee binnen te laten, was, dat het **spuipeil** niet kon worden vastgesteld. Dat peil was volkomen afhankelijk van de vloedhoogte, die slechts korte tijd in het binnenkanaal voor kwam. Bij deze methode bleef groot gevaar bestaan voor verzanding, terwijl de diephoudings-kosten zeer hoog zouden zijn. Hetgeen directeuren adviseren is: „**een** gepaster middel, waardoor de uitwatering aan **geene** belemmeringen- en de sluizen aan **geene** gebreken van ondigtheid worden geëxponeert, en waardoor tevens zal worden voorgekomen, de aanzienlijke dog moeilijk onder enige bepaalde rekening te brengen kosten van het wegruimen der in 't kanaal gevoerde stoffen.” Een stoom-machine zou echter de verhoging van de spuiboezem onder alle omstandigheden kunnen bewerkstelligen zonder de hierboven opgesomde en aan de aanvankelijk gedachte oplossing verbonden nadelen. Directeuren gingen van de op zichzelf juiste stelling uit, dat: „**kunstmatige** spuiing altoos met een beter effect geschieden zal, dan door de spuiing met **ingetapt** zeewater geschieden kan, en -dat met de helft der spuiingen door **dit** middel (nl. door middel van een stoommachine) nog beter effect zal onder-vonden worden, dan wanneer de spuiing door het ingelaten vloedwater zou moeten geschieden.” Men realiseerde zich echter niet genoeg, dat niet alleen de grootte, maar ook de tijdsduur van de opgewekte stroomsnelheden bepalend is voor het op diepte houden van de geul. Om immers bij eb een voldoende verval tussen de volgepompte spuiboezem en de Noordzee te

verkrijgen, en daarbij voldoende stroming, was men te zeer afhankelijk van de hoogte van de Noordzeestanden en de tijdsduur, waarin de Noordzee voldoende laag was.

Overgaande op het bezwaar van de ingelanden betogen directeuren:

„dat het middel hetwelk **zoude** behooren te worden aangewend om de landen der Ingelanden benoorden Katwijk- in den zomer van genoegzaam water te voorzien, van weinig minder vermogen **zoude** moeten zijn, dan dat, hetwelke zou worden vereischt om den Spuijboesem met water te vullen, en de hiervorens opgegeven voordeelige uitwerking ten nutten van de Katwijksche uitwatering te praesteeren, weshalven met omtrent dezelfde kosten, welke besteed moet worden om **Ingelanden** in hunne billijke klagen te consenteeren, dit hoogstaangelegen en belangrijke additament voor de Katwijksche uitwatering zonder pecunielee opoffering als 't ware verkregen kan worden.”

Zij gaan er van uit, dat het gebruik van een stoommachine bij het uitwateringskanaal op zich zelf al van bijzonder groot belang is voor Rijnland. Nu daarbij nog kwam, dat men de ingelanden door hetzelfde middel tevens kon gerieven, achtten directeuren de uitvoering van hun voorstel de goedkoopste en meest effectieve oplossing voor de problemen van spuiing, verondieping en diephouding van de Katwijkse uitwatering, en tevens voor het probleem van de uitdroging van de landen benoorden Katwijk.²⁸ De 23ste april 1806 besloot de commissie van executie een voorstel, in overeenstemming met het plan van directeuren, bij dijkgraaf en hoogheemraden in te dienen. Dit zou behandeld worden in de collegevergadering van 4 mei.²⁹ De commissie nam nog geen beslissing op het verzoek van ingelanden benoorden Katwijk, daar het voorstel daaromtrent door directeuren gedaan, voor Rijnland van dergelijke importantie was, dat dijkgraaf en hoogheemraden hierover moesten beslissen. De diephouding van het te graven kanaal in het strand vóór de buitensluis woog de commissie nog het zwaarst. Men kon alleen de verzanding tegengaan: „door het eensklaps aflaten van een gedeelte opgehouden water, waartoe de sluizen dan ook expresselijk geconstrueerd geworden zijn”, zo betoogde de commissie. Men sloot zich aan bij het voorstel van directeuren om de diephouding van het kanaal te bewerkstelligen door het bouwen van een stoommachine bij de brug met drijfdeuren in het uitwateringskanaal. Het zou een aanzienlijke kostenbesparing betekenen, wanneer men niet telkens het uitwateringskanaal tussen de sluizen en vóór de buitensluis met mankracht behoefde uit te diepen.³⁰

In die vergadering van het college van 4 mei 1806 lezen wij over dat voorstel het volgende:

„De commissie ter executie **eener** uitwatering te Katwijk aan Zee draagt voor het doen bouwen **eener** Stoom-machine aan de boorden van het uitwateringskanaal bij de brug met drijfdeuren, ten einde het water in het buitenste gedeelte van het

kanaal op te malen ter spuiing; waarvan het resultaat almede zijn zoude ‘t verminderen van de kosten aan de buitenwerken in het Zeestrand, in dien gevallen te impenderen: Voordragende hiervan op morgen bij **Heeren** Dijkgraaf en Hoogheemraden en Hoofdingelanden opening te doen en consent te vragen. De commissie ter executie voorn. voor **deszelfs** voordragt bedankt zijnde, heeft het **collegie** zich **daarmede** verenigd en besloten dezelve voordragt op morgen ter vergadering van **Heeren** Dijkgraaf, Hoogheemraden en Hoofdingelanden te doen.”

Door het College van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden werd dit voorstel 5 mei 1806 behandeld. Besloten werd de desbetreffende stukken bij de leden te laten rondgaan.³¹ De 23ste mei 1806 verklaarden hoofdingelanden, dat zij uit hun midden een commissie hadden benoemd om de kwestie van het bouwen van een stoommachine te onderzoeken, waarna men op 7 juni opnieuw zou beraadslagen.³² Die dag viel het definitieve besluit de stoommachine te laten bouwen.³³

„**Gedelibereerd** zijnde over den voordragt van de Weledele **Heeren** Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland tot het bouwen van eene stoommachine aan de boorden van het uitwaterings **Canaal** bij Katwijk, ter bevordering van de spuiing der sluizen, gepaard met vermindering van kosten, te impenderen aan de buitenwerken op ‘t strand etc. heeft de vergadering **concent** gedragen tot eene somma van *f* 20000,— voor de te bouwen stoommachine tot verhoging van den Spuiboezem en tot **opmaling** van den **zelven**: en tot eene somma van *f* 26000,— voor dit lopend jaar, tot ‘t aankopen van de rijs en steenmaterialen voor de werken op ‘t strand.”

De bouw van de stoommachine

Na dit besluit gingen de directeuren tot daden over. Zij stelden zich in verbinding met de bekende firma Watt, Boulton & Co te Soho, nabij Birmingham, met het verzoek nadere gegevens te zenden over de aanschaffing van een machine, die een bepaald vermogen moest hebben. In Holland raadpleegden zij de heer J. D. Huichelbos van Liender, die van het begin af aan betrokken was bij de invoering in Nederland van de stoomwerktuigkonde en in 1802 te maken kreeg met de dokwerken te Hellevoetsluis.³⁴ Directeur Blanken had in de zomer van 1806 een conferentie met Huichelbos van Liender, waarover hij 26 augustus aan de commissie van executie verslag uitbracht. De firma Watt, Boulton & Co had enige veranderingen in het oorspronkelijke project voorgesteld, die de directeuren verwerkten in een rapport d.d. 3 1 augustus 1 806.³⁵ Blanken schreef o.a.:

„Ik neem de vrijheid, daar het mij thans wegens pressante bezigheden onmogelijk is om dit schriftelijk te kunnen doen – (verslag van de voorgestelde veranderingen in vergelijking met de machine, zoals die in de Krimpenewaard was opgericht) UwEd bij deze tot dit voorgestelde einde een comparitie te proponeeren tegen Zaterdag den 30sten Augustus aanstaande in de keet van de commissie te Katwijk, hetwelk mij daarom van belang is voorgekomen, omdat ‘t saisoen niet wel enig verder uitstel gedoogd, daar ik anders liever had gewild, dat dit had kunnen geschieden door en in tegenwoordigheid van de Heer Conrad – terwijl deze voorlopige comparitie evenwel dog dit voordeel kan hebben, dat al hetgeene vooraf moet gaan, tegen desselvs wederkomst kan worden gereedgemaakt – en intusschen de Heer van Liender kan verzogt worden het werktuig, zoals het voorgesteld is, finaal te bestellen, hetwelke mij is voorgekomen desselvs intentie en begeerte te zijn. Daar ik Donderdag te Amsterdam zijn moet, neem ik de vrijheid UwEd te verzoeken mij aldaar UwEd besluit te willen melden, uiterlijk met de post die Vrijdagmorgen daar arriveert, zullende gelogeert zijn in ‘t groot Keizershof op den Nieuwen dijk bij D. Kolle. In verwachting hiervan heb ik de eer mij met alle consideratie te noemen

WelEdele Heeren

UwEd .D. veerdigen Dienaar,
(w.g.) A. Blanken Jansz.

Gouda

26 Augustus 1806.”

In het hierbovengenoemde rapport van directeuren van 31 augustus 1806 geven zij aan, **dat** de te bestellen stoommachine, gewijzigd volgens de plannen van Watt, Boulton & Co, grotendeels gelijk is aan die, welke in de **Krimpenewaard** is gebouwd, maar daarvan afwijkt; „in de stoombuis en pomp van **groot**er middellijn, **grootere** slag – en dus meerdere lengte, wijdtte en zwaarte der **werktuigdeelen** – en derhalven in een daarvan te verwagten **groot**er effect.” De kosten achtten zij nu hoger dan *f* 20000,–. Het uiteindelijke resultaat zou aantonen, dat men zeker het dubbele zou moeten spenderen.

De 10de september 1806 werd door de commissie van executie een gunstig besluit genomen, dat als volgt luidde:³⁶

„Is gelezen een voordragt van **Heeren** Directeuren tot de executie van eene uitwatering te Katwijk, gedateerd den 31 e augustus 1806, daar bij, met overlegging van eene schetstekening door de Engelsche werktuigkundige Boulton, Watt en Cie vervaardigd, om den Heere J. D. Huichelbos van Liender te Rotterdam te verzoeken en te volmachten, om eene Stoommachine van de gemelde Engelsche **wertuigkundigen**, ten **dienste** van de werken der Katwijksche uitwatering, voor Rekening van het Hoogheemraadschap van Rhijnland, te ontbieden, van zodanige Capaciteit en inrichting, als breder bij den voordragt omschreven, en op de gemelde tekening aangewesen is. Waarop gedelibereerd zijnde, is besloten, den Heere J. D. Huichelbos van Liender te Rotterdam te verzoeken en te volmachten,

gelijk **denzelve** verzocht en gevolmagtigd word bij deze, om voor rekening van het Hoogheemraadschap van Rhijnland, ten **dienste** van de gemaakt wordende uitwatering te Katwijk, van de **Heeren Boulton, Watt & Cie** te bestellen en aan te kopen eene stoommachine, met **deszelfs** toebehoren, van zodanige capaciteit en inrichting als door **Heeren** Directeuren voorgedragen en aan de commissie op de voorm. hier aan geannexeerde tekening aangewezen is – zijnde deze tekening door de Heer Secretaris D. Wormer in **dorso**, als bij deze commissie ontvangen en bekende tekening, geparapheerd.”

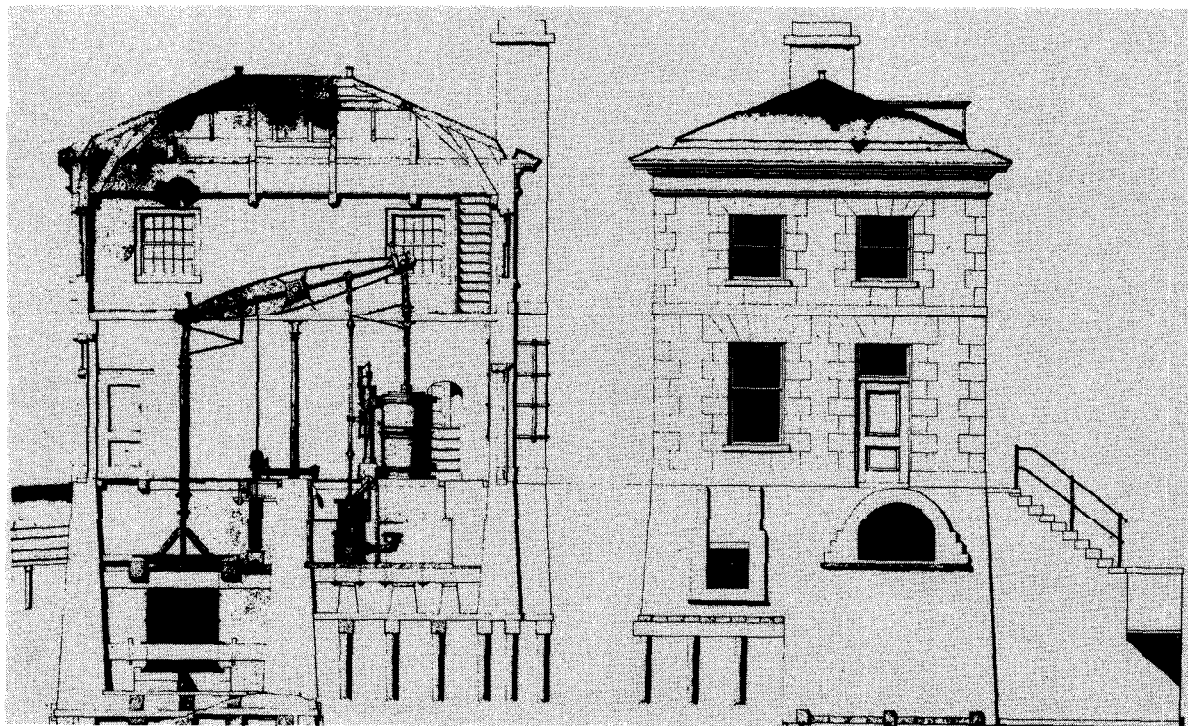
Huichelbos van Liender, die met zijn handelsrelaties blijkbaar de aangewezen bemiddelaar was tussen de Engelse firma en Rijnland, gezien ook zijn kennis van stoomwerktuigen en zijn vroegere functie bij de waterstaat, heeft de problemen, die met de bestelling samenhangen, in vlot tempo opgelost, hoewel hij opmerkte, dat de Engelsen nogal „Cautuleus” zijn.³⁷ De machine kwam in het voorjaar van 1807 gereed. Het is niet zeker of Huichelbos van Liender zelf nog naar Engeland is gegaan, maar waarschijnlijk is dat niet. In de vergadering van 4 mei 1807 gaf Conrad aan de commissie van executie kennis van de ontvangst van een brief aan het adres van Huichelbos van Liender, waaruit bleek, dat de stoommachine te Birmingham gereed lag. Hij verwachtte orders tot verzending. Nu was in de tijd van het continentaal stelsel een zodanige verzending niet zo eenvoudig. Het schijnt echter, dat men van Rijnlands zijde zo vast rekende op de welwillendheid van de regering van koning Lodewijk Napoleon, gezien het precedent ten aanzien van de stoommachine voor de Krimpenerwaard, dat men zonder aarzelen de stoommachine voor de Katwijkse uitwatering besteld had. Wat de invoer uit vijandelijk gebied betreft, kwam men niet bedrogen uit.

Het college van dijkgraaf en hoogheemraden zond het volgende verzoekschrift aan de koning, gedateerd 11 mei 1807.³⁸

„Sire,

Wij nemen de vrijheid ter kennis van Uwe Majesteit te brengen, dat bij de deliberatiën onzer Vergadering over de werken te Katwijk tot ontlasting van Rijnlands boezemwater in de Noordzee, onder anderen ook besloten is tot het **stigten** van een stoommachine tot **opmaling** van het Boezemwater tot facilitering der te **doene** spuijngen. En dat, dien ten gevolgen, de nodige orders naar Engeland zijn afgezonden om het **IJzerwerk** voor de Stoommachine in gereedheid te brengen, aangezien zoodanig Werk in dit Koninkrijk niet kan gemaakt worden. Weinig dagen geleden hebben wij uit Engeland tijding ontvangen, dat het geordonneerde Werk voor een Stoommachine te Birmingham in gereedheid ligt, en dat onze nadere orders worden ingewacht over de wijze, op welke de verzending naar herwaarts zal kunnen plaats hebben.

Er legt ons ten hoogsten aan gelegen, dat dit Werktuig, met den meesten spoed worde getransporteerd, daar wij alles in het werk stellen, wat ons eenigzints mogelijk is, om dit groot werk nabij Catwijk nog in dit najaar te voltooiën, opdat

afb. 4. Stoomgemaal te Katwijk, 1807. Gekleurde pentekening (detail), Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland (Kaartverzameling nr. A 278).

dit gedeelte van dit Departement, bijzonder den Lande van Rhijnland, in den eerstkomende winter, zich gemakkelijk van het overtollig water zal kunnen ontlasten, en daardoor veele **Schadens** zoo aan het Haarlemmermeer, als elders door Rhijnlands hoog Boezemwater gewoonlijk veroorzaakt, zullen kunnen voorgekomen worden.

De invoer van het **gem.IJzerwerk** uit 's Vijands land kan geen plaats hebben, zonder een speciaal consent van Uwe Majesteit. En dit is de reden, dat wij met eerbied Uwe Majesteit verzoeken aan ons te accorderen, ten **dienste** en nutte van dit Departement in 't algemeen, en van den lande van Rhijnland in 't bijzonder, om de boven omschreven **IJzerwerken** voor de te **bouwene** Stoommachine vrij en ongehindert en zonder eenige betaling van regten, binnen **dit** Koninkrijk te mogen invoeren, mitsgaders om ons te autoriseren om met betrekking tot het transport zoodanige schikkingen te maken, als wij ten meesten voordeele van den lande van Rhijnland zullen oordelen te behooren, des noods zelfs (in aanmerking nemende de vrees, dat het transport van het al meer gem. werktuig alleen op zich zelf geen lading **zullende** uitmaken, zeer hoog en kostbaar zal uitkomen) met verdere autorisatie, om, ter tegemoetkoming en vermindering der gevreesde hooge transportkosten, met het schip, waarmede voorzeide transport **zoude** geschieden, zoodanige goederen te doen bijladen, waarvan volgens de wet geen **certifice** d'origine gevordert wordt.

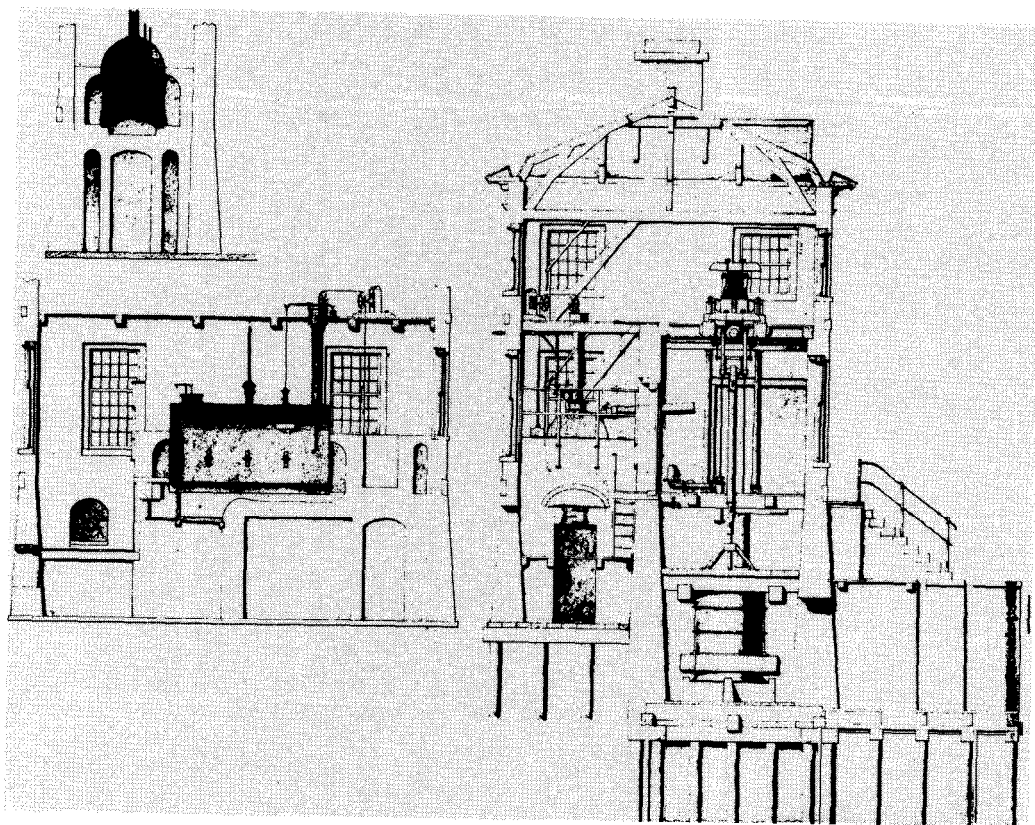
Wij hebben de eer met het diepste respect te zijn

Sire,

Uwer Majesteits onderdanige en zeer gehoorzamen dienaren
Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rhijnland."

Koning Lodewijk had reeds bijzondere belangstelling getoond voor de uitvoering van de werken te Katwijk, en hij gaf op korte termijn de gevraagde toestemming. Blijkbaar vormde het geen bezwaar, dat Rijnland een stoommachine in een vijandelijk land besteld had zonder voorafaan de koning toestemming te vragen voor een eventueel transport daarvan. In de vergadering van 15 juni 1807 gaf de heer Gevers van Endegeest de commissie van executie kennis van het besluit van Zijne Majesteit van 29 mei, waarbij ten eerste permissie werd verleend om de benodigde ijzerwerken, vrij van rechten, uit Engeland in te voeren, en ten tweede om het schip, waarmee het transport zou plaats vinden, voor de rest met steenkolen te laden, **inplaats** van met **ballast**.³⁹ Intussen hadden de directeuren reeds de fundamenten doen leggen voor het gebouw van de „**vuurmachine**“, zoals het nog officieel in een stuk van de Staatssecretarie heet. Die fundamenten werden vast verbonden met de fundamenten van de brug met drijfdeuren.⁴⁰ Men begon vervolgens met de opbouw van het machinehuis.

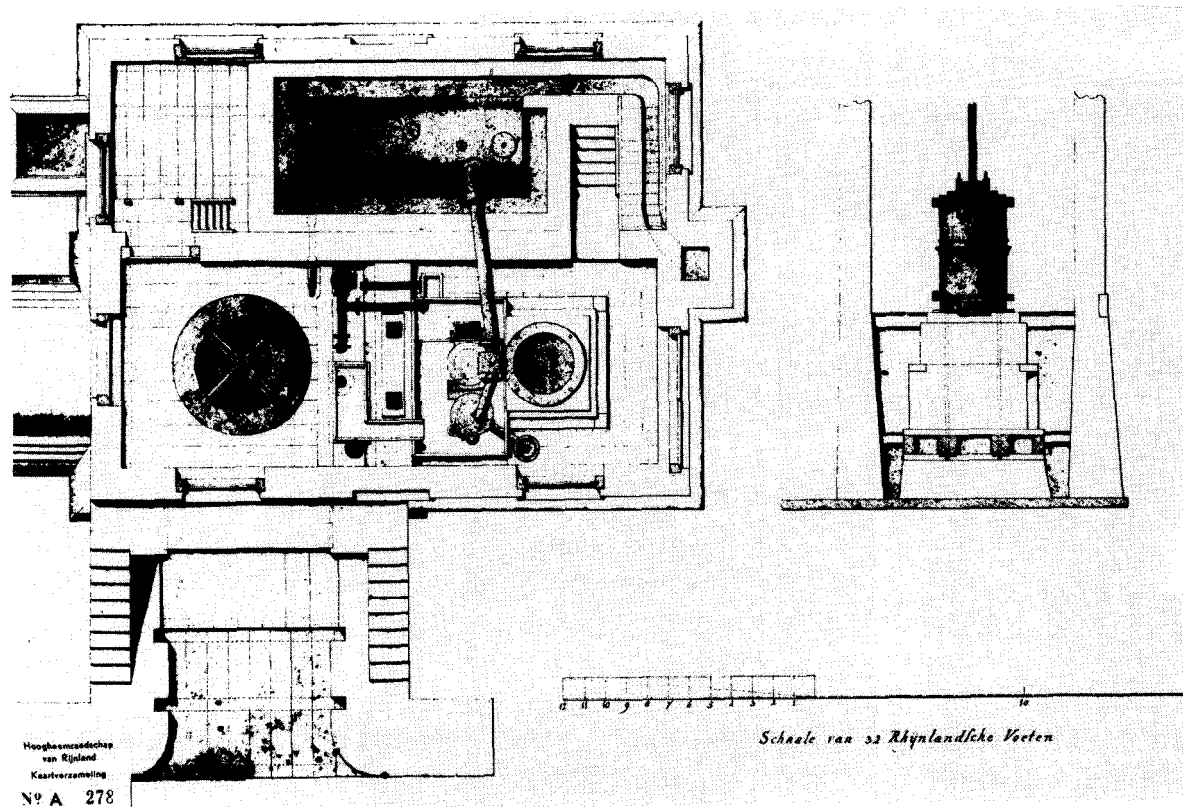
Het transport van de stoommachine, die te **Hull** werd ingescheept, verliep zonder incidenten en half augustus kwam het werktuig in onderdelen te Rotterdam voor de wal. De cargadoors waren Hudig, Blokhuisen en van der

afb. 5. Stoomgemaal te Katwijk, 1807. Gekleurde pentekening (detail). Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland (Kaartverzameling nr. A 278).

Eb.⁴¹ De 22ste augustus 1807 werd in de vergadering van de commissie van executie bericht, dat de stoommachine was gearriveerd, en dat men onder de directie van de werktuigbouwkundig technicus J. J. Duister, die de machine te Katwijk zou monteren, zou zorgen voor transport.⁴² Het lag voor de hand, dat men van de diensten van Johannes Jacobus Duister gebruik maakte om deze stoommachine te monteren. Engelse monteurs kwamen bij dit werk niet in aanmerking, vanwege de oorlogstoestand. Duister was immers degene, die, woonachtig in Rotterdam en van beroep smid annex brandspuitmaker, reeds in 1793 door Directeuren van het Bataafsch Genootschap werd aangezocht om zich als vakman te bekwamen in de stoomwerktuigkunde, opdat men niet afhankelijk zou zijn van Engelse monteurs bij het monteren en repareren der stoommachines van Boulton & Watt. Duister had zijn vakkundigheid bewezen bij de montage van het Meydrechts stoomgemaal (1794) en het stoomgemaal nabij Ouderkerk aan de IJssel (1804), terwijl hij tevens tot grote tevredenheid gewerkt had bij het monteren van de stoommachine te Hellevoetsluis (1801/1802).⁴³ De montage van de stoommachine voor het uitwateringskanaal te Katwijk schiep echter moeilijkheden, en hoewel Duister zeker vakkundig was, en de enige deskundige in Nederland op dit gebied, verliep de opbouw zeer traag. Misschien was dit aan ziekte van Duister te wijten, hoewel de bronnen hierover zwijgen. Diezelfde dag – 22 augustus – berichtten directeuren, dat de „vuurmachine” te Katwijk was aangekomen. De 5de september 1807 werd J. J. Duister aangesteld tot „Machinist-Directeur van de Stoommachine der Katwijksche uitwatering” op een tractement van f 1200,- per jaar; een vrij aanzienlijke som.

In de herfst begon hij met de montage, maar de machine kwam in 1807 nog niet in het stadium van definitieve proefnemingen. Intussen was wel het Katwijkse project gereed gekomen, en in het bijzijn van koning Lodewijk Napoleon werd op 21 oktober 1807 de uitwatering geopend, hetgeen op uitdrukkelijk verlangen van de koning zonder enige publiciteit geschiedde. Op die dag heeft in elk geval de stoommachine niet gewerkt, zoals uit het verslag van het bezoek blijkt. Dit zou in verband met het korte tijdsbestek tussen aankomst der onderdelen en het koninklijk bezoek ook onmogelijk zijn geweest. De machinist-directeur kreeg er een assistent bij met de titel van „opziener”, een zekere Hendrik Lit, maar dit bespoedigde de zaak niet in het minst. Bovendien bleek de heer Duister geen meegaande figuur, zoals blijkt uit een briefje van de heer Gevers aan Van Lelyveld. De eerste schreef 29 augustus 1807 over hem:⁴⁴ „Wij zullen met die man nòg spoedig nòg gemakkelijk werken. Ik heb Kros zeer gerecommandeerd alle geduld en inschikkelijkheid te gebruiken.” Duister, met wie tijdens de bovengenoemde montages sedert 1794 zo gemakkelijk was samen te werken, bleek nu een eigengereid man en bovendien een querulant. Het is slechts een vermoeden, maar men is geneigd te veronderstellen, dat dit gedrag en zijn traagheid bij de montage van de stoommachine te Katwijk op een achteruitgang van zijn

afb. 6. Stoomgemaal te Katwijk, 1807. Gekleurde pentekening (detail). Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland (kaartverzameling nr. A 278).

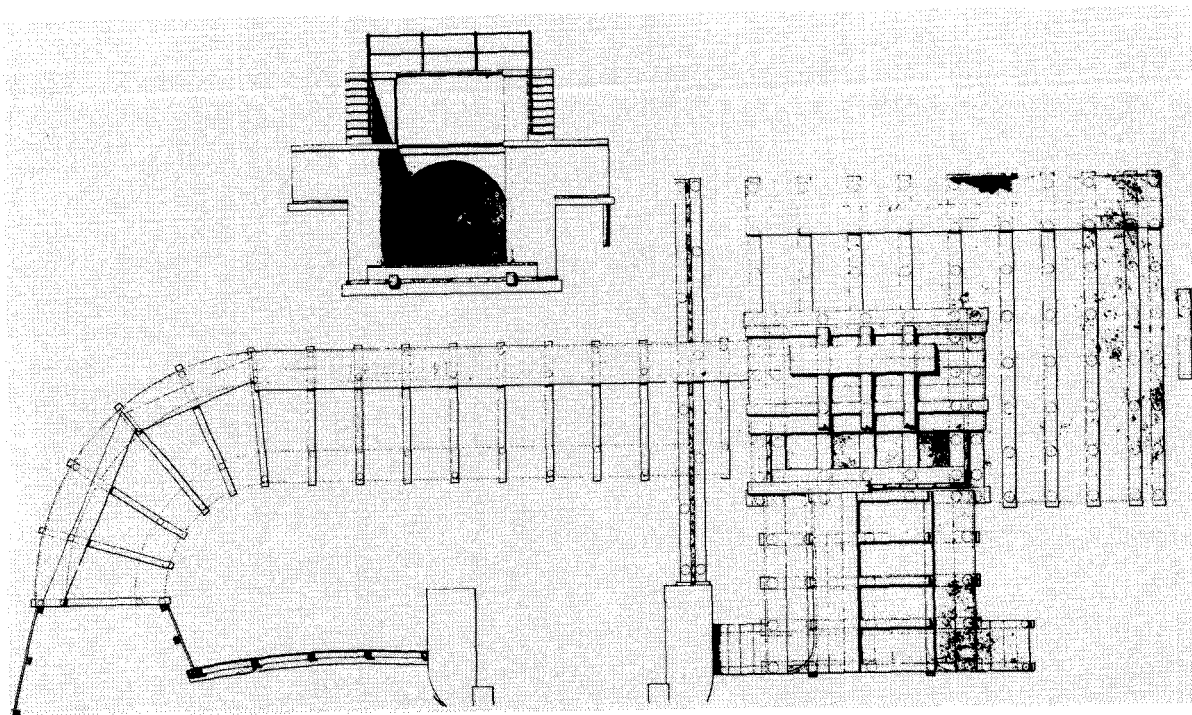
geest- en lichaamskrachten wijst. Toch had Duister allerm minst te klagen. Hij werd, als enige deskundige, ontzien, terwijl men boven zijn tractement, volgens besluit van 5 september 1807 nog aan ieder van zijn twee minderjarige kinderen een geschenk van „10 gouden dukatons of de waarde van dien” had gegeven. Hij kreeg het blijkbaar al spoedig met zijn ondergeschikte aan de stok. 11 Januari 1808 werd aan directeur Kros aanbevolen er voor te zorgen, dat „de Opziener Lit, gedurende de tijd, dat de Heer Duister proeve zal nemen door het stoken van vuur te proberen, daarbij tegenwoordig zal zijn en blijven en, ingeval dat de machinist-directeur zulks den Opziener Lit wilde beletten” er voor te zorgen, dat de uitdrukkelijke wens van de commissie van executie zou worden gerealiseerd. Dit wijst ook al niet op een aangename samenwerking. De machine kwam ook in 1808 niet gereed. Volgens de machinist-directeur bleek er meer ijzerwerk nodig voor de afwerking, dan beschikbaar was.

De 22ste februari 1808 beraadslaagde de commissie van executie over de trage gang van zaken, in verband met het voorstel van directeuren om Jan Valkenburg te Zoeterwoude tot smid van de stoommachine aan te stellen. Deze ambieerde die post mits hij het ijzerwerk mocht leveren. Een ander kreeg echter de bestelling. De commissie werd blijkbaar ongeduldig, hetgeen zeer goed te begrijpen valt. Toen Duister aandrong op de voldoening van zijn voorschotten voor reis- en teerkosten, liet de commissie hem 22 februari 1808 antwoorden, dat zij vooralsnog die rekeningen niet kon approberen, maar „dat een spoedige afdoening en in werking brengen der stoommachine zeer veel zal en kan afdoen, om de WelEd. Commissie over denzelven facie1 te doen denken.”⁴⁵ Tevens werd op die dag besloten om de waterleiding van de stoommachine naar de Hornespolder, in plaats van van steen, van hout te doen maken. Een tweede machinist – tevens timmerman – werd benoemd, nl. Christiaan Holleman, maar voorlopig bleef het personeel zonder emplooi en iedere dag, dat de machine niet werkte, bracht Rijnland op kosten, daar de verzanding van het buitenkanaal met andere middelen moest worden tegengegaan. Voor 1808 begrootte men die kosten op f 1 1000,- à f 12000,-.

De stoommachine in bedrijf

Tenslotte kwam het werk toch gereed. In de zomermaanden van 1808 ving en de proeven met de stoommachine aan, zoals de notulen van de commissie van 24 augustus ons leren. De machinist Lit was toen voldoende geïnstrueerd, volgens Duister. Hij vroeg voor de opleiding van die machinist nog eens f 400,-, welke som door de commissie werd goedgekeurd.

De 5de juni 1809 legde Duister, die nog steeds te Rotterdam woonde, zijn functie neer en betuigde, dat de machinist Lit en de smid de machine wel verder zonder zijn medewerking konden beheren. Als echter de machine enige tijd zou stilstaan, twijfelde hij er aan, of de twee genoemden deze weer op gang

afb. 7. Stoomgemaal te Katwijk, 1807. Gekleurde pentekening (detail). Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland (Kaartverzameling nr. A 278).

zouden kunnen krijgen. Vriendelijk verzekerde hem de commissie, dat men in dat geval weer gaarne zijn hulp zou inroepen. Hiermede werd de machinist-directeur bedankt, en hij verdwijnt voor goed uit deze historie.

Nu zou dan in de herfst van 1808 de stoommachine kunnen bewijzen, of de werking daarvan wel die resultaten voor de Katwijkse uitwatering én voor de watervoorziening van de landen van de Hornespolter benoorden het kanaal zou opleveren, die men er van verwachtte. Maar aanvankelijk reppen de rapporten niet over een gunstige werking. Het blijkt, dat men anderhalf jaar spendeerde aan herhaalde proefnemingen, terwijl steeds weer reparaties nodig waren, die de ingebruikneming van de stoommachine tot 1810 hebben vertraagd. Hendrik Lit, de machinist, moest nu zonder de deskundige leiding van Duister met de machine werken, hetgeen hem blijkbaar toch niet gemakkelijk afging. Een andere deskundige, de reeds genoemde Huichelbos van Liender, de vertegenwoordiger voor Nederland van Watt, Boulton & Co, kon men evenmin raadplegen, daar hij op 76-jarige leeftijd in 1809 overleed.

Van een geslaagde proefneming en gunstige werking wordt ook in 1809 met geen woord **gerept**. De resultaten moeten aanvankelijk zeer teleurstellend geweest zijn. Een kleine fingerwijzing in die richting vindt men in een brief van S. Kros aan de commissarissen-hoogheemraden in het Leidse kwartier, d.d. 18 oktober 1809. De commissarissen stelden voor om de machinist aan het einde van het jaar te ontslaan. Kros antwoordt dan; „dat de ondervinding doet zien, dat de gemelde machine waartoe hij (Lit) door **Uwe**Eds hoofdzakelijk is aangesteld geworden om dezelve waar te nemen, thans *heel weinig van gebruik is*.” Men kan Lit, zo schrijft hij, toch nog bijzonder goed gebruiken om tekeningen te maken van de nieuw gebouwde sluizen en bruggen van de Katwijkse werken. Daarom stelde Kros voor om Lit nog een jaar in dienst te houden.⁴⁶

Eindelijk, in het „zevende jaarlijks rapport over den jare 1810 wegens den staat der werken van de Katwijksche uitwatering” van de hand van Kros, lezen wij het verslag van een geslaagde proefneming, die tegelijk de ingebruikneming van de machine **betekende**.⁴⁷

„Op den 27ste van Wintermaand 1.1. heeft men met de stoommachine een proef genomen, waarmede men het Kanaal tusschen de brug met drijfdeuren en de buitensluis in de tijd van 18 **uuren** tot 23 duym boven A. peil had volgepompt, waarmede men bij laag water in de Noord-zee met veel vrugt heeft gespuid, waarbij het meedelit Uwer commissie den **WelEdele** Heer P. Cunaeus present was.”

Dit is het enige gunstige verslag, dat Kros over de stoommachine heeft ingeleverd, en het is blijkbaar ook de enige en laatste maal geweest, dat de machine met goed resultaat haar aandeel heeft geleverd in de bestrijding van de verzanding van het buitenkanaal. Kros was allesbehalve enthousiast over de werking van de machine voor dit doel, zoals blijkt uit zijn brief van 2

februari van datzelfde jaar 1810. Deze komt later ter sprake. Hij vond de gehele machine overbodig.

Het bijkomstig doel van de machine, de bevoeiing van de droge landen van de Hornespolde, werd blijkbaar evenmin met goede uitslag gerealiseerd. In het ongeinventariseerde deel van het archief van de Hornespolde bevindt zich een verslag uit 1819, dat, inplaats van geestdriftige beschrijving van de mogelijkheid van de machine voor de bevoeiing, een klaagzang laat horen. De ingelanden van de Hornespolde waren allerminst ingenomen met de stoommachine. Zij hadden veel liever een windwatermolentje op de noordzijde van het Katwijkse kanaal gezien. In 1819 gaf de rapporteur dit beeld van hetgeen zich tien jaar geleden had afgespeeld:

Dat eenige tijd daarna, doch niet door een watermolentje, dat ingelande hoopte en wenschte, maar door middel van de zich aan het Canaal bevindende stoommachine die landen water ontvingen. Maar wat gebeurde al dadelijk, bij de watergevende werking der gemelde machine! Dit, dat door haar zeer forse werking ('t welk met het watergeven van een klein watermolentje in geen verband of vergelijking staat) dat de kort tegen de machine leggende sloten en dammen, strekkende Noordwaards, al spoedig door de vreeselijke werking totaal bezweken, 't welk het water, dat vooraf zich nog in de sloten bevond, zoo wel als het door haar aangevoerde, en zoo alles nutteloos deed wegllopen onder het distrikt Noordwijk, ter plaatse daar landen en sloten lager gelegen zijn, gelijk aangewezen kan worden."

Door de drooggelopen zandsloten was het vee door elkaar geraakt, maar de machine loosde het opgepompte water uit het kanaal met een dergelijke kracht, dat slechts 2 à 3 stukken land er voordeel van hadden, en de oostelijk en westelijk gelegen sloten vrijwel droog bleven. De krachtige stroom spoelde dammen en bekadingen van de dichtbij de machine gelegen sloten weg, en het water liep naar de Noordwijkse zijde, die lager lag. IJlins moest men met houten bekadingen, beertjes en dammen, die de timmerman met hout moest versterken, de waterstroom leiden binnen de andere sloten van de Hornespolde. Dit bracht kosten met zich mede, waarvoor ingelanden Rijnland aansprakelijk stelden. Ook hier dus geen ingenomenheid met de werking van de stoommachine.

Wat betreft de bestrijding van de verzanding van de Katwijkse uitwatering, het belangrijkste motief tot de bouw en ingebruikneming van de machine, kunnen wij heden ten dage wel beoordeelen, waarom deze eerste stoommachine, door Rijnland gebouwd, gefaald heeft, niet zozeer in de bevoeiing van de landen benoorden het Katwijkse kanaal, die na aanvankelijke moeilijkheden voldeed, maar wel in de bestrijding van de verzanding van de Katwijkse uitwatering. De plannen waren om de machine een capaciteit te geven van „100 tonnen water” per minuut. Daar hier bedoeld wordt de „waterton” ($= 5\frac{1}{4}$ kubieke voet $= 0,16246 \text{ m}^3$), komt 100 ton per minuut overeen met 16

kubieke meter per minuut. In werkelijkheid bleek de capaciteit hoger te zijn nl. 607.600 kubieke voet per 12 uur, overeenkomende met ongeveer 26 kubieke meter per minuut.⁴⁸ Het lag in de bedoeling gedurende twee etmalen het water in de spuiboezem op te zetten, maar dit zal een veel te lange tijdsduur geweest zijn met het oog op de noodzakelijke spuij van het overtollige boezemwater. De afstand tussen de buitensluis en de binnensluis bedroeg 565 m bij een breedte van 34 m. De afstand tussen de binnensluis en de brug met drijfdeuren bedroeg 1130 m bij een gemiddelde breedte van 23 m. Om nu het water 1,34 m over die laatstgenoemde afstand op te zetten (nl. van A.P. - 18 duim tot A.P. + 36 duim), zou men inderdaad bijna twee etmalen moeten malen. De oorzaak van het falen van de installatie moet mede gezocht worden in de te lage stroomsnelheden, die bij het lozen tijdens eb in het buitenkanaal optraden, c.q. de te korte tijdsduur, waarin voldoende stroming voorkwam. Thans kan men een verzande uitwateringsgeul binnen enkele uren weer voldoende afvoercapaciteit geven. Maar nu heeft men daarvoor dan ook de beschikking over een gemaal met gemiddeld een capaciteit van 3300 kubieke meter per minuut, waardoor dit gemaal, min of meer onafhankelijk van de standen van de Noordzee, een met het oog op het tegengaan van de verzanding voldoende stroming in de uitwateringsgeul te weeg brengt. Volgens de huidige inzichten is dit de meest economische en de meest doeltreffende methode, al is het gemaal dan ook niet met dat doel gebouwd. Het probleem van de verzanding blijft echter actueel.

Zoals de ingekleurde tekening (afb. 4-7) te zien geeft, bezat deze stoommachine nog een balans. De werking van deze enkelwerkende evenwichtsmachine was als volgt: door middel van een kleppensysteem werd stoom boven de zuiger toegelaten, waardoor de stoomzuiger, en de daarbij behorende balansheft omlaag gingen en de andere balansheft met bijbehorende waterzuiger, met daarop een kolom water, naar boven ging, op deze wijze water van de boezem naar buiten pompend. Als gevolg van de hefboomwerking werd een klep geopend, de zogenaamde evenwichtsklep, waardoor de stoom van boven de zuiger gelegenheid kreeg onder de zuiger te komen. Hierdoor ontstond onder en boven de zuiger gelijke druk. Het gewicht van de pomp kon de balans daardoor uit haar evenwicht brengen en deed de zuiger weer omhoog gaan. In de hoogste stand van de zuiger werd de stoom afgevoerd naar de condensor en een nieuwe pompcyclus was begonnen. Dit gebeurde 20 x in de minuut. Er was dus nog geen sprake van krukas en vliegwielen. Het steenkoolverbruik bedroeg 1/2 hoed per 12 uur = 7.50 kg per 12 uur = 62 1/2 kg per uur. In 38 minuten verzette het gemaal 1000 m³ water, dus per 1000 m³ water was het steenkoolverbruik 40 kg. Hierbij is uitgegaan van de opgave van G. A. de Geus: „Zakboekje der maten, gewichten en munten”, blz. 68 en 69 (zie noot 24). Er waren dus heel wat „hoeden” kolen nodig om de stoommachine aan de gang te houden. Ter vergelijking moge dienen, dat het huidige Rijnslands stoomgemaal te Halfweg - met een kleine opvoerhoogte,

maar met een gemiddelde capaciteit van 1440 m³ per minuut – 2,8 kg per m³ opgemalen water verbruikt.

Een andere tegenvaller was tenslotte nog, dat in tegenstelling met de voorlopige raming van f 20.000,- de stichting van Rijnlands eerste stoomgemaal het hoogheemraadschap kwam te staan op een bedrag, dat de f 50.000,- overschreed.

Pogingen tot verkoop

In 1810 erkende men tenslotte, dat de machine niet voldeed, al rapporteerde men dat jaar nog een gunstige proefneming. Een rapport van directeur Kros van 6 februari 1810 spreekt klare taal.⁴⁹ Hij schreef aan de commissie van executie:

„Vooraf moet ik onder UwEEds attentie brengen wyl het nu ten volle consteerd, dat de stoommachine tot die eijnde, waartoe dezelve hoofdzakelijk is gesteld geworden, en gedurende den tijd van ruim twee jaaren, of ZOO lang Rhijnlands boezemwater op de Noordzee heeft uitgestroomd, van geen gebruik heeft geweest, noch behoefde gebruikt te worden, vermits men het zand, dat tusschen de hoofde of voor de mond van het buitekanaal, door het woelen der zee word ingespoeld, zeer gemakkelijk door 't inlaten van 't zeewater over de halve schuif kan weggespuid worden, en dus de stoommachine alleen maar dienstig is om de landen aan de Noordzijde van 't kanaal leggende, zijnde de Hornespolter, bij zomerdag van het nodige water te voorzien, is dus niet raadzaam van ZOO een kostelijk pand daarvoor te onderhouden, vermits dit door een eenvoudig vjzelmolentje zou kunnen gedaan worden.”

Men voorkwam door het inlaten van zeewater over de halve schuif, dat al te veel zand, dat zich in de onderste lagen water bevond, meekwam, waardoor men een belangrijk nadeel van het inlaten van zeewater te niet deed. Kros stelde nu voor om de stoommachine maar publiek te verkopen en het personeel te ontslaan. Alleen Lit zou men nog wel kunnen gebruiken in de zomermaanden voor de bemaling van de Hornespolter en voor het maken van de eerder vermelde tekeningen.

Met recht een roemloos einde voor een installatie, waarvan men enige jaren tevoren nog zo grote verwachtingen had. Door de „nieuwspapieren” zou bekend worden gemaakt, dat de stoommachine, met twee daarbij staande huizen, te koop was. Toch eindigt hier de historie van Rijnlands eerste stoomgemaal niet. Het college voelde niet veel voor een publieke verkoop. Met alle bijkomende kosten aan bouwwerken enz. waren de uitgaven voor de stoommachine zeker gestegen tot circa f 60.000,- en bij publieke verkoop wist men in 't geheel niet, wat men van een dergelijke uitgave nog zou terugzien. Daarom trachtte het college de installatie ondershands te verkopen. Nadat Holland bij het keizerrijk was ingelijfd, zagen de Franse militaire

autoriteiten wel mogelijkheden voor de machine. In de herfst van 1811 ontving Rijnlands college een brief van de „inspecteur-général des ponts et chaussées, chargé des travaux maritimes des ports militaires” d.d. 9 oktober 1811. Deze schreef, dat de minister van marine en koloniën had vernomen, dat het college de bedoeling had een stoommachine te verkopen. Hij verzocht inlichtingen over de afmetingen en de pompen en zag gaarne zo spoedig mogelijk antwoord tegemoet.⁵⁰ Dijkgraaf en hoogheemraden reageerden op 14 oktober 1811. De technische details, die zij verstrekten, vindt men in bijlage 1. De inspecteur-général kwam in diezelfde oktobermaand de machine bezichtigen, maar zijn onderzoek viel ongunstig uit. De 26ste oktober 1811 schreef hij een vriendelijk briefje, waarin hij te kennen gaf, dat het vermogen van de machine te klein was om te kunnen dienen voor het doel, nl. Franse dok- en havenwerken, waarvoor een installatie met stoomvermogen nodig was. Het gehele bewegingsmechanisme zou moeten worden veranderd. Te zijner tijd zou men nog op de zaak terugkomen. Dat is natuurlijk nooit gebeurd. Twee jaar later verdween de Franse bezetter.

De enige, die door de gehele affaire slapeloze nachten had, was de machinist Lit, die sedert 1808 in Rijnlands dienst was. Opnieuw kwam zijn ontslag dreigend naderbij. De stoommachine werd nog uitsluitend gebruikt om in de zomer de Hornespolter van fris water te voorzien, en dit vond het college een veel te kostbare methode van bevoeling. De 1 ste juli 18 12 zou Lit moeten vertrekken, maar hij slaagde er niet in een andere betrekking te vinden. Wanhopig richtte hij zich tot Rijnlands college en betoogde, dat de machine in de maanden juli, augustus, september en oktober moest werken, en dat hij in de overblijvende tijd tekeningen kon maken. Hij „zocht zijn toevlucht in den schoot van UwelEds vergadering”, zoals hij het in zijn verzoekschrift zo beeldend onder woorden bracht. Het heeft geen effect gehad.⁵¹ Wij vinden Lit in elk geval, toen en later, niet meer genoemd op de lijsten van de vaste ambtenaren van Rijnland.

Het college slaagde er, ondanks verschillende pogingen tot verkoop, niet in de stoommachine voor een redelijke prijs van de hand te doen. De 5de april 1813 verzocht A. Blanken Jz, een der vroegere directeuren, de stoommachine te mogen kopen, en reeds 6 april gaf het college van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden toestemming.⁵² Maar de verkoop is blijkbaar afgesprongen. Wellicht staat dit in verband met de woelige tijden. De omwenteling van 1813 begon zich aan te kondigen. In de maand april van dat jaar braken hier en daar onlusten uit. Zo bleef tegen wil en dank de stoommachine Rijnlands eigendom. Niet lang daarna echter mocht de installatie zich verheugen in koninklijke belangstelling. De 2de juli 1814 bezocht de tsaar van Rusland, Alexander I, de Katwijkse uitwatering, vergezeld door de Souvereine Vorst en zijn zonen, prins Willem en prins Frederik. Bij de brug met drijfdeuren werden zij door een deputatie van Rijnland verwelkomd. Zij beschouwden geruime tijd „op de sluis zeer

afb. 8. *De sluis te Katwijk bij kalm weer, door Ludwig Michael Nader naar Salomon van der Paauw, 1837. Litho.*

oplettend de bewerking der uitlozing van het water door de sluis in zee, en (bewonderden) de schoonheid van dit merkwaardig werkstuk van het menselijk vernuft, en hebben het ook een ogenblik aan den zeekant beschouwd.” Ook toonde het vorstelijk gezelschap grote interesse in de stoommachine: „Hierna verwaardigde zich Zijne Majesteit benevens onzen geliefden Souverein en deszelfs Vorstelijke Zoonen het Dejeuner, op last van het collegie van Rhijnlands bestuur, in het Rhijnlands huis (een gebouw naast de sluis) gereed gemaakt, te gebruiken, waarna het Hooge Gezelschap van hier over Katwijk Binnen naar Haarlem en vervolgens naar Amsterdam vertrok, onder de herhaalde toejuiching der toegevloede menigte van aanschouwers.”⁵³

Dit was een waardig slot van de historie. Slechts sporadisch verneemt men in de stukken nog iets over Rijnlands eerste stoomgemaal. Het werd nog slechts gebruikt ten voordele van de Hornespolder en het college legde zich neer bij de bestaande situatie. Men was zich bewust, dat, wanneer de machine niet meer disponibel zou zijn, Rijnland toch iets zou behoren te doen om de gronden benoorden Katwijk in de zomermaanden van water te voorzien. Dit zou in ieder geval opnieuw kosten met zich mee brengen. Vóór het definitieve einde kwam de stoommachine nog eenmaal in de belangstelling, toen nl. in 1824 de eerste regelingen werden getroffen, die zouden leiden tot de oprich-

ting van de Dienst voor het Stoom-wezen. Krachtens K.B. van 6 mei 1824 Staatsblad nr 32, art. 9 en 10, werden veiligheidsmaatregelen voorgeschreven bij het aanwenden van stoomwerktuigen. Hoogheemraden werd van regeeringswege verzocht bijzonderheden te verstrekken over de stoommachine bij het kanaal.⁵⁴ De 13de juli 1824 antwoordde het college. Na de voorgeschiedenis te hebben gereleveerd, berichtte men, dat de stoomketel „welke gemaakt is van geslagene ijzere bladen over elkander gelegd en met nagels of bouten vastgeklonken, lang is 10½ voet, eene wijdte heeft van 4½ en eene hoogte of diepte van 5 voeten Rijnlands; dat de veiligheidsklep wijd is ¾ duimen Rijnlands. En, eindelijk, dat de drukking of de kracht van den stoom op elken vierkanten Nederlandschen duim genoegzaam is, om het gewicht van de waterkolom bij de gewoone werking bij welke het water zes voeten wordt opgepompt, op te brengen en gelijk is aan $2^{366/1000}$ N.N. ponden.” Enige nadere details waren aan de brief als bijlagen toegevoegd. De installatie werd goedgekeurd in 1825, waarna de werktuigkundige Webster namens de regering in 1827 de stoommachine bezichtigde, en nogmaals goedkeurde.⁵⁵ Nieuwe veiligheidsvoorschriften werden gegeven bij K.B. van 26 september 1833, staatsblad nr. 58, waarna op 21 augustus 1834 de machine opnieuw gekeurd werd. De officiële vergunning werd 10 september 1834 aan Rijnland verleend.⁵⁶

Toch zou de machine nog slecht twee jaar meegaan. De laatste fase in het bestaan van Rijnlands eerste stoomgemaal, dat nu alleen maar werd aangeduid als dienende voor de Hornespolter, begon in 1836.

De stoommachine verkocht

De machine begon nl. dienst te weigeren en men moest zich nu ernstig beraden op welke wijze de ingelanden van de Hornespolter aan water konden worden geholpen. De opziener en landmeter van Rijnland, Hanegraaff, en de opziener van de Katwijkse werken, Klaas Dubbeldam, werden om advies gevraagd. Dit leverden zij schriftelijk in augustus 1836 bij de commissarissen-hoogheemraden voor het Leidse kwartier in. Zij zagen twee mogelijkheden. De eerste was de stoommachine weer te herstellen, en de tweede was het stellen van een wind-watermolen, hetzij een ton- of vijzelmolen.

Na het verslag van een inspectie van de Hornespolter wordt in het licht gesteld, dat als de stoommachine enkel bestemd zou zijn geweest voor de inmaling van een polder van nauwelijks 80 morgen, men de capaciteit zeker acht keer geringer had kunnen nemen; „maar voornamentlijk was dit werktuig ingericht om den spuikolk door eige water tot eene voldoende hoogte op te pompen en de spuiing daarmede te verzekeren; maar bij de opening van het kanaal is het al spoedig gebleken, dat den stand der waterspiegel van de Noordzee, met de vlooden den spuikolk tot eene voldoende hoogte konde

opvoeren, en daardoor de spuiing aan deszelfs doel beantwoorden, en alzoo is het werktuig in allen deelen door de vloed en van de Noordzee vervangen, waardoor hetzelfde nu als nutteloos moet beschouwd worden.” Hier horen wij dus in 1836 iets meer over de mislukking in 1810. Over het verzandingsprobleem echter geen woord. Toch blijkt uit andere stukken, dat men ook in die tijd met dat probleem te kampen had, maar in het advies van 1836 wordt dat blijkbaar genegeerd. Het onderhoud van de machine zou Rijnland op veel te zware kosten jagen. In 1837 zou een geheel nieuwe stoomketel moeten worden geplaatst, begroot op f 1600,-, nog afgezien van het onderhoud van het gaande werk. De twee adviseurs rieden aan de stoommachine op te ruimen.⁵⁷

In de vergadering van dijkgraaf en hoogheemraden van 5 december 1836 kwam dit punt aan de orde en men stelde de zaak in handen van de gecommiteerden tot de Katwijkse werken.⁵⁸ Omdat de stoommachine niet meer werkte hadden de ingelanden van de Hornespolder geklaagd. Zij stelden voor om op hun kosten een watermolentje te doen bouwen, maar vroegen aan Rijnland een tegemoetkoming van f 2500,-. In de gecombineerde verga-

afb. 9. De sluis te Katwijk bij stormachtig weer, door Ludwig Michael Nader naar Salomon van der Paauw, 1837, Litho.

dering van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden van 27 december werd accoord gegaan met het bouwen van een watermolentje, en werd een bijdrage van f 2500,- toegezegd, „in welk geval zou kunnen worden overgegaan tot het verkoopen van het geheel onbruikbaar geworden stoomwerktuig te Katwijk met het daartoe nutteloos geworden gebouw.”⁵⁹

Tijdens een vergadering van D & H van 3 april 1837 blijkt het „stoomwerktuig” nog niet te zijn verkocht.⁶⁰ De 5de juni 1837 werden de gecommiteerden tot de zaken der Katwijkse uitwatering gequalificeerd tot het publiek verkopen van de stoommachine en de daarbij behorende behuizing.⁶¹ Die verkoping vond plaats en 7 augustus 1837 gaven de gecommiteerden kennis aan het college, dat de 18de juli 1.1. het stoomwerktuig met de behuizing in het openbaar was verkocht voor een som van f 2531,-.⁶² Daarvan werd de bijdrage aan de Hornespolter betaald. Ondanks uitgebreide nasporingen kon niet worden vastgesteld aan wie de machine werd verkocht, maar het staat vast, dat het machinegebouw in 1837 werd gesloopt.⁶³ „Huis en vuurmachine” stonden bij het kadaster in 1832 bekend als Katwijk Sectie B. nr. 65, maar in 1837 werd door Rijnland het recht opstal en erfpacht uitgegeven aan de firma Weijland en De Fremery, die reeds lange jaren ter plaatse een zoutindustrie exploiteerde. De grond keerde in 1854 in Rijnlands eigendom terug.

Aldus vond de poging om door een stoommachine te Katwijk de spuiing van Rijnlands boezem te bevorderen in 1837 een roemloos einde. Wij kunnen constateren, dat in 1810 de poging om met de voor die tijd meest moderne middelen de verzanding tegen te gaan schipbreuk leed.

De vergelijking van het nieuwe stoomgemaal te Katwijk, dat in 1881 werd gebouwd, met de eerste stoommachine heeft echter weinig zin. Het stoomgemaal van 1881 werd met een geheel ander doel gebouwd, omdat mede in verband met de droogmaking van het Haarlemmermeer de bergingscapaciteit van de boezem drastisch verminderde en daarom de natuurlijke lozingen niet meer voldoende waren. Het stoomgemaal van 1881, dat in 1954 vervangen werd door een modern diesel-electrisch gemaal, had een dusdanige capaciteit, dat door het malen de verzanding beter dan voorheen kon worden bestreden. Verzandingsproblemen, zoals in 1808, bestaan nog steeds en zij behoren allerminst tot het verleden. Nu in de nabije toekomst de buitensluis zal worden vernieuwd spelen dezelfde problemen een rol, nl. moet men de hoofden verlengen of dient men extra te malen om de stroomgeul op het stand open te houden, problemen die de vroegere beroemde waterstaatkundigen dachten te kunnen oplossen door het opzetten van de spuiboezem. Gezien tegen de achtergrond van deze verzandingsproblematiek is de historie van Rijnlands eerste stoomgemaal een zeer belangwekkende episode in Rijnlands geschiedenis.

BIJLAGE 1

VRAGE. **Hoevele** pompen heeft de stoommachine te Katwijk?

Hoe hoog brengt dezelve het water op?

Hoeveel cubiek voeten water brengt ze op in eene **gegeve** tijd bij voorbeeld in twaalf uren?

En hoeveel brandstof word in dien tijd vereischt?

ANTWOORD. De stoommachine heeft maar eene pomp, die het water kan opbrengen tot circa 9 voeten, des zelfs diameter is 53 duimen, en heeft ruim drie voeten slag, twintig slagen doet dezelve per minuut, en kan in twaalf uren tijd zesmaal honderd zeven duizend en zes honderd cubiek voeten water verzetten, aan brandstof is voor die tijd benoodigd omtrent een half hoed **koolen**.

(O.A. 5161)

Nota wegens de grootte der werktuigen in de stoom-machine aan 't kanaal te Katwijk benevens de opgave wat dezelve gekost heeft.

De stoom **cijlinder** is wijd over zijn diameter 35 duimen, de grootte **hefpomp**, is wijd over zijn diameter 53 duimen, en heeft 3 voet slag. De **condensor** of verdikker, benevens de luchtpomp, zijn ider wijd over derzelver diameter 17 duimen.

De heetwaterpomp, die het water uit de laatstgenoemde pomp na de ketel voerd, is wijd $4\frac{1}{2}$ duim over zijn diameter.

De koutwaterpomp, welke diend tot verkoeling van de stoom, is wijd over zijn diameter 8 duimen.

De ketel is lang $10\frac{1}{2}$, wijd 4% en hoog of diep 5 voeten.

Deze machine brengt het water hier op ter hoogte van 6 voeten doch zou hetzelfde ter hoogte van circa 9 voeten kunnen opbrengen.

Het ijzerwerk tot deze machine behorende heeft gekost

behalven het transport f 17720,-,-.

en het gebouw met het stellen der **ijzerewerk-**
tuygen etc., beloopt te samen op circa f 24215,-,-.

Zo dat de totaale kosten bedraage f 41935,-,-.
(O.A. 5161)

BIJLAGE 2

De inrichting van de stoommachiene is het bedoelde van een waterpompmachiene tot het bevoctigen van uit gedroogde landen langs Noordoostzijde van het **canaal** te Katwijk alsmede het verhoogen van den spuiboezem tusen den brug met drijfdeuren en de buitenste zeesluis.

Des zelfs maker.

De hoegrootheid en gedaante van den stoomketel is van geslagen ijzeren **blaaden** over elkander gelegd en met nagels of bouten vast geklonken; de ketel is lang $10\frac{1}{2}$ voet wijd $4\frac{1}{2}$ en diep of hoog 5 voeten alle Rijnlandsche maat.

De veiligheids klep is wijd 3% duim **Rijnl.**

de stoom cilinder is over zijn diameter 35 duim die van de groote pomp 53 duimen

waarvan de zuiger 36 duimen op en neer gaat; de condensor of verdikker benevens de lucht pomp zijn ieder wijd 17 duim, de heet water pomp die het na de ketel voerd is wijd $4\frac{1}{2}$ duim.

Het water welke de machine het hoogste kan opbrengen is $7\frac{1}{2}$ voet.

3 el 2 palm 9 duim 6streep
1 el 4 palm 1 duim 3 streep
1 el 5 palm 7 duim
9 duim 8streep
9 palm 1 duim 6streep
1 el 3 palm 8 duim 7streep
9 palm 4 duim 2streep

4 palm 4 duim 5streep
1 palm 1 duim 8 streep

2 el 3 palm 5 duim 5streep
(O.A. 5179)

AANTEKENINGEN

Dit artikel is een herbewerking van de in samenwerking met J. H. Riemensgeschreven publikatie, uitgegeven door het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte in 1968.

1. E. F. van Dissel, *Opgaven van geschiedkundigen en technischen aard omtrent de Boezem-stoomgemalen van het Hoogheemraadschap Rijnland*, 1893.

2. D. T. Gevers van Endegeest, *Het Hoogheemraadschap van Rijnland*, 2 dln., 1871. S. J. Fockema Andreæ, *Het Hoogheemraadschap van Rijnland, zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857*, 1934. P. de Gruyter, *Rijnlands boezem*, 3 dln., 1957.

3. F. Muller, „De eerste stoom-machine van ons land”, *Tijdschrift „De Ingenieur”* 8 oct. 1937, nr. 41. Werktuigen scheepsbouw nr. 11 (W. 106) (Medegedeeld door Ir. L. Monhemius.).

4. Later gold dan ook het stoomgemaal te Spaarndam, dat in 1844 voltooid werd, als Rijnland5 eerste en oudste stoomgemaal. Zie E. F. van Dissel, a.w. L. F. Teixeira de Mattos, *De waterkeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland*, 1906-c. 1936 vermeldt in dl. I onder „Hornespolde” wel het bestaan van de Katwijkse stoommachine, die van 1807-1837 aan het Katwijkse kanaal stond, maar zonder details. Het *Gedenkboek van het Betaafsch Genootschap* (1969) stipt het bestaan even aan (blz. 150).

5. Zie over deze stoommachines: *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 200 jarig bestaan van het Betaafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte 1769-1969*, Wageningen 1969, blz. 140-150.

6. F. W. Conrad, *Verspreide Bijdragen*, 1849.

7. ti Bonder, *De A n hieven van inspecteurs en commissies van de waterstaat in Nederland voo* 1850, blz. 69 e.v.

x. Idem, blz.43. In bovengenoemd werk vindt men, ook in de Inleiding daarop, vele biografische bijzonderheden over de beide broers, evenals in het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek.

9. Norman Mutton vermeldt in zijn artikel „Boulton & Watt and the Norfolk Marshland”, *Norfolk Archaeology* 34, part II (1967): „Just after the turn of the century, in 1801, according to the register, designs were prepared for a double acting engine for the Hellevoort Sluice although this appears not to have been completed”. Uit een onderzoek, ingesteld op het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage, bleek echter dat deze machine is voltooid, en uitstekend heeft voldaan.

10. Biografische bijzonderheden over deze personen en hun werkzaamheden in het belang van de waterstaat vindt men in het reeds eerder genoemde werk van H. Bonder (zie aantekening 8).

11. Dal ook de stoommachine te Katwijk in 1807 door Watt, Boulton & Co is geleverd staat vast. Waarschijnlijk heeft Norman Mutton in de administratie van de firma die vermelding over het hoofd gezien. Ir. L. Monhemius was zo vriendelijk ons attent te maken op een aantekening, welke een Engelse student, die hier „bemaling” bestudeerde, hem verschaftte, luidende: „Early Boulton and Watt steam engines sent to Holland” 1806. Katwijk and Rhine Canal, Katwijk on See, Holland.

cylinder 36" (dia) hy 3' 6" slag

pump 54" hy 3' 6"

lift 7½'

17½ strokes per minute, equal beam, to raise x77 cubic feet"

(Dit moet echter een eerste ontwerp geweest zijn).

12. Zie: F. W. Conrad, A. Blanken en S. Kros, *Rapport wegens het onderzoek omtrent eerw Uitwatering te Katwijk aan Zee, gedaan in 1802 op last van Dijkgrter en Hoogheemraden van Rijnland*, Haarlem 1803.

13. Resolutiën van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden, en van dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland, 1803-1805 (Oud-archief van Rijnland (verder afgekort O.A.) 49, fol. 130 r° en v°, vergadering 2 juni 1804).

14. Notulen van de commissie van executie tot de uitwatering bij Katwijk, 19 juni 1804 — 7 september 1805 (O.A. 5206, fol.1, e.v.).

15. Het college van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden is sedert de reglementswijziging van 1x57 officieel genaamd: „De Verenigde Vergadering”.

16. H. Bonder, a.w. Zie tevens Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek

17. Resolutiën van dijkgraaf, hoogheemraden hoofdingelanden en van dijkgraaf en hoogheemraden, 1x03-1805 (O.A. 49, fol. 138 e.v.).

18. Resolutiën van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden en van dijkgraaf en hoogheemraden, 1803-1805 (O.A. 49, fol. 138 e.v.). Zie voor de instructie van S. Kros, de Notulen van de commissie van executie tot de uitwatering bij Katwijk, 1804-1805 (O.A. 5206, fol. 52 v° e.v.; vergadering van 15 aug. 1804).

19. L. F. Teixeira de Mattos, a.w. Di Iafd. 1, hoogheemraadschap van Rijnland, blz. 41x

20. Notulen van de commissie van executie tot de uitwatering bij Katwijk 1805-1809 (O.A. 5207, vergadering 24 januari 1806)

21. Concept-notulen van de commissie van executie tot de uitwatering bij Katwijk (met bijlagen) 1806 (O.A. 5210, vergadering van 2 april 1806). Zie ook notulen van voorn. commissie, 2 april 1806 (O.A. 5207).

22. Dit is de oude inhoudsmaat van een ton. De inhoud van een ton water werd in 1763 voor eens en voor altijd vastgesteld in een rapport van de „Toezienders van dijken en sluyzen” van Rijnland. Jan Noppen en D. J. Engelman „met den ordinaris landmeeter Melchior Bolstra en den landmeeter Dirk Klinkenberg” (blz. 2). „tot 5¼ Taerling Rhylandsche voet de Ton; welke maat voor de Ton wy op den 27 july heet naby also bevonden hehcn”. Het rapport is in druk verschenen (zie O.A. 10834); 5¼ cuh voet Rijnlands = 0.16246 m³ water. Het rapport handelt over „de werking en vermogens van een ordinaire Schepad-Molen, met een verbeterde Yssel-Molen—beide staande aan de Westvaart onder Haserswoude”.

23. Cursivering teneinde de hoofdpunten in het betoog te accentueren.
24. Een hoed steenkool is 1500 kg. Zie: G. A. de Geus, *Zakboekje der maten, gewichten en munten - Reken-meet-, natuur- en bouwkundige eigenschappen, 1847*, blz. 68/69 en *Handboekje dienende ter herleiding van maten en gewigten* (officiële uitgave, 182 1). Enig voorbehoud bij deze herleiding van een „hoed” in tegenwoordige inhoudsmaat dient wel in acht te worden genomen. Het Gedenkboek van het Bataafsch Genootschap, eerder genoemd, citeert een verslag van Ary Blanken, die 32 schepels in een hoed telt (blz. 15). Prof. Dr. Z. W. Sneller vermeldt in zijn werk: *Geschiedenis van den steenkolenhandel van Rotterdam* op blz. 157 en nota van Van Hogendorp, volgens hetwelk een hoed overeen zou komen met 3000 gewichtsponden of 1482 kilogram. Het boekje van De Geus was speciaal ten gebruike van Rijnlands ambtenaren bestemd.
25. Concept-notulen (met bijbehorende stukken) van de commissie van executie tot de uitwatering bij Katwijk, 1806 (O.A. 5210, vergadering 2 april 1806).
26. Notulen van de commissie van executie, 1805-1809 (O.A. 5207, vergadering van 2 en 9 april 1806).
27. Zie o.a. D. J. Storm: *Bouwkundige Leercursus, Handleiding tot de kennis der Waterbouwkunde*, 2 dl.n., 1844/1857, waar in dl. II blz. 849 e.v. een uitstekende verhandeling over de Katwijkse uitwatering te vinden is. Storm Buysing noemt echter niet het stoomgemaal aan het Katwijkse kanaal tot opzetting van de spuiboezem.
28. Concept-notulen van de commissie van executie tot de uitwatering bij Katwijk (met bijbehorende stukken), 1806 (O.A. 5210, vergadering van 16 april 1806).
29. Notulen van de commissie van executie, 1805-1809 (O.A. 5207, vergadering van 23 april 1806).
30. Resolutiën dijkgraaf en hoogheemraden, 1806-1809 (O.A. 53, fol. 19 v° en 20).
31. Resolutiën dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden, 1803-1818 (O.A. 50, fol. 107 v° en 108).
32. Idem, fol. 109 v° en 110.
33. Idem, fol. 111.
34. Jan Daniël Huichelbos van Liender, geb. 11-2-1733 te Rotterdam en aldaar overleden 3-12-1809, was een vermogend koopman en had belangrijke relaties in het buitenland zoals in Engeland en Frankrijk. Hij bekleedde hoge ambten ten tijde der Bataafse republiek, zoals provisioneel wethouder van Rotterdam, vertegenwoordiger der stad in de vergadering der provisionele representanten van het volk van Holland, terwijl hij tevens van 1800-1803 een der commissarissen-inspecteurs van de waterstaat was in het departement van de Delf, de Dommel en een deel van Schelde en Maas (H. Bonder, a.w. blz. 6). Zie ook het tijdschrift *De Ingenieur* 1937, nr. 41 (8 oct. 1937) W 103-114. Hij bleefdaarbij het koopmanschap uitoefenen. Enkele bovenstaande gegevens danken wij aan mededelingen van het Gemeentearchief te Rotterdam.
35. Concept-notulen van de commissie, van executie. 1806 (O.A. 5210, vergadering van 31 augustus 1806).
36. Notulen van de commissie van executie, 1805-1809 (O.A. 5207, vergadering 10 september 1806).
37. Cautuleus = behoedzaam, voorzichtig.
38. Notulen van de commissie van executie. 1805-1809 (O.A. 5207, vergadering 4 mei 1807). Verzameling Dozy (archief Rijnland), nr. 53.
39. Notulen van de commissie van executie. 1805-1809 (O.A. 5207, vergadering 15 juni 1807). Koninklijk Besluit te vinden in: O.A. 5147: stukken betreffende het verzoek om ijzerwerk voor de stoommachine te Katwijk vrij van rechten te mogen invoeren, 1807.
40. Verzameling Dozy, nr. 51.
41. Zierekening van Rijnland 1807 (O.A. 9841, blz. 127). Met bijlagen rekening 1807 (O.A. 10214 b; aan Huichelbos van Liender werd uitbetaald een som van f 17719,18).
42. J. J. Duister was stads-balans- en brandspuitmaker te Rotterdam. Zie O.A. 5 140.
43. Zie *Gedenkboek van het Bataafsch Genootschap*, blz. 143-150 en *Mededelingen gedaan door Ir. A. Havinga tijdens de Gewone Vergadering der leden van het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte* van 3 november 1969. Volgens mededeling van het Gemeentearchief te Rotterdam is Johannes Jacobus Duister, brandspuitmaker. „balancier” en instrumentmaker, niet

te Rotterdam geboren. noch gehuwd. Hij is wel te Rotterdam gestorven op 29 juni 1813. Zijn zoon Jan Baptist, elders geboren, werd later eveneens brandspuitmaker, en was in 1813 nog minderjarig. In 1798 beantwoordde Duister een prijsvraag van het Bataafsch Genootschap, welk antwoord niet bekroond werd. Zie: *Gedenksboek Bataafsch Genootschap*, blz. 162.

44. Verzameling Dozy, nr. 56.

45. Notulen commissie van executie, 1805-1809 (O.A. 5207, vergadering 22 febr. 1808). De declaratie werd 20 mei 1808 besproken en 25 juni betaalbaar gesteld.

46. Concept-notulen van de commissie van executie (met bijbehorende stukken) 1809-1810 (O.A. 5213).

47. Zie Jaarrapporten betreffende de Katwijkse uitwatering, 1804-1810 (O.A. 11254).

48. Zie ook: „Rapporten van landmeters van Rijnland” 1830-1838; (O.A. 10611, jaar 1836, blz. 4. waar het vermogen van de machine in dat jaar wordt vermeld).

49. Concept-notulen van de commissie van executie (met bijbehorende stukken) 1809-1810 (O.A. 5213, vergadering van 29 februari 1810).

50. „Papieren nopens een onderzoek vanwege de minister van marine en koloniën om van Rijnlands bestuur te koopen de stoommachine te Katwijk” (O.A. 5161; zie bijlage 1).

51. O.A. 5161.

52. Resolutiën D & H 1813-1814, fol. 55 v° (O.A. 56) en resolutiën D & H en hoofdingelanden, 1803-1818, fol. 193 (O.A. 50).

53. Leidsche Courant 1814, nr. 79, Maandag den 4^{en} julij. De alinea over de stoommachine luidt: „Zij beschouwden de Stoom-machine en Graderhuizen (of Zout-Machine) met de uiterste nauwkeurigheid en Z.M. had de goedheid om Hoogstdezelfs genoeg deswegens te betuigen en eenig onderscheid aan te merken ten aanzien der Stoom-machine met die van Engeland, en om van de Zout-Machine zelve de Pekel te proeven”. De firma Bucaille had daar nl. in de onmiddellijke omgeving een routwinningsbedrijf.

54. Stukken betreffende de aan de regering verstrekte opgaven omtrent de stoommachine te Katwijk, 1824 (O.A. 5179, zie bijlage 2).

55. O.A. 5180.

56. O.A. 5183.

57. O.A. 10611, (80 morgen = circa 68 hectaren).

58. Resolutiën D & H, 1834-1839, fol. 149 (O.A. 63).

59. Resolutiën D & H en hoofdingelanden, 1818-1851, fol. 211 e.v., vergadering 27 december 1836 (O.A. 51).

60. Resolutiën D & H 1834-1839, fol. 186 (O.A. 63).

61. Resolutiën D & H 1834-1839, fol. 201 v° (O.A. 63).

62. Resolutiën D & H 1834-1839, fol. 209 v° (O.A. 63).

63. Resolutiën Commissarissen-hoogheemraden in het Leidsche kwartier. 1836-1838 fol. 306 r° (O.A. 78, vergadering van 14 april 1838). „De secretaris deelt aan de vergadering mede de correspondentie met de directie van de brandwaarborgmaatschappij te Rotterdam, bij welke de gebouwde eigendommen van het hoogheemraadschap zijn geassureerd en zulks tot het roijeren van de verwaarborge post van f 6000,— op het gebouw der stoommachine te Katwijk. hetwelk in het verleden jaar is verkogt en afgebroken----“.

Zie voorts Bijlagen tot de rekening over 1837 (O.A. 10244 in map „4e uitgaaf”).

Toen dit artikel reeds ter perse was bleek dat de machine op 18 juli 1837 is verkocht aan Dirk Taat, scheepmaker te Katwijk aan Zee, en het gebouw aan Jacobus Planjer, Koopman te Leiden (Algemeen Rijksarchief, Notarieel Archief 5064, nr. 2719).

AUDI ET ALTERAM PARTEM

AANVULLING OP „MORSVEEN, MOSVEEN OF MIDDELBURG
TE LISSE”, LEIDS JAARBOEKJE 1972, BLZ. 139-182

door

A. M. Hulkenberg

In het Leids Jaarboekje van 1972 leest men op blz. 149 tot 152 over de slaande ruzie tussen de heren Cousebant en Sypesteyn. Sypesteyn zoekt voor het afzanden van zijn duinen in Hillegom en Lisse een verbinding te water met de Leidse Trekvaart, maar telkens stoot hij het hoofd. Nu wil hij het smalle perceel, evenwijdig aan de Trekvaart doorgraven, waarover het „Laantje van Cousebant” loopt. Het relaas omtrent wat er gebeurde op 26 en 27 oktober 1659 was voornamelijk opgebouwd uit gegevens die zich in het familiearchief Cousebant bevinden. Sypesteyn komt er daar niet best af! De heer Peter van Mensch te Nieuw-Loosdrecht was zo vriendelijk mij op een tweetal stukken attent te maken uit het familiearchief van Sypesteyn, te weten de nummers 302 - 1 en 2. Thans horen wij dus ook de tegenpartij. Helaas heeft het verweer mijn oordeel over de Sypesteyns, met name over de vader, niet vermogen te wijzigen. Hij blijft een lastig personage. Volgens de heer Van Mensch was hij niet de laatste Sypesteyn wie deze qualificatie toekwam.

In het Leids Jaarboekje 1972 leest men op blz. 149, hoe op 26 oktober 1659, des avonds, de palen die de doorvaart moesten belemmeren waren verwijderd. De zoons van Cousebant hadden toen het gat onmiddellijk met aarde doen stoppen. Volgens hen had Sypesteyn enige personen „geaposteerd” (op post gezet), die het ogenblikkelijk weer begonnen open te baggeren en met geweld open hielden. Volgens Sypesteyn was de ware toedracht echter geheel anders. Hij heeft een tweetal getuigen, Michiel Claesz., uit Hillegom, zich schrijvende Machiel Klaesse, omstreeks 40 jaar oud, en Claes Simonsz. (Simonse), ongeveer 28 jaar, wonende te Vogelenzang. Van „aposteren” blijkt niets! Ze zijn op 27 oktober beiden gewoon „komen gaan langs de Delf(weg) naar Halfweg, ‘s morgens tussen licht en donker”. Dat moet dus ongeveer tegen half zeven zijn geweest.

Het is een vreemde zaak. Wat doen twee eenvoudige lieden zo vroeg in de morgen op de weg? Die gaan natuurlijk naar hun werk. Maar van Hillegom komende loopt men dan de Delfweg (thans Stationsweg) van Keukenhof naar de Leidse Vaart. Wie van Vogelenzang komt zal het jaagpad langs deze vaart aflopen. Het zijn bovendien hele afstanden die ze dan in het donker reeds hebben afgelegd. Daarbij moet Michiel Claesz. dan ook nog de moeite hebben genomen om van de brug bij Halfweg een stukje langs de Trekvaart naar het noorden te lopen, wil hij kunnen zien wat bij de omstreken doorvaart gebeurde. Waarom deed hij dat? Volgens hun verklaring hebben ze „gezien, dat iemand in een gat ofte sloot, door Cousebant's Laantje al lang geweest zijnde, 'twelk daags te voren was toegestopt bij (door) Cousebant voornoemd, stond en baggerde". Wie dat was, weten ze niet.. En wat doen nu deze brave mannen? Ze begeven zich rechtstreeks naar het huis van de heer Van Sypesteyn, „'t Huys te Hillegom", het huidige gemeentehuis. Dat is altijd nog ruim vijf kilometer lopen, en men vraagt zich af, wat deze toevallige passanten daartoe kan hebben bewogen.

Het verhaal gaat door. Onze Machiel en Claes worden ogenblikkelijk tot de heer van Sypesteyn toegelaten, die zij „op zijn kamer nog vonden te bedde leggende". Wat zal de goede man vreemd hebben opgekeken! Zijn eerste woorden zijn: „'t Is mij leed dat iemand dat doet"! En dan vervolgt hij: „Want Cousebant zal lichtelijk menen, dat ik het heb laten doen. Echter nu het open is, dewijl hij, Cousebant, nu ruim 1 ½ jaar zonder vragen door mijn sloten heeft gevaren, zo zal ik van-de-mergen ook mijn zanders door 'tzelve laten varen totdat hij 't weer stopt, want 'tzelve maar 1 ½ roe door zijn land loopt, dienvolgens geen hinder van kan hebben". Dat is ten slotte een hele volzin voor iemand die juist uit de slaap is ontwaakt!

Op blz. 150 van het Leids Jaarboekje 1972 wordt verhaald, hoe de zandschuiten van Sypesteyn die dag inderdaad „met alle geweld" tussen Cousebant's landerijen doorvoeren en wat er daarop volgens het getuigenis van de heer Cousebant allemaal gebeurde. Hieronder volgt nu de lezing van de heer Sypesteyn. Voor hem getuigen Dirck Gerritsz., oud omstreeks 33 jaar, Cornelis Jansz. Luyt of Luiten, ± 35 jaar, Jan Cornelis Bli of Bly, ± 24 jaar en Claes Symonsz., ± 28 jaar, allen „voor Jonker Ascanius (van Sypesteyn) zandende aan Halfwegen". Allemaal eigen personeel dus. De eerste drie wonen te Bennebroek, van de laatste wordt geen woonplaats vermeld. Aan de ommezijde van het papier wordt deze verklaring nog bevestigd door een zekere Dirck Cornsz. en door Claes Dirckse Larum, waarschijnlijk een zoon van Dirck van Larum alias Robol te Lisse en diens tweede vrouw Neeltje Claesdr. Het stuk is opgesteld door Mr. Cornelis Fannius, schoonzoon van Cornelis van Sypesteyn en zwager van (Cornelis) Ascanius.

Genoemde getuigen hebben „gezien, dat de voornoemde Jhr. Sypesteyn aan d'ene zijde van de sloot en Frederik Cousebant aan d'andere zijde van

dezelve sloot, hebbende drie knechts met haken, houweel en anderen (enz.), samen zeer hoge woorden hadden”. (Jonker Ascanius was toen 21 jaar en Frederik Cousebant misschien tien jaar ouder). Verder getuigen de mannen, dat „ten laatste de voornoemde Cousebant wilde hebben, dat een van zijn knechts over een schuit, in de voornoemde Sypesteyn’s dienst wezende die nog in de voorn. Sypesteyn zijn sloot ook lag, aan de kant van Sypesteyn zoude overgaan”. Daarop hebben ze gezien, dat „Sypesteyn protesterende en waarschuwende, dat, indien dezelve knecht in zijn schuit kwam, hem alsdan in het water zoude werpen. Waarboven echter, de knecht in de schuit komende, Sypesteyn bezig zijnde om diezelfde knecht uit zijn schuit te helpen(!), eerst nog de knecht bij zijn naam noemende zeide: „Jan Meynderts, wat leyt u aen de moeyte, gaet doch weerom!“; Cousebant een pistool uit de zak langt en schiet. .”

In een brief aan het Hof van Holland vermeldt Fannius eveneens dat Frederik Cousebant „een pistool, geladen met een kogel, uit zijn zak trok en des Suppliants zoon **daarmede** schoot van achteren met de voorn. kogel schuins op zijn rugge, dwars door zijn rok heen, zodat ieder meende dat hij doorschoten moste zijn”. Jonker Ascanius was „daarover zeer verbaasd” geweest. Omdat hij een tweede schot vreesde, was hij op Cousebant „ingelopen” en had hem „onder de voet gekregen”. Sypesteyn, „de degen op de borst en de voet op ‘t lijf zettende, zo bidt Cousebant om zijn leven”. En nu lijkt het een Deus ex machina, dat „hoewel de andere, minder lankmoedig zijnde, haar colère (woede) misschien zoude hebben gewroken, echter God Almachtig de voorn. des Suppliants zoon de genade heeft gedaan, dat hij, de voorn. Cousebant machtig zijnde”, de degen terstond heeft „omhooggelicht” en zijn tegenstander „het leven heeft geschonken”. In plaats dat nu Frederik Cousebant „hem daarover dankbaarheid schuldig was, ten minste daarmede gerust (rustig, kalm) hadde behoord te zijn”, had „dezelve met een tweede pistool geschoten, recht in zijn aangezicht het buskruit, dat er het bloed bij neus en wang doorliep en de kogel door de rand van de hoed zo na aan het hoofd, dat de zweetband zelve geraakt is”. Daarop was Cousebant weggelopen. Dat hij zou zijn vastgehouden in de herberg op Halfweg (Leids Jaarboekje 1972, blz. 150) vermeldt Sypesteyn niet. Ook over de aanwezigheid van Sypesteyn Sr. en van de Schout en Schepenen verneemt men hier niets.

Men zou nu menen, dat Jonker Ascanius zeer kwaad is op Cousebant, maar dat is niet zo. ‘t Is een goeie jongen, althans volgens zijn vader. Deze verklaart, dat zijn zoon „volgens zijn goede aard geen haat heeft jegens de voornoemde Cousebant, maar dezelve dit moorddadig feit van harte vergeeft en alleen wenst, dat hij mocht worden gelaten ongemoeid”. Is dit niet ontroerend? De bezorgde vader wendt zich echter toch tot het Hof van Holland, omdat zijn zoon „dagelijks omtrent Halverwege, vermits zijn landerijen aldaar, heeft te doen”, d.w.z. werkzaamheden heeft te verrichten. Vader Cornelis is „beducht, dat de voorn. Cousebant, in zijn boos voornemen

continuerende”, Jonker Ascanius „te eniger tijd zal zoeken om hals te brengen”. Het is natuurlijk waar, dat Ascanius „niet altijd op zijn hoede kan zijn, of zo gelukkig als hij in dezen is geweest”, waardoor hij „altijd pericul (gevaar) zal lopen van zijn leven”. Aldus verzoekt Vader Cornelis, dat hierin door „UEdel Mogenden”, de leden van het Hof van Holland, zal worden voorzien door een „mandement van sauvegarde in communi forma”.

Zoals in het Jaarboekje 1972 op blz. 152 reeds is vermeld, zoekt men in de archieven van het Hof van Holland vergeefs naar een resolutie. Uit niets blijkt echter dat Sypesteyn zijn zin heeft gekregen. De doorvaart ging voorlopig niet door en zou later iets zuidelijker plaats vinden (Leids Jaarboekje 1972, afb. 21). Maar de verschrikkelikheden die de vader vreesde gebeurden evenmin. Jonker Ascanius heeft eerst in 1673 op 35-jarige leeftijd te Gorcum, waar schijnlijk tijdens een soldatenoproer, de dood gevonden.

AANTEKENINGEN

1. Een kaartje waarop dit „Laantje van Cousebant” is aangegeven is gepubliceerd in: A. M. Hulkenberg, *Keukenhof*, Dordrecht 1975, blz. 132 [Hollandse Studiën 7].

DE LEIDSE MONUMENTEN

DE VERANDERINGEN IN HET STADSBEELD
NA 1968

door

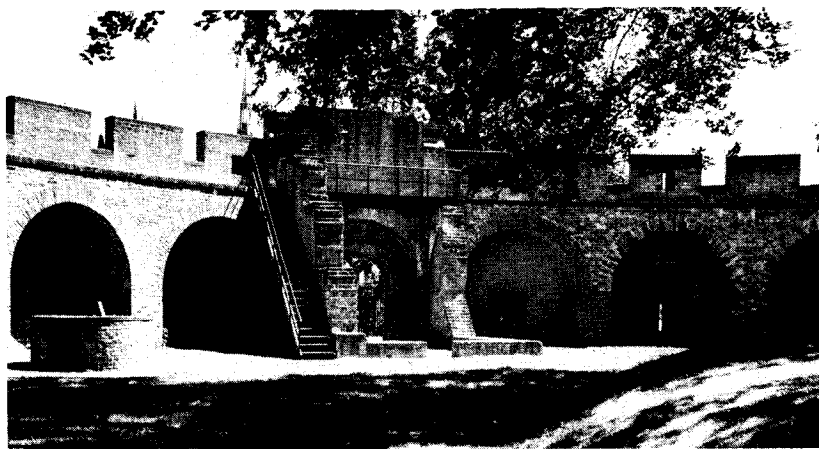
P. S. Blaauw

Sedert het laatste artikel over de Leidse monumenten en wat hiermede samenhangt in het jaarboekje van 1969 hebben zich ten aanzien van het aanzicht van de stad ontwikkelingen voorgedaan, welke verheugend zijn te noemen, doch ook zijn er helaas vele wijzigingen gekomen, die moeilijk met monumentenzorg en milieubescherming zijn te rijmen. Een grote rol spelen hier vooral factoren ten aanzien van het verkeer en het grootwinkelbedrijf. Beide passen nu eenmaal niet in de **geenzins** hierop gebouwde binnenstad.

De historische binnensteden worden, ofschoon hier en daar een kentering optreedt, in het algemeen voor woondoeleinden minder gewaardeerd. Dit is ook te Leiden waarneembaar; slechts in zeer incidentele gevallen worden woningen heringericht c.q. verbeterd en dan meestal niet voor eigen bewoning. Verder worden helaas ook woningen onttrokken aan hun oorspronkelijke bestemming, hetgeen zeer nadelig is voor het woonklimaat. Zo werden binnen de singels $\pm$ 230 woningen geheel of gedeeltelijk aan deze bestemming onttrokken, waarvan $\pm$ 50 monumenten.

Een aantal panden werd aan de monumentenlijst toegevoegd: Breestraat 106, 127 en 129, Gerecht 13, Haarlemmerstraat 112, Haven 64, Herengracht 136, Kaarsemakersstraat 7, Kloksteeg 14, Kort Galgewater 20, Langestraat 10, 12, 14 en 16, Levendaal 8 t/m 14, **Maredijk** 94, Nieuwsteeg 4, **Oranje**gracht 81, 83 en 85, Oude Vest 43, Pieterskerkgracht 28, Rijnstraat 5, Sterrewachtlaan 5 t/m 9, Utrechtse Veer 14, 15 en 16. In een aantal gevallen betreft dit alleen de voorgenomen plaatsing op de monumentenlijst (art. 8 van de monumentenwet).

De restauraties zijn te splitsen in weg-waterbouwkundige en bouwkundige werkzaamheden. Bij de woonhuizen betreft het meestal hoofdzakelijk gevel-

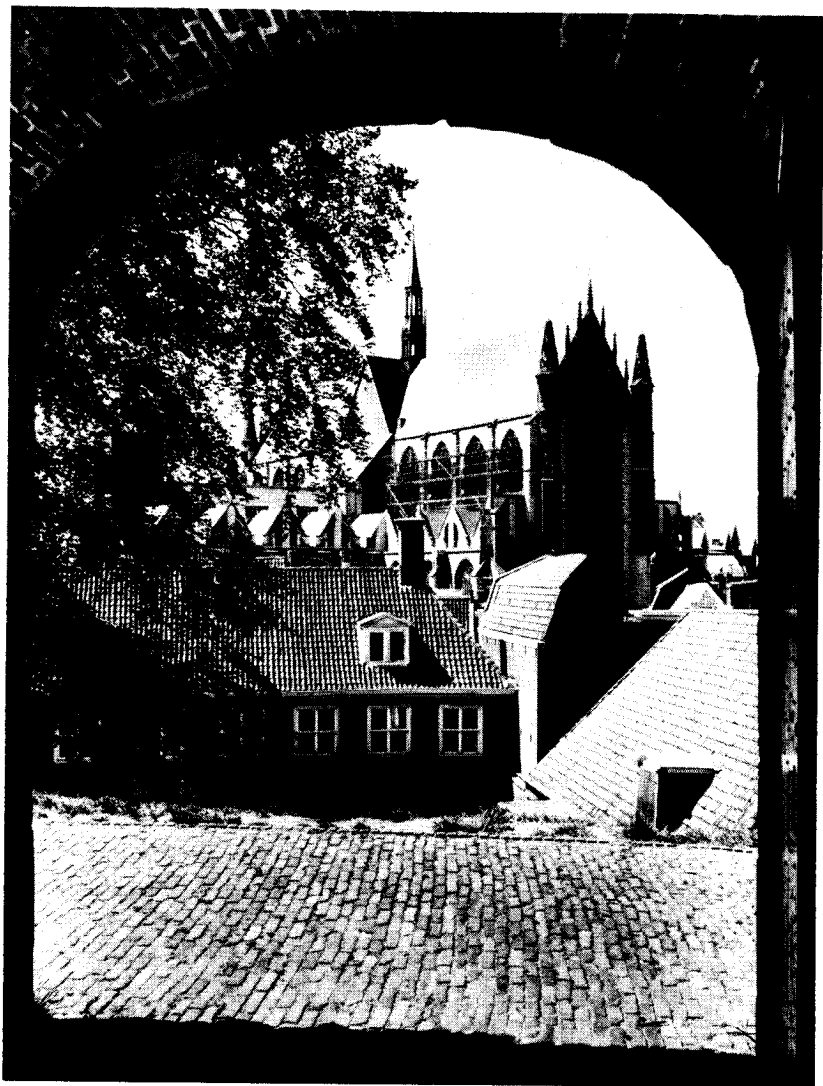
afb. 1. De Burcht.

restaurants, doordat veelal het inwendige in de loop der jaren reeds danig is gewijzigd.

De Lourisbrug, daterend van de laatste stadsuitbreiding uit de 17de eeuw (1659), een driebogige vaste brug, werd na jarenlang voor het rijverkeer gesloten te zijn geweest, geheel in de oude vorm vernieuwd, grotendeels met gebruikmaking van oud materiaal (natuursteen). De ontsierende gietijzeren buizen zijn nu vervallen. Het metselwerk van de bogen is helaas in halfsteensverband uitgevoerd. In de toekomst zullen ook de Nonnenbrug en de Doelenbrug, beide aan het Rapenburg, die momenteel voor het rijverkeer zijn gesloten, worden gerestaureerd. Teneinde de bovenbouw van de Koornbrug (in 1829 gebouwd door Salomon van der Paauw) voor instorten te behoeden werd in afwachting van restauratie een stalen stempelconstructie op zo weinig mogelijk ontsierende wijze aangebracht. Een aantal walmuren werd gedeeltelijk in kettingverband vernieuwd.

Ten behoeve van het maken van parkeerplaatsen werd voortgegaan met het versmallen van de Oude Singel (begonnen bij de Lakenhal). Ook werd de Rijn ter plaatse van de Stille Rijn versmald. De ijzeren ophaalbrug over de Oude Vest (Pauwbrug) werd vervangen door een vaste brug met geringe doorvaarthoogte. Een en ander werd mogelijk door een gewijzigde scheepvaart-route. Er werden enige plastieken op deze brug aangebracht (pauwen).

De rijbaan van de Lange Mare werd gewijzigd in een asfaltwegdek. In het kader van de wijziging van de Breestraat is ook daar een asfaltbaan te verwachten. De minder fraaie betonsteenbestrating van de Donkersteeg werd vervangen door een meer passende baksteenbestrating. Ten behoeve van de zgn. cityring werd in de Korte Mare een dam gelegd met een minder fraaie

afb. 2. Hooglandse Kerk vanaf de Burcht.

vierkande duiker. De Waardgracht werd gedeeltelijk gedempt ten behoeve van de bouw van een bejaardencomplex.

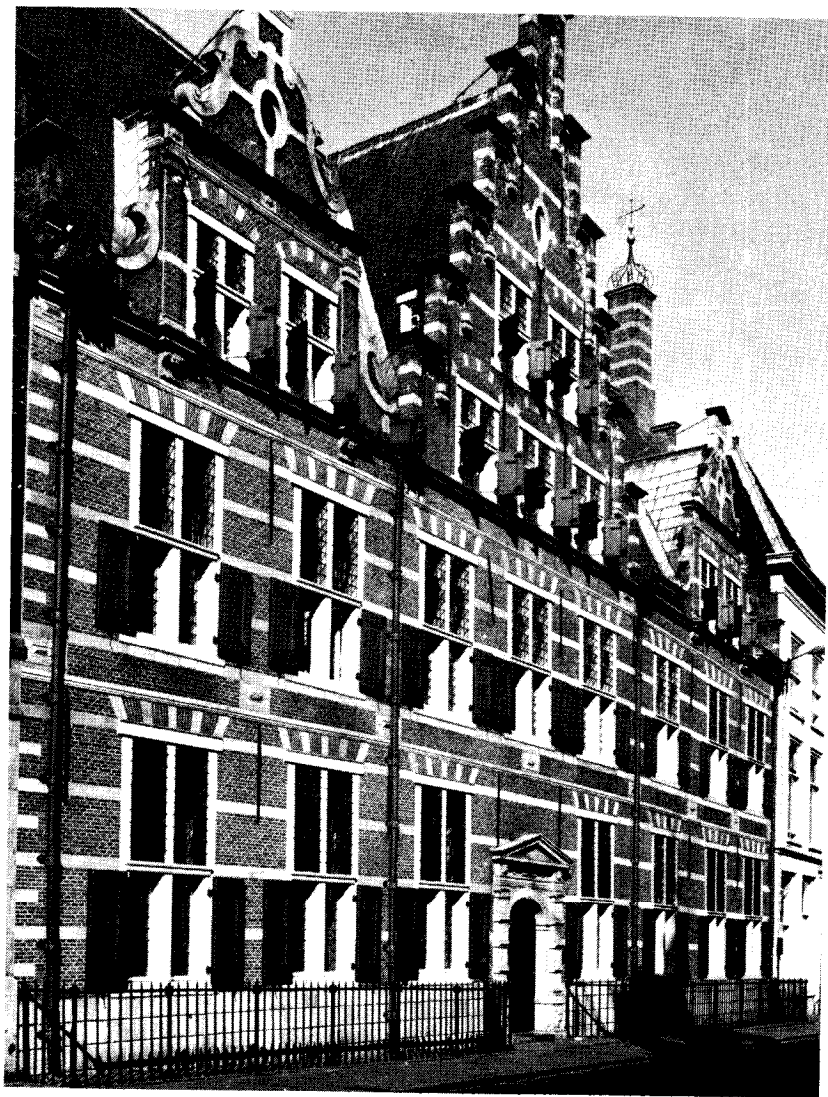
Het stadsbeeld wordt in hoge mate beïnvloed door de vele geparkeerde auto's, meest zgn. langparkeerders. Er is daarom een schuchter begin gemaakt met het autovrij maken van de binnenstad: voor het Gerecht bij het Gravensteen geldt nu een parkeerverbod, terwijl het te hopen is, dat het Pieterskerkhof (westzijde) binnen afzienbare tijd zal worden afgevoerd van de lijst van parkeerplaatsen. De restauratie van de Hooglandse kerk is zo ver gevorderd, dat het werkterrein aan de zuidzijde ontruimd kon worden. Door het plaatsen van lage betonnen paaltjes is het plein thans autovrij.

Wat restauraties aan gemeentelijke gebouwen betreft kan het volgende gezegd worden: De restauratie van de Burcht werd voltooid. Voor de Lakenhal werd een plan ontworpen voor uitbreiding en algehele verbouwing. In verband met de vele protesten ten aanzien van de wel zeer grondige verbouwing van de zgn. Papevleugel, alsmede het niet goedkeuren van de credieten zal het plan in gedeelten worden uitgevoerd. Een klimaatregeling o.a. ten behoeve van het Laatste Oordeel van Lucas van Leyden wordt geïnstalleerd.

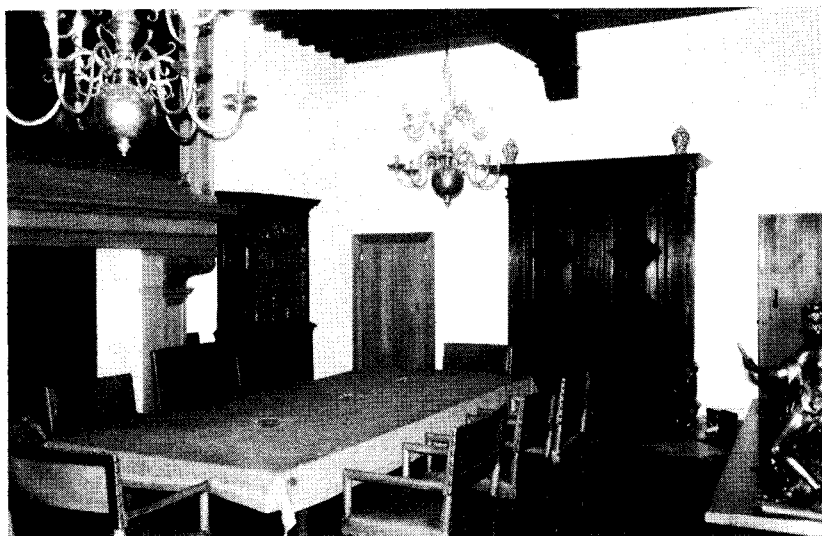
De Leidse Schouwburg, inmiddels op de monumentenlijst geplaatst, ondergaat een grondige verbouwing, waarbij o.a. het oude, brandgevaarlijke toneelhuis aangepast zal worden aan de huidige eisen. Het wordt hierdoor aanmerkelijk hoger. Het monumentale karakter blijft alleen in de voorgevel en de zaal gehandhaafd. De gietijzeren trappen aan de voor- en zijgevel vervallen. Deze brandtrappen waren in 1898 aangebracht na een grote brand in Parijs. De Schouwburg zal een verbinding krijgen met het gebouw van K & O (Volksuniversiteit).

Bij het tolhek Haarlemmertrekvaart werden de hekpijlers, waarin de wapens van Leiden en Haarlem, welke steden gemeenschappelijk deze trekvaart in het midden van de 17de eeuw lieten graven, na aanrijding hersteld en de wapens veelkleurig overgeschilderd.

In de onmiddellijke omgeving van de Pauwbrug verzeen een buiten de verhoudingen vallend gebouw voor studenten en een eveneens vreemd aandoend gebouw, o.a. bestemd voor werkende jongeren. De sterk gestegen - ook financiële - belangstelling voor deze bevolkingsgroep, deed ook aan de oostzijde van de stad aan de Singelgracht bij de Hoge Rijndijk een schaalvergroterend gebouw voor werkende jongeren verrijzen. Hierbij werd een projectontwikkelaar ingeschakeld. De moeilijkheden bij het van de grond krijgen van grote projecten drijft de gemeentebesturen in het algemeen in de armen van deze projectontwikkelaars. Wat de resultaten voor Leiden zullen zijn, valt nog niet te overzien; dit geldt met name het kaalgeslagen gebied aan de oostzijde van de stad. Stedebouwkundig is een en ander een herhaling van de 19de eeuwse ontwikkeling toen binnen de singels (toen de stadsgrenzen) allerlei - meestal foeilelijke - fabriekscomplexen werden gebouwd. Nu

afb. 3. Gemeenlandshuis van Rijnland.

afb. 4. Rode Zaal in het Gemeenlandshuis van Rijnland.

verrijzen fabriekachtige complexen voor huisvesting en voeding van studerende of werkende jongeren terwijl ten aanzien van de bejaarden een zelfde gang van zaken verwacht moet worden. De fabrieken vertrekken successievelijk naar buiten de stad gelegen industrieterreinen, vrijwel onbruikbare complexen achterlatend.

Behalve door deze macrobouw wordt de binnenstad bedreigd door weinig passende warenhuisbouw in de Breestraat bij de Ketelboetersteeg en door een kantoorgebouw van de overheid ter plaatse van het oude postkantoor en belastingkantoor.

De restauratie van de Hooglandse kerk vordert gestaag, doch langzaam. Aan de zijde van de Moriaansteeg zijn de aangebouwde huisjes, die zeer weinig zon kregen, verbouwd tot vergader- en clubruimten. Momenteel zijn de woningen langs de Hooglandse Kerkgracht aan de beurt. Doordat het subsidiebedrag ongeveer gelijk blijft en de uurlonen enz. stijgen vordert het werk steeds langzamer, zodat de restauratie nog wel minstens zes jaar zal vergen. Het orgel van de kerk is eveneens in restauratie genomen.

Het Gemeenlandshuis van Rijnland (Breestraat 59) is nu geheel gerestaureerd. In de voorgevel zijn weer kruiskozijnen aangebracht, de minder fraaie baksteen van de voorgevel is vervangen door handvormsteen. Ook het inwendige is gewijzigd en gerestaureerd, de kelders zijn herschapen in bruikbare ruimten. Over deze opvallende restauratie heeft het hoogheerraadschap een boekje uitgegeven, waarnaar hier verwezen wordt.

Het Elisabeth-gasthuiscomplex kwam gereed als verpleeginrichting voor chronisch zieke bejaarden; de kapel werd in ere hersteld. Ondanks de minder geslaagde, doch wel noodzakelijke aanbouw op het binnenterrein (met een plat dak) kan deze restauratie een waardevolle aanwinst voor de Camp worden genoemd. Het in zeer slechte staat verkerende Caeciliacomplex (waar Boerhave les gaf aan het ziekbed), eveneens in de Camp gelegen, waarvoor het gemeentebestuur op velerlei manieren getracht heeft een bestemming c.q. oplossing te vinden, zal waarschijnlijk het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der natuurwetenschappen worden.

Het dak en de goten van de Waalse kerk aan de Breestraat, eens het Catharina-gasthuis, werden grondig hersteld, waarbij de toren eveneens een beurt kreeg. De gelden waren niet toereikend om de klok weer luidbaar te maken. Het gebouw zou behalve voor de kerkdiensten ook gebruikt kunnen worden voor een ander passend doel.

Het is een verheugend verschijnsel, dat in de particuliere sector de belangstelling voor de restauraties in de oude woonwijken is gewekt. In navolging van o.a. Amsterdam zijn stichtingen opgericht, die de restauratie van woonhuizen beogen. De stichting Diogenes verwierf de panden Lokhorststraat 18, 20 en 22, waarvan de eerste twee, geheel vervallen huizen, weer bewoonbaar werden na grondige restauratie en verbeteringen. Momenteel wordt nr. 22 gerestaureerd. Hiermede is het bewijs geleverd, dat er mensen zijn die het wonen in de binnenstad prefereren boven het wonen in de gelijkvormige nieuwe wijken van onze steden, ook al betekent dit hoge huren. In deze zijn Maastricht (Stokstraat), Deventer (Bergkwartier) en Middelburg (Spanjaardstraat) ons voorgegaan. De Stichting Stadsherstel verwierf de Waalse bibliotheek, Pieterskerkhof 40. Dit gebouw zal waarschijnlijk ten behoeve van kleine wooneenheden gerestaureerd worden. Degenoomdestichting heeft ook plannen aan de Oranjegracht voor dit doel te restaureren.

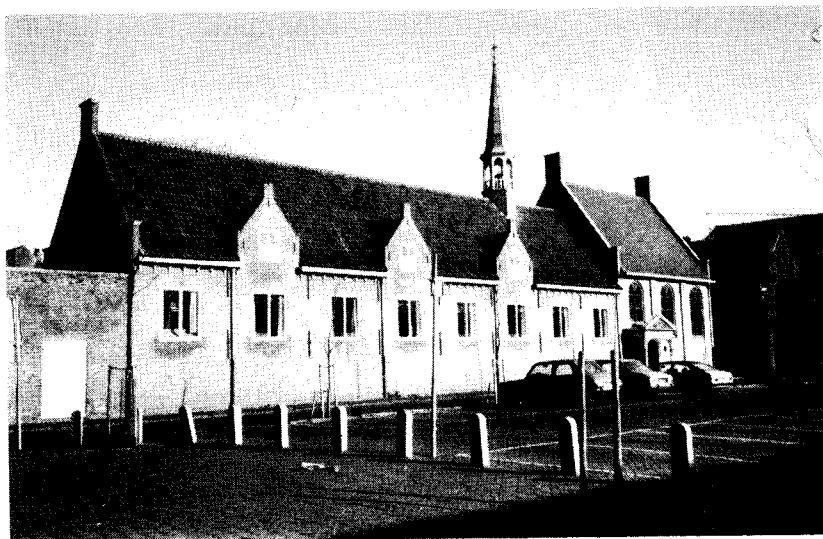
In de woon-winkelsector werden de volgende restauraties uitgevoerd. Het zijn, grotendeels in alfabetische volgorde:

Boommak 20 t/m 24: Deeigenaresse van Nieuw Minerva wist de panden 22 en 24, waarin een centrale verwarmings-firma was gevestigd, te verwerven en deed deze panden restaureren. Eveneens werden de panden Vrouwensteeg 16 en 16a bij dit bedrijf getrokken en ten behoeve van de hotel-restaurant-vestiging gerestaureerd.

Breestraat 70: Dit kantoorpand werd na brand hersteld. Helaas werden niet-passende pannen op het dak aangebracht.

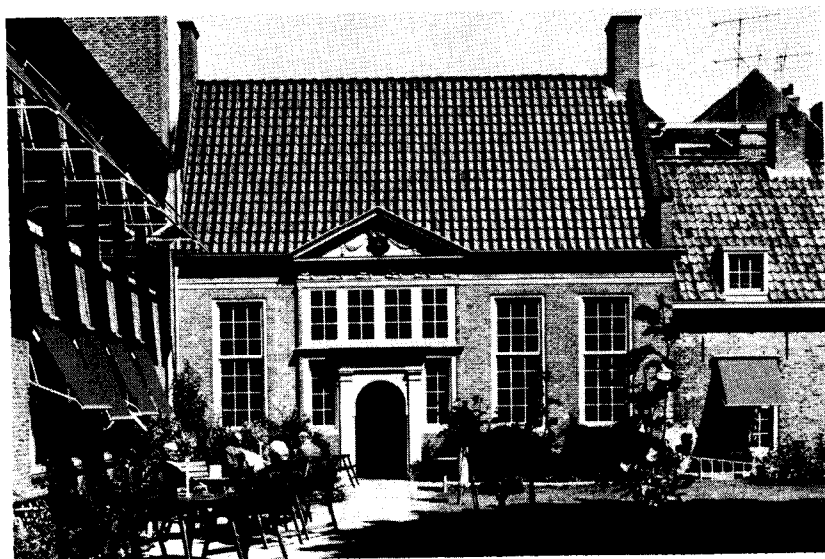
Doelengracht 6, 8 en 9: Ten behoeve van eigen bewoning werden deze panden gerestaureerd.

Donkersteeg 21: Dit niet op de monumentenlijst staande winkelpand, waarin een schoenwinkel, werd voorzien van een pui met een roedeverdeling.

afb. 5. Elisabeth-gasthuishof.

afb. 6. Elisabeth-gasthuishof.

Garenmarkt 30: idem. De hele voorgevel werd vernieuwd; in de ramen werd een roedeverdeling aangebracht.

Gerecht 13: Dit pand, eertijds een winkeltje, werd ten behoeve van eigen bewoning gerestaureerd. Het huis is inmiddels op de monumentenlijst geplaatst. Het betreft een eenvoudig pand dat zeer goed past bij dit pleintje, waar zovele door „die van den Gerechte” veroordeelden het leven lieten.

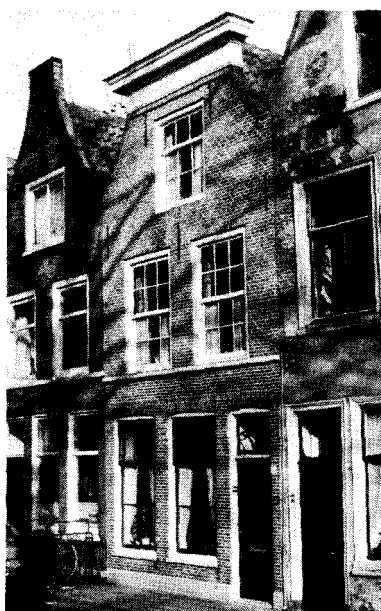
Haarlemmerstraat 42: De eigenaar liet de minder aantrekkelijke winkelpui uit de dertiger jaren wijzigen in een gevel met kleine ramen met een roedeverdeling; het metselwerk werd in schoon werk uitgevoerd, waarbij een kleine caryatide, van het oude stadhuis, tezamen met een steentje, dat de herkomst vermeldt, werd ingemetseld. Het pand, waar een „bruidshuis” in is gevestigd, staat niet op de monumentenlijst.

Herengracht 37: Voor eigen bewoning werd het pand grondig onder handen genomen. De eigenaar verwierf ook de erachter gelegen panden Langestraat 10, 12 en 14, waarvan de nummers 12 en 14 inmiddels zijn gerestaureerd o.a. ten behoeve van een kinderdagverblijf. De panden, die onbewoonbaar verklaard waren, zijn inmiddels op de monumentenlijst

afb. 7. Lokhorststraat 18, 20 en 22.

afb. 8. Garenmarkt 30.

geplaatst. De eigenaar overweegt het pand 10 eveneens te restaureren en van een passende **topgevel** te voorzien.

Herengracht 51: Dit pand werd na brand weer voor bewoning ingericht.

Ten behoeve van studenten werden de panden 58 en 60 door de stichting Leidse Studentenhuisvesting verbouwd.

Ten behoeve van alleenstaande werkenden werd het achterhuis van Herengracht 62, gelegen Vestestraat 15, verbouwd.

Herengracht 72: Dit woonhuis, in het eind van de vorige eeuw verdeeld in twee woningen, voorzien van een portiekje met twee deuren, werd gewijzigd, waarbij het portiek verviel.

Herengracht 96: Een onaantrekkelijke winkelpui werd ten behoeve van eigen bewoning vervangen door een deur met twee ramen.

Hogewoerd 44: In dit pand werd een gevelsteen, afkomstig van een gesloopt huisje aan de Waardgracht, aangebracht (de Blickmant, bleekmand?).

Hooglandse Kerkgracht 16 en 1 S: Algehele restauraties werden uitgevoerd; in de ramen werden roedeverdelingen aangebracht.

afb. 9-10. Nieuwe Beestenmarkt 3 vóór en na de restauratie. Foto's Chr. Hoorn.

Hooglandse Kerkgracht 22: In dit pand, waar een oogarts werkte en woonde, waren in de loop der tijden diverse verbouwingen uitgevoerd, o.a. was een minder fraaie serre aangebouwd en een raam op een binnenplaats vergroot. De serre is verdwenen, het raam in zijn oude vorm hersteld, terwijl door het verwijderen van de tussenmuren van een praktijkruimte een fraai vertrek is geschapen.

Hoogstraat 5: In dit pand is een drogisterij gevestigd. In de ramen op de verdieping is een roedeverdeling aangebracht. Voor de winkelpui was in het verleden een zgn. eigentijdse pui ontworpen. Dit is een voorbeeld waarbij met eenvoudige middelen een zeer aanvaardbaar resultaat is bereikt; de karakteristieke 19de eeuwse pui kon behouden blijven.

Hooigracht 81: Dit vervallen hofje werd weer ingericht voor studenten.

Hooigracht 92: De eigenaar-bewoner is doende, dit voormalige winkelpand weer voor bewoning in te richten.

Houtstraat 3 en 4: Deze panden werden voor het huisvesten van studenten ingericht, waarbij de gevels verbeterd werden.

Kaiserstraat: Deze karakteristieke straat – eens Cellebroersgracht – heeft grote veranderingen ondergaan. De aldaar gevestigde fabrieken en een aantal huisjes en restanten van het complex van het voormalige Statencollege zijn verbouwd ten behoeve van huisvesting en mensa voor studenten. Een en ander is nogal ingrijpend. Het poortje van het Statencollege, in de 19de eeuw verbouwd ten behoeve van de Universiteitsmanege (met paardekop) kon behouden blijven.

Langebrug 16: De gevel werd gevoegd en in de vensters werd een roedeverdeling aangebracht; het bovenlicht kreeg een eenvoudig snijraam.

Langebrug 89: Een drukkerijbedrijf liet ten behoeve van een bedrijfsuitgang de trapgevel, die gedeeltelijk aanwezig was, reconstrueren.

Lange Diefsteeg 10 en 12: De bovengevels werden gerestaureerd, waarbij kruiskozijnen werden geplaatst.

Langegracht 49: Het Assendelfthofje, dat grotendeels werd benut voor opslag van flessen voor alcoholica, werd door de stichting Studentenhuisvesting ingericht voor bewoning.

Nieuwe Beestenmarkt 3: Een minder fraaie gepleisterde gevel werd als een in schoon metselwerk uitgevoerde gevel gerestaureerd. Een gevelsteen afkomstig van het Woudendorphofje, werd tezamen met een steentje, dat de herkomst vermeldt, in de gevel aangebracht. De gevelsteen werd veelkleurig geschilderd. Het pand staat niet op de monumentenlijst.

Nieuwe Rijn 2: De fraaie gootlijst werd gerestaureerd.

Nieuwe Rijn 16: Het pand werd verbouwd in verband met de vergroting van een boekwinkel, waarbij de ingang in het naastgelegen, niet op de monumentenlijst staande pand werd gemaakt. De bovengevel kreeg een roedeverdeling, de ondergevel kreeg eigentijdse etalagekasten, waarbij de oude gevelindeling werd gehandhaafd.

afb. 11. Pieterskerkhof 22.

Oude Rijn 2 en 4: Deze winkelpanden werden geheel verbouwd en de gevels gerestaureerd; een roedeverdeling werd in de bovenramen aangebracht.

Oude Rijn 50: Dit smalle pand onderging een restauratie, waarbij eveneens een roedeverdeling werd aangebracht.

Pieterskerkhof 22: Dit in zeer vervallen staat verkerende pand is grotendeels door de eigenaar-bewoner met eigen werkkraft gerestaureerd, hetgeen wel een unicum genoemd mag worden. De kelder, een eertijds vrijwel onbruikbare ruimte, zal ingericht worden ten behoeve van een galerie, terwijl op de begane grond een antiquariaat is gevestigd. De ramen hebben reeds een roedeverdeling gekregen. De stoep en de kelderingang moeten nog gerestaureerd worden. Doordat de eigenaar-restaurateur inmiddels wethouder voor C.R.M. is geworden, zal dit werk waarschijnlijk vertraagd worden.

Rapenburg 29: De achtergevel van dit zeer fraaie pand uit 1664 werd gerestaureerd.

Rapenburg 36: Van dit statige kantoorpand werd het metselwerk tussen de pilasters ontleisterd.

Rapenburg 49: De ramen van deze trapgevel kregen een roedeverdeling.

Rapenburg 74: De voormalige Bagijnekerk, in het midden van de 19de eeuw al danig gewijzigd ten behoeve van de Universiteitsbibliotheek, werd verder verminkt door verbouw tot kantoorlokalen. Hierin was vroeger o.a. het Theatrum Anatomicum gevestigd. Tijdens de rioleringswerkzaamheden kwam de overwelfing van de Donkere gracht bloot.

Rapenburg 127: Het eertijds statige woonhuis, in gebruik als sociëteit en daardoor nogal wat veranderd, werd gerestaureerd tot kantoorpand, waarbij helaas de tuin grotendeels werd dichtgebouwd. Het interieur werd volkomen gemoderniseerd.

St. Jacobsgracht 20: Dit zeer vervallen pand, dat niet op de monumentenlijst staat, werd door de eigenaar gerestaureerd ten behoeve van een sauna-instituut, waarbij de hele gevel opnieuw werd opgetrokken. Inmiddels heeft hij nr. 22 eveneens verworven. Dit pand zal ook gerestaureerd worden.

Steenschuur 3: Dit statige woonhuispand, waarin een kantooropleidingsinstituut is gevestigd, werd jarenlang ontsierd door een niet voltooide schilderbeurt, uitgevoerd met menie. De gevel is inmiddels gepleisterd.

Steenschuur 11: Dit markante 17de eeuwse pand werd verworven door het bestuur van de Chr. Gereformeerde kerk, die het liet verbouwen tot club- en vergaderruimten. In de trapgevel werden op de verdiepingen wederom kruiskozijsen aangebracht, de ramen op de begane grond kregen een roedeverdeling, het bovenlicht van de deur een snijraam.

Steenstraat 59: Dit pand, waarin een bar-bodega is gevestigd, staat niet op de monumentenlijst. De gevel is zeer geslaagd gerestaureerd. De ramen op de verdieping kregen een roedeverdeling, het metselwerk werd ontleisterd.

Vlietcomplex: Dit complex gelegen tussen Kaiserstraat en Vliet, werd door Studentenhuisvesting verworven en verbouwd. Helaas werden de fabrieksruimten op het binnenterrein eveneens voor huisvesting verbouwd, zodat de dichtgebouwde inpandige terreinen niet vrij kwamen.

Vliet 37: Dit pand is geheel gerestaureerd, de ramen kregen een roedeverdeling.

Bij graafwerkzaamheden aan de Wassenaarseweg werden de funderingsresten gevonden van het huis Paddenpoel. Op dit terrein zijn studentenflats verzeen. Het bleek financieel niet mogelijk deze funderingsresten te restaureren. Bij werkzaamheden aan de walmuren van de Oude Singel werd bij de Druckerstraat de fundering van de Swarttoren gevonden. Eveneens werd de fundering gevonden van de St. Ewoutstoren bij de Pauwbrug. Bij bestratingswerkzaamheden ten behoeve van de cityring werden de resten van de St. Jorispoort bij het Levendaal niet gevonden.

Voor de studie van de stedenbouwkundige geschiedenis van Leiden mag niet onvermeld blijven het proefschrift: Leiden, een multidisciplinaire benadering

afb. 12. Steenstraat 59.

van het proces der stadwording en de ontwikkeling van het oudste stadsgebied in de middeleeuwen, waarop ir. H. A. van Oerle te Delft promoveerde tot doctor in de technische wetenschappen op 19 dec. 1974. Dit proefschrift preludeert op de stede-atlas, die in 1975 zal verschijnen.

. RESTAURATIE
. NIEUWBOUW . RENOVATIE
. ONDERHOUD . VERBOUW
. BEHEER VAN ONROERENDE
GOEDEREN

B.V. AANNEMINGSBEDRIJF

P.M. DU PRIE

MEYERSKADE 17 - LEIDEN • TELEF. 133842
KANTOOR: UTRECHTSE JAAGPAD 37 • TELEF. 130445

OPGERICHT 1 MAART 1860

LEIDSCH DAGBLAD

Het Leidsch Dagblad van heden is **een complete** krant en tevens de **grootste** en **snelst** groeiende krant uit deze regio.
Elke dag met o.m.:

Stad- en regionieuws/Geestelijk leven.
Radio-T.V.-Kunst/Rubrieken Binnen- en
Buitenland/Varia/Sport/Economisch nieuws/
De wekelijkse sport- en weekendbijlage.

Als u 's morgens belt (071-125041)
heeft u 's avonds de krant reeds in de bus.

LEIDSCH DAGBLAD
ALTIJD BIJ DE TIJD!

75 jaar

1900

1975

VERHUIZINGEN TRANSPORTEN

Onze 75-jarige ervaring op verhuis- en transportgebied waarborgt u een veilige overkomst van uw bezittingen.

Verhuis- en transportadviseurs voor intern en extern, binnen- en buitenlands vervoer te land, ter zee en door de lucht.

BRANDT LEIDEN

OUDE VARKENMARKT 5 ▪ tel. 071-120389

reis- en passagebureau

WOLTERS

vismarkt 1. tel: **149041.*** leiden

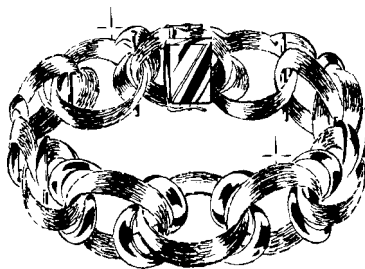
N . V . SLAVENBURG ' SBANK

voor alle bankzaken

KANTOOR LEIDEN

KORT RAPENBURG 20

exclusief goud

VAN ROSSUM DU CHATTEL

Juwelier - Diamantair - Beëdigd Taxateur - Breestraat 95 Leiden
Tel. 071 - 120092

B.V. BOEKHANDEL v.h. C. KOOYER

OPGERICHT 1863

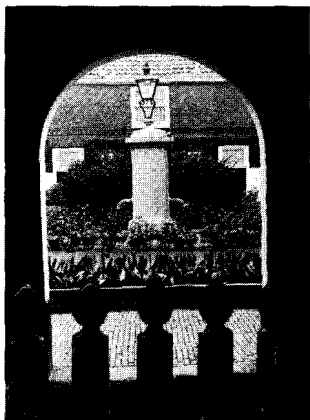

HOFLEVERANCIER

NIEUWE RIJN 15 en 16
TELEFOON 144 146*
POSTBUS 24

STICHTING LEIDSE HOFJES

Secretariaat: Schachtenhof 13 Leiden

Weinig steden in Nederland hebben een zo rijk bezit aan hofjes als Leiden. In 1967 is de Stichting Leidse Hofjes opgericht om het behoud van en de belangstelling voor de 35 Leidse hofjes te stimuleren.

Belangstellenden kunnen „vriend van de Leidse hofjes” worden door een bedrag van ten minste *f* 10,— per jaar over te maken op girorekening 1580172. Zij ontvangen dan drie of vier keer per jaar een aflevering voor de ringband met artikelen over de hofjes en worden uitgenodigd voor de lezingen van de stichting.

Molenmuseum „de Valk”

2de Binnenvestgracht 1
Telefoon 071-121537

Geopend :
di. t/m za. 10-17 uur, zon- en feest-
dagen 13-17 uur, ma. gesloten; toe-
gang f 1,—; van 6 tot 16 jaar en 65+ :
50 cent.

Stenen windkorenmolen uit 1743.
Gelijkvloers : molenaarswoning met
inrichting uit omstreeks 1900; molen-
makerswerkplaats en smederij.
Boven : expositieruimte met molen-
modellen en voorwerpen betrekking
hebbend op molens, molen-onderdelen
en oorspronkelijk aandrijfmechanisme.

Stedelijk Museum „de Lakenhal”

Oude Singel 28-32

Telefoon 07 1-144044

Geopend :

ma. t/m za. 10-17 uur, zon- en feest-
dagen 13-17 uur.

toegang: 1 maart - 1 november f 1,50;
6 tot 16 jaar en 65+ f 0,75.

1 november - 1 maart f 0,75

6 tot 16 jaar en 65+ f 0,40.

Rondleidingen op aanvraag.

Verzameling van schilderijen
(Lucas van Leyden, Rembrandt,
Jan Steen, Jan van Goyen,
Bakker Korff, Verster) ;
beeldhouwkunst, kunstnijverheid
(o.m. stadszilver uit de 17de eeuw).
Stijlkamers uit de 17de-19de eeuw;
historische afdeling.

RUIM 50 JAAR

HARTWIJK

UITGEBREIDE
SORTERING

GASHAARDEN
GASFORNUIZEN
GASGEISERS

*

WASAUTOMATEN
CENTRIFUGES
VAATWASMACHINES

*

GEREEDSCHAPPEN
HUISHOUDELIJKE-,
LANDBOUW- EN
TUINARTIKELEN

GROTE KEUZE VOOR DE
DOE-HET-ZELVERS

*

ALLE AANSLUIT-
MATERIALEN VOOR
GAS, WATER, ELEKTR.
EN SANITAIR

*

VAKKUNDIGE
VOORLICHTING

*

GARANTIE VOOR
PRIMA SERVICE

*

LANDELIJK ERKEND
INSTALLATEUR

*

DE ZAAK MET
GROTE KORTINGEN

Het bekende speciale Leidse adres voor vakman en amateur

HARTWIJK

RUIME PARKEERGELEGENHEID

LEIDEN • NIEUWE BEESTENMARKT 7-11

TELEF. 126627

INTERIEURVERZORGING

Verduyn

Rapenburg | B - Rijsburg - telef. 01718 - 21955

MAAK UW WONING TOT EEN FEEST

- Onze fraaie collectie meubelen en woningtextiel voldoet aan de hoogste eisen van vormgeving en kwaliteit in klassiek en modern.
- Komt u eens langs, het verplicht u tot niets en neem dan de musterring catalogus gratis mee.
- Dit boekwerkje verschaft u alles wat u weten wilt over uw interieur.
- Ruime parkeergelegenheid • Onze service is uitstekend.

musterring

MEUBELTOONKAMERS

SINDS 1766
FABRIKANT VAN

**P. CLOS &
LEEMBRUGGEN B.V.**

Lange Gracht 8-12 • Leiden
Telef. 071- 123141 * Postbus 38

. Uw leverancier van handbreigarens, hand-
werkgarens en een omvangrijke collectie
exclusieve handwerkpakketten

SINDS 1818

Leidse Spaarbank

HOOFDKANTOOR: DOEZASTRAAT 35-37

BEDRIJFSSPAREN

SPAARBANKBOEKJES

JEUGDSPAARWETBOEKJES

SPAARGIROREKENINGEN

TERMIJNSPAARREKENINGEN

AMBTENARENSPAARREKENINGEN

KLUISLOKETTEN

EFFECTEN VREEMD GELD

75.000 REKENINGHOUDERS

INLEGGERSTEGOED RUIM F 160 MILJOEN

LEIDEN

BIJKANTOREN: BEVRIJDINGSPLEIN 52
KOOILAAN 47 - OUDE RIJN 56 - DE SITTERLAAN 87

LAGE MORSWEG 23

GEVERSSTRAAT 46, OEGSTGEEST
VAN DIEPENINGENLAAN 6, LEIDERDORP

RIJDENDE BIJKANTOREN MET

17 STANDPLAATSEN

CENTRAAL
RIJNLANDSCH
ASSURANTIE
BEDRIJF

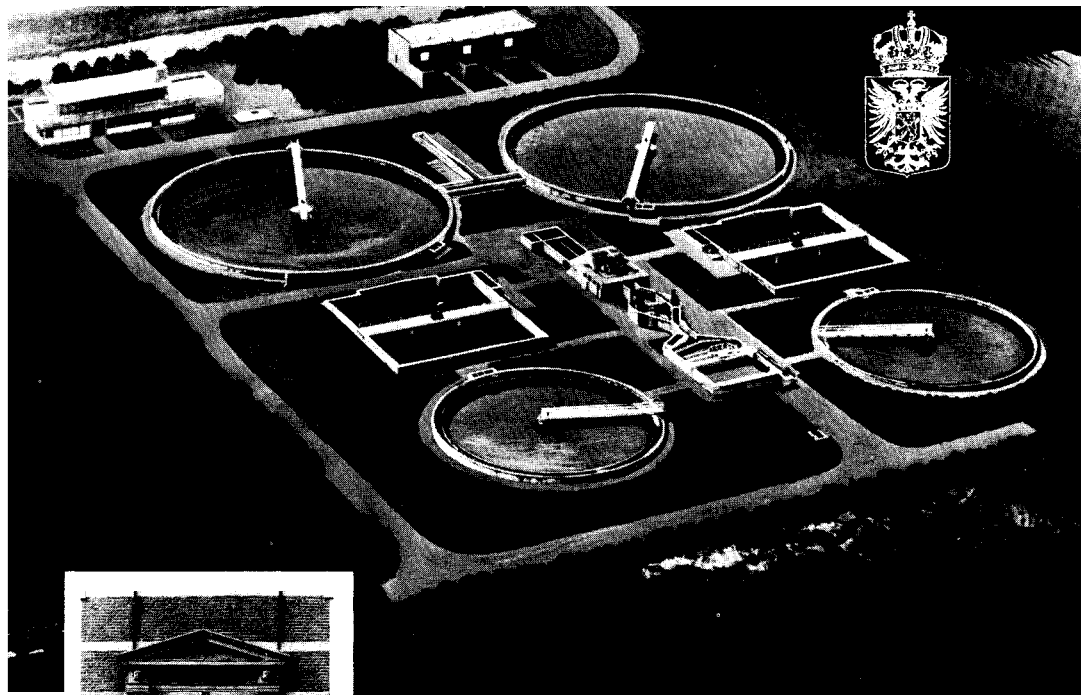
Beëdigd Makelaars

ALLE VERZEKERINGEN

CRAB B.V.

ONROERENDE GOEDEREN
HYPOTHEKEN
FINANCIERINGEN
PERSOONLIJKE LENINGEN

RTJNSBURGERSINGEL 22 A - LEIDEN
telef. 132980 • 122654

HISTORISCH RIJNLAND KIJKT NAAR DE TOEKOMST

Achter de zestiende-eeuwse gevel van Rijnlands gemeenlandshuis aan de Bree-straat werkt het rond 1200 gestichte hoogheemraadschap aan de verbetering van ons huidig en toekomstig milieu.

Eeuwenlang zorgt Rijnland al voor de waterkering door dijken en duinen en voor de water(peil)beheersing door gemalen. Nu, in onze tijd, ook voor de kwaliteit van al het oppervlaktewater in het hart van Holland.

Medio 1975 zuiveren 37 biologische installaties huishoudelijk en industrieel afvalwater in Rijnlands gebied en tot 1980 komen daar nog tien bij. Volgend jaar twee grote in Gouda en Katwijk.

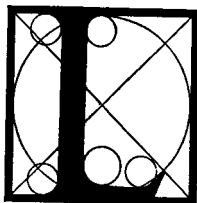
Elk jaar worden Rijnlands meren, kanalen en grachten gezonder.

Rijnland wordt weer rein.

HOOGHEEMRAADSCHAP VAN RIJNLAND

Breestraat 59, Leiden

Tel. 071-149941

loridan b.v.

leiden
pieterskerk choorsteeg 14
telefoon 071 14 65 41

studio voor vormgeving en
audio-visuele produkties

Vraag 'ns eennummer aan
 van adformatie of van
 gezondgezin of van resonans
 of van **acta** et **agenda** of van
 gemeentewerken of als u liever
 toneel teatraal hebt dan die
 of de gids of volleybal
 of asfalt of monitor.

Wij wilden maar even zeggen
 dat wij de kunst van het
 tijdschriften maken
 verstaan Dat wij zo
 langzamerhand op her
 punt zijn aangeland
 waarom precies weten
 hoe het moet

Na weet
 Van vloeiende vormgeving
 Van prompte produktie en
 de zo noodzakelijke begelei-
 ding Maar ook van adequate
 advertentie-acquisitie en van adremme adressen-
 behandeling Zo maak je 64 Van de beste tijdschriften
 Probleemloos en trefzeker
 En zo weet je ook dat er nog meer bij kan

't Zijn bewijs-
 exemplaren
 van ons
 kunnen.

samsom-sijthoff

Samsom-Sijthoff Grafische Bedrijven bv
 Margrietlaan 1 Alphen a/d Rijn Telefoon (01720) 621 11

Houder G.E.C.-certificaat

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud-Leiden	
Correspondenten in Rijnland	9
Verslag van de Vereniging Oud-Leiden over het jaar 1974	10
Jaaroverzicht 1974	12
Overzicht financiën „Leidsche Woonhuis” 1974	13
Korte kroniek van Leiden en omstreken over 1974	14
Pieter Levinus Gillissen	23
Han de Wilde	24
 Feestrede gehouden ter gelegenheid van de viering van het ontzet van Leiden 400 jaar geleden op 3 oktober 1974 in de Pieterskerk te Leiden, door dr. A. J. Vis	 27
Een monnik van Egmond aan de Leidse Universiteit: Jacob Blondeel 1537-1591, door J. Hof O.S.B.	36
De pedellenstaven der Leidse Universiteit, door drs. R. E. O. Ekkart	51
Duitse studenten in de 17de eeuw te Leiden, door dr. M. H. Würzner	63
Hester della Faille, door mr. Annie J. Versprille	77
Leidse vroedschapspenningen, door W. F. van Zegveld	98
Een ooggetuigeverslag van de buskruitramp van 1807, door dr. J. P. Duyverman	105
Een kaartverhuizing, door P. J. M. de Baar	110
Rijnlands eerste stoomgemaal, door G. ‘t Hart, met medewerking van J. H. Riemens	117
Audi et alteram partem: Aanvulling op „Morsveen, Mosveen of Middelburg te Lisse”, Leids Jaarboekje 1972, blz. 139-182, door A. M. Hulkenberg	156
De Leidse monumenten: de Veranderingen in het stadsbeeld na 1968, door P. S. Blaauw	160